

ДРУГИ ДЕО

ОТСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА ЈАДРАНСКО
ПРИМОРЈЕ

МЕЂУСОБНИ ОДНОСИ НЕПРИЈАТЕЉСКИХ ВРХОВНИХ КОМАНДИ И ЊИХОВЕ ОДЛУКЕ

Као што зnamо, у немачкој и аустроугарској Врховној команди одлучујући чиниоци нису били ни цар Виљем ни надвојвода Фридрих, формални врховни команданти, него њихови начелници штабова, Фалкенхајн и Конрад. Пошто је бугарска Врховна команда стајала по свим важнијим питањима на страни Фалкенхајна, и зато уживала његову благонаклоност, коју је искоришћавала за своје посебне интересе, то су се све несугласице, које су постојале у овом потпуно обједињеном и руковођеном коалиционом рату, односиле на супротности у гледиштима политичке, стратешке, па и оперативно-тактичке природе Фалкенхајна и Конрада. Начелне супротности произлазиле су већ из њиховог основног става према овом рату. Конрад није био за овај рат против Србије ујесен 1915. године. Он му је претпостављао претходно избацање Италије са ратне позорнице, што му је изгледало војнички и политички важније, а војнички и лакше постићи. Фалкенхајн је с правом у свакој прилици истицао да је он, увукавши Бугарску у војни савез, стварни творац овог коалиционог рата. Он је био, и поред формалних ограничења, његов главни руководилац. Као што је познато, он је тим ратом желео, углавном, да успостави везу са Турском, а потом да га што пре заврши и поврати одузете снаге Западном фронту. Та се његова жеља остварила одмах по заузећу Ниша и да није био обавезан према Аустрији и Бугарској, он би се с тим задовољио. Напротив, Конрад је као главни услов свога учешћа у овом рату поставио да се с њим

радикално реши цело балканско питање, тј. да се отсудно потуку Србија и Црна Гора, да се избаце француско-енглеске снаге са Балкана, и да се дефинитивно реши грчки и румунски став, тј. да се Грчка и Румунија определе за једну или другу страну. Неподређеност уговора о ратном циљу, израженог још у Конвенцији, закљученој у Плесу 6 септембра, дозвољавала је и тумачење да се удовољило и једном и другом гледишту. Целој тој ствари тада се није поклањала ни пуна пажња, нарочито од стране Фалкенхајна, јер је владало предубеђење да ће Срби падом Крагујевца и Ниша капитулирати чиме би и за Силе споразума отпао главни разлог да ангажују своје снаге и на Вардарском војишту. Пошто је окупирана српска и црногорска територија, ни Грчка ни Румунија нису се могле лако увући у рат против Централних сила, све дотле док се у основи не измени општа ситуација, и то на штету Централних сила.

Овакво резоновање изгледало је логично. Но, српска војска је показала сасвим другачију животну и борбену отпорност. Обухваћена између Јужне и Западне Мораве и на правцима Гњилана и Качаника, та-корећи потпуно отсечена од својих база, истрошена и заморена непрекидном борбом, она није ни помишљала на капитулацију, а њено руководство тврдо је веровало да ће коначна победа бити на њеној страни. Ова нада и српском народу урођена верност према свом савезнику, дале су војсци снаге да пребрodi и најстрашнија искушења. Такву стварност Фалкенхајн није познавао ни схватао. Он је почeo већ на Западној Морави да одвлачи немачке дивизије из ове „гадне“ кампање, у којој се нису могле тако лако побрати ловорике као на другим ратиштима. Конрад је, напротив, кроз горко искуство боље упознао виталност српско-црногорског народа и њихових војски, а и гвоздену вољу војводе Путника. Устао је против слабљења фронта извлачењем немачких дивизија, јер је предвиђао да ће Срби покушати пробој ка Скопљу, па је тражио благовремено појачање бугарске 2 армије. За то појачање он је тражио снаге које се не би могле да употребе на Северном фронту у циљу да оне не само

спрече српски прдор ка Скопљу, него и да на Косову онемогуће српској војсци повлачење и према Црној Гори и према Албанији, јер је, противно Фалкенхајну, српску војску сматрао способном за то. Конрад је, најзад, пошто је постојала и Источна армија, у духу почетних споразума инсистирао на томе да се у вези са операцијама према Србији изведу и операције према њој. Он је предочавао да бројна надмоћност којом располажу пружа могућност да се напад брзо изврши и да се спречи Савезницима, како су они планирали, да прикупе свих 250.000 војника, о чему су били добивени поуздани подаци.¹

Фалкенхајн је тек на Макензенову интервенцију пристао да за операције ка Косову задржи на фронту још шест немачких дивизија. Стварно, он је прећутно извукао још три дивизије, тако да су на Косово избile свега три немачке дивизије. При сваком одвлачењу дивизија Конрад је енергично протестовао. Дошло је до неодмерених пребацивања, па и личних испада. 16 новембра одржао је Фалкенхајн са Макензеном и Жековом састанак у Параћину. Уговорено је да се по избијању на Косово оставе аустроугарске и слабе бугарске снаге ради гоњења Срба, а гро бугарских снага и немачке трупе да предузму напад на Источну армију. У вези с тим уговором поднео је Макензен 18 новембра предлог да аустроугарске трупе изврше напад на Црну Гору са запада у циљу да се преко Подгорице ипак Србима пресече отступница. Конрад је протестовао што је у Параћину дошло до састанка без његовог учешћа. И 20 новембра дошло је у Тешену, стану аустроугарске Врховне команде, до личног састанка и формалног споразума између Фалкенхајна и Конрада. Уговорено је да се напад на Источну армију изведе са четири немачке, три бугарске и једном до две аустроугарске дивизије са Овчег Поља, као и три бугарске дивизије од Ђустендила које би надирале долином

¹ Сагласно је било утврђено ово стање у првој половини новембра: 264.000 бугарских, 116.000 аустро-немачких, евентуално 80.000 турских војника, тј. свега 460.000 према 150.000 српско-црногорских и 84.000 искрцаних француско-енглеских, тј. свега 234.000 војника.

Струме.² Аустроугарска 62 дивизија, 19 корпус и једна дивизија 8 корпуса примили би заштиту према Албанији и Црној Гори као и према италијанским снагама са чијим се наступањем рачунало и од Сан Ђовани ди Медуа и од Санти Каранта. Почетак напада не би требало да буде пре 20 децембра, пошто пре тога рока неће бити успостављен железнички саобраћај. (Његово стање било је овакво: Код Смедерева одржаван је железнички саобраћај с Мађарском помоћу трајекта. Он је 9 новембра продужен пругом до Јагодине и Крагујевца. 26 новембра требао је бити поправљен железнички мост код Параћина, а до почетка децембра надало се да ће се саобраћај успоставити до Ниша, а одавде преко Врања у другој половини децембра. За појачање дотура могло се рачунати још и на пругу Лом на Дунаву — Софија — Ђустендил). Ово међувреме до 20 децембра Конрад је мислио да ће моћи искористити да окупира Црну Гору, пошто неком локалном акцијом из Боке Которске заузме Ловћен.

Одмах после овог споразума, Фалкенхајн је добио податке да су Савезници код Солуна много слабији него што је претпостављао; да преко Ђевђелије саобраћа свега шест возова дневно; да Грци неће сматрати бугарски напад на Савезнике код Дојрана као непријатељску акцију уперену против њих и да се Савезници носе већ мишљу да напусте Македонију. Добивши ово саопштење, Фалкенхајн је покушао да придобије Жекова да само бугарска војска одмах нападне Источну армију и одбаци је у Грчку, где би је — према обећању грчке владе — грчка војска приморала да напусти Грчку. 24 новембра саставо се у Оршави Фалкенхајн са Енвер-пашом, врховним командантом турске војске. На том се састанку расправљало питање учешћа турске војске у нападу на Источну армију, а евентуално и на Грчку. Ту му је Жеков доставио да, према „скоро сасвим поузданим вестима, трупе Антанте не би могле иставити једној скорој офанзиви никакав јачи отпор“.³ У исто време, пак, он је дознао да је лорд

² ПРАУ III 314.

³ СР IX 300.

Киченер приспео у Атину ради преговора с Грчком, и да Енглеска иступа енергично. Она задржава увоз пшенице, а јака енглеска флота крстари у близким грчким водама. Борба се пооштрила између присталица краља и Венизелоса. Фалкенхајн је сада предложио Жекову да се под Макензеном командом изврши што пре напад немачко-бугарским снагама на Источну армију, и то: армијом Галвица преко Битоља па десним крилом дуж границе на исток; бугарска 1 армија Бојацијева имала би фронтално да веже непријатеља, а бугарска 2 армија Тодорова нападала би од Струмице левим крилом дуж грчке границе на запад.

Но, пре но што је дошао одговор од Жекова по овом предлогу, Конрад је, сазнавши да је Макензен 24 новембра издао заповест за ново груписање снага, јер се операције против српске војске „за 3 и 11 армију завршавају на Косову Пољу“⁴ (подвукао М. З.), извукao аустроугарске трупе испод надлежности Групе армија и потчинио их непосредно аустроугарској Врховној команди. Он је мотивисао овај поступак тиме што Макензенова одлука не одговара духу досадашњег споразума. Уствари, Конрад је желео да се његове трупе употребе за поробљавање Црне Горе и Албаније, што је била стара империјалистичка тежња аустроугарске монархије. То је био исчетак стварног распада аустро-немачког коалиционог рата на Балкану. Покушаји да се ова несугласност изглади, имали су само привремен и више формалан успех. Када се најзад Фалкенхајн изјаснио против напада на Црну Гору, јер је налазио да су за то предвиђене трупе потребније за Источни фронт, Конрад је 21 децембра дефинитивно одустао од даљег вођења заједничког рата с Немцима на Балкану и водио га је према сопственом нахођењу. Овај раздор проширио се и на питања која стоје у вези са главним ратиштима, и довео је 1916 године до сепаратних војни према Трентину и Вердену, што је могло довести до коначног неуспеха у рату. Сvakако, обе су војске претрпеле и код Вердена, и у Трентину и у

⁴ ВРС XIII 30.

Волинији приликом Брусиловљевих офанзива такве неуспехе, од којих су се тешко могле опоравити до краја рата.

2

ОПЕРАЦИЈЕ НА КОСОВУ И У САНЏАКУ

— Скица бр. 16 —

ОПШТА КАРАКТЕРИСТИКА

Извесно, и то кратко време после отсудне битке испред Приштине, остао је претежни део српске војске у озбиљном и тесном додиру само са делом досадашњих непријатељских снага. Па и тај део био је довољан да брзо слама отпор српских славних јединица, које су такорећи до јуче као стене одбијале надмоћне непријатељске навале држећи своје положаје све док не дође наређење за повлачење. И непријатељска званична историја имала је за њихове борбе на Копиљаку, Доброј Глави, Жеговцу, Великој Планини, Јавору и др. само најлепше епитете, као: „лавовска храброст“, „редак елан“, „очајничка истрајност“ и др. Али, сада је, поред физичке клонулости и потпуне материјалне исцрпености, наступила код њих и најстрашнија душевна депресија, јер у датој ситуацији није било лако уочити неку позитивну перспективу. Једина нада могла се полагати само на савезничку помоћ и снагу, а ту наду није било лако оживети у српској војсци после стеченог искуства и отворене осуде коју је српска Врховна команда изрекла о Савезницима у директиви за опште отступање.

Даље отступање на Косову, у Санџаку и ка Јадранском Приморју претставља нарочиту врсту операција за чије су описе подеснији психолози маса, књижевници и песници него само обични војноисториски писци. Неке тактичке или оперативне особености и поуке, сем о пропустима учињеним пре тога отступања, није лако објективно утврдити у том специфичном отступању, јер су се у њему потпуно изменили основни појмови о саставу трупа у погледу њихове опреме, бројног стања, физичке и моралне отпорности и др. Из тих разлога ми ћемо се ограничити само на то да из-

несемо општи историски оквир и да у њему укажемо на најважније организационе форме, најтеже и најкарактеристичније ситуације кроз које је војска пролазила, као и на светла прегнућа и напоре, који су омогућили остацима славне војске да преживи своју Голготу и постану поново извор народне снаге и славе.

РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА НА КОСОВУ (25 НОВЕМБРА — 2 ДЕЦЕМБРА)

а) Директива О. бр. 24942 од 24 новембра за отступање

Тек што су јединице српске војске заузеле своје положаје на левој обали Ситнице, Врховна команда је издала у току 24 новембра горњу директиву за њено коначно отступање ка Јадранском Приморју. Та директива гласи:

„Свима командантима армија

С обзиром на садашњу ситуацију даље повлачење наше војске мора се извршити кроз Црну Гору и Северну Албанију на Јадранско Море, а на линију: Драч — Скадар, остављајући потребан део снаге за затварање праваца који од Пећи, Ђаковице, Призрена, Дебра и Струге воде кроз Црну Гору и Северну Албанију на Јадранско Море.

На овој линији наша војска има да се реорганизује, снабде храном, оделом, обућом, оружјем и муницијом, као и свима осталим материјалним потребама.

Даља наша акција зависиће од стања наше војске, као и од опште политичке и војничке ситуације код наших Савезника.

За извршење овога наређујем:

1) II и III армија и Одбрана Београда повлаче се правцем: Пећ — Андријевица — Подгорица — Скадар, и то:

а) II армија путем: Пећ — Ругово — Велика — Андријевица и даље;

б) III армија и Одбрана Београда путем: Пећ — Рожај — Андријевица и даље.

Ако правац преко Рожаја и Берана буде угрожен и онемогућен, онда ће се повлачење свију трупа извршити путем: Пећ — Ругово — Велика — Андријевица и даље, као и Пећ — Плав — Гусиње, ријеком Цијевном — Тузи — Скадар. Ред повлачења код II и III армије и Одбране Београда регулисаће командант II армије.

2) I армија повлачи се правцем: Пећ — Рожај — Беране — Андријевица. У почетку затвара правце који од непријатеља воде ка Рожају и Беранама и ту остаје

дотле док се III и II армија и Одбрана Београда не извуку до Андријевице. После овога повлачи се ка Андријевици, ту остаје и затвара правце који од Берана и Пећи воде за Андријевицу и Подгорицу.

Комуникациска линија: Андријевица — Подгорица — Скадар.

Магацин хране: Подгорица — Андријевица.

3) Команда Трупа Нових области повлачи се правцем: Ђаковица — Везирош мост и Призрен — Јум Кула — Спас — Флети — Пука ка Скадру и Јешу.

На левој обали Вел. Дрима и Црнога Дрима зауставити се на линији: од Ђафа Сај на Ђафа Мур — Мали Дејсе — Орош — Маја Мезе — Ђафа Кумулус — Флети — Гури (к 1200) и потребним делом снаге обезбедити све правце који од Ђаковице, Призрена и из долине Црнога Дрима изводе за Скадар — Јеш и у долину реке Маће.

Комуникациска линија: Пука — Скадар и Ороши — Нерфуша — Јеш.

Магацин хране: Скадар — Свети Јован Медовски;⁵ а ручни: Пука — Нерфуша и Ороши.

4) Тимочка војска повлачи се под заштитом трупа Нове области правцем: Призрен — Јум Кула — Пишкопеја — Дебар.

Под команду команданта Тимочке војске ставља се и командант Битољске дивизиске области са свима трупама на територији ове дивизиске области, које су сада под његовом командом, као и Албански одред са Штабом у Дебру.

Задатак је Тимочке војске: да заузме Гостивар, а трупама Битољске дивизиске области Прилеп; да дође у везу са Французима и што дуже обезбеди везу са Солуном. Даље истицање било би ризично с обзиром на садашњу ситуацију, на велику угроженост праваца Призрен — Дебар и на непоуздану позадину од стране Арнаута.

На линији: Прилеп — Брод — Кичево — Гостивар остати дотле док буду Французи код Криволака, док непријатељ не нападне и не потисне јачом снагом, и док правац од Призрена на Дебар не буде угрожен.

Магацин хране: Битољ.

Када ситуација код Тимочке војске буде таква да даље њено бављење на поменутој линији постане ризично, с обзиром на безбедност њених бокова и позадине, на шта обратити нарочиту пажњу, или ако би се Французи повукли ка Солуну, онда се благовремено повући правцем ка Елбасану на линију: Ђафа Сане — Крстац — к 2312 — Мали Привалит — Киптин — Ђафа Булњизе — Ђафа Сај закључно, обезбеђујући све правце који из

⁵ Сан Ђовани ди Медуа.

Струге и Добра воде ка Елбасану, Тирани и у долину реке Маће.

Комуникациске линије: Елбасан — Драч.

Магацин хране: Драч.

5) ...

6) Засада користити телеграфску везу...

7) Наређено је да се организују прихватни магацини хране у Андријевици, Подгорици, Пуки и Елбасану, тако да чим трупе избију из планина ту се могу прихватити храном.

8) Командант I, II и III армије и Одбране Београда покушаће првући што већи број пољске артиљерије и коморских кола правцем: Пећ — Рожај — Беране — Андријевица за Подгорицу и Скадар. Овим су правцем Црногорци провлачили пољску артиљерију, коју смо им ми давали.

Што се од пољске и тешке артиљерије не може даље вући, поступити овако:

Све топове закопати тајно на какво место, а затвараче и нишанске справе понети собом... Сву запрегу повести собом и њу користити за ношење фуражи. Где се коморска кола не могу вући, онда покушати те од њих образовати двоколице...

9) При пролазу кроз Црну Гору и Албанију по сваку цену спречити пљачку и неред, те тиме отклонити непријатности савезничкој Црној Гори и спречити могућу побуну Арнаута.

10) Штаб Врховне команде креће се 26 о.м. у 9 часова за Скадар, правцем: Љум Кула — Спас — Пука — Скадар где стиже 30 о.м.⁶

У 23 часа истога дана Врховна команда је доставила командантима оперативних јединица овај проглас:

„Настало је тренутак када се стицајем прилика морамо повлачiti кроз Црну Гору и Албанију. Код наше војске су морал и дисциплина попустили, а вера у спас Отаџбине изгубљена. Станеље војске је уопште неповољно. Бојати се да сада при повлачењу кроз Албанију и Црну Гору на Јадранско Приморје не наступи још већа клонулост и расуло код трупа, као и растурање и предавање непријатељу у већим размерама. Да се не би до овога дошло, потребно је да се војницима објасни циљ овога нашега повлачења и да се они убеде о његовој потреби. Капитулација би била најгоре решење (подвукao M. Z.), јер се њоме губи држава, а наши Савезници би нас свим напустили, и онда не би имао ко о нама да води рачуна, да нас снабдева новцем, оружјем и свима потребама, нити да заступа наше интересе. Ми бисмо били са-

⁶ ВРС XIII 72, 73, 74.

свим изгубљени. Једини је спас из ове тешке ситуације повлачење на Јадранско Приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати, снабдети храном, оружјем, муницијом, оделом и свима осталим потребама, које нам шаљу наши Савезници, те ћемо опет претстављати једну чињеницу, са којом ће наши Савезници морати рачунати. Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту, докле год је ту владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била. Готовост Савезника да нас до краја издрже и неисцрпна њихова снага на крају ће сломити заједничког непријатеља, а наша ће Отаџбина опет бити слободна и увећана. Убедити све да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас, са вером у коначан успех наших Савезника и да с тога треба истрајати до краја.”⁷

Изнели смо скоро дословно ова два основна расписа, јер су у њима сажето изложене све намере, основни планови и сва страховања од душевне клонулости трупа, као и начини којима треба да се то зло отклони. Целисходност изнетих предвиђања Врховне команде моћи ће се лако оценити према стварно извршеном отступању. Подвлачимо овде само три чињенице. Тимочка војска добила је многе, разнолике и неодређене задатке. Она је имала најдужи, али и најбољи пут, који је до Елбасана и Тиране био с фронта обезбеђен и материјално уређен. Могућност да се од Струге — Охрида — Битоља — Лерина ухвати веза са Савезницима, а у случају ако се ту измене ситуација да се од Струге скрене преко Ђафа Сане ка мору — била је велика предност овога правца. Зато се могло поставити питање: да ли све ово није говорило у прилог тога да се на овај правац, поред Тимочке војске, упути бар још једна армија са севера? Тиме би се растеретили севернији путеви и области оскудне у животним потребама кроз које су ови путеви водили. Разни задаци, које је Врховна команда постављала Тимочкој војсци и трупама Битољске дивизиске области, превазилазили су њихове снаге. Овакво ојачање било би целисходно и у случају ако се желело да ове српске снаге олакшају и ојачају прикупљање енглеских снага, које су се

⁷ Исто 75.

предвиђале на правцу Битољ — Лерин. Али, стање на правцу Тетово — Гостивар — Дебар и Кичево, као и на правцу преко Прилепа за Битољ, било је много теже и што га је Врховна команда претпостављала при издавању своје директиве. Вардарски и Тетовски одред повукли су се преко Гостивара, испред Кичева и јужно од Прилепа, а Французи су били напустили Криволак иако за то није било прешне потребе, као ни за повлачење трупа на десну обалу Црне Реке. То је веома отежало и само отступање српске војске. Леви бок Тимочке војске био је угрожен и она је одмах морала напустити наду да ће се моћи ослонити на Битољ, па је њен командант наредио команданту Битољске дивизиске области да се пребазира према Дебру и Охриду и даље ка Елбасану. Свакако, да је сарадња између Сараја и војводе Путника била боља, можда се ни овај правац преко Прилепа ка Битољу не би морао тако брзо и лако напустити, него би се боље искористио како за отступање српске војске тако и за потоње шире савезничке концепције.

У директиви пада у очи да Врховна команда још није била потпуно упозната са стањем путева у Црној Гори и Албанији, што потврђују већ констатовано њено пренебрегавање стратегиског и оперативног значаја ових територија за српску војску, као и технички пропусти српског Генералштаба које је учинио још у миру у погледу географско-топографске припреме за случај рата.⁸

С овим у вези појављује се важно питање: да ли је Врховна команда требала да отступа комуникацијом својих главних снага, тј. преко Пећи — Андријевице — Подгорица за Скадар и даље за Драч, уместо што је отступала преко Љум Куле — Спаса — Пуке за Скадар? Свакако, пут којим је отступала Врховна команда био је, бар геометрички узевши, краћи, налазио се у средини отступних колона српске војске, а сама Врховна команда имала је хитну потребу да што пре избије

⁸ Сличан пропуст у погледу Албаније показао се и 6 априла 1941 године. Напротив, Немци су у овај рат са Југославијом ушли са картама на којима су били тачно уцртани и утврђени положаји.

на море ради лакшег преговора са Савезницима у циљу организације прихвата, снабдевања и даље употребе српске војске и сл. Све су ово били важни разлози да се она определи за изабрани правац преко Пуке. Али, ипак, изгледа нам да је требало да остане на правцу Пећ—Андијевица. Пре свега, ту је ишла главнина српске војске, која је стајала пред највећим оперативним тешкоћама. Врховна команда није сигурно знала да ће Макензен одустати да са аустро-немачким снагама 3 и 11 армије продужи наступање ка Пећи, Рожају и Бијелом Пољу, па можда и из Херцеговине и Боке. А са тим је она морала рачунати, јер је оваква операција, тј. аустро-немачко наступање ка Пећи, Рожају и Бијелом Пољу, могла бити смртно опасна за главнину српске и црногорске војске.⁹ Зато је њено место било на правцу ове колоне, и то што ближе вероватној битачној просторији, дакле, негде код Андијевице или Подгорице. На овом правцу збили су се четири армије (I, II, III и Одбрана Београда) на слабим комуникацијама, које ни армије ни Врховна команда нису, нажалост, до потребне танчине познавале. Зато је Врховна команда морала на лицу места да иступи као регулатор за савлађивање техничких тешкоћа, а не да препусти да се четири команданта армије у томе погађају. На овом је правцу српска Врховна команда могла доћи у непосредан додир и можда се стопити са Црногорском Врховном командом, пошто су се и њихове војске, силом околности, у јединственој оперативној и административној ситуацији, стопиле у једну присну органску целину. Најзад, да ли је Врховна ко-

⁹ Ове аустро-немачке операције биле су и поред свих претерано подвлачених тешкоћа у дотуру и снабдевању у границама могућности. 26 новембра успостављен је железнички саобраћај до Увца, а то је унеколико изменило ситуацију. На њега су могле базирати две дивизије — можда 53 дивизија (са 10 и 17 брдском бригадом) и 59 дивизија, рокиране на правац Пљевља, и Алписки корпус померен на правац Сјеница — Рожај. Немачка 101 и 103 дивизија, које су се већ налазиле у близини Косовске Митровице, упућене одавде ка Пећи, могле су се снабдевати из Ибарске долине, док би се сувишне ландштурмске и друге јединице имале повући на север, а њихове коморе искористити за ове оперативне јединице, чије се бројно стање у Санџаку не би повећало, него смањило.

манда могла вршити и већи утицај на јужне колоне — Трупе Нове области и Тимочку војску — са изабраног правца или са правца одређеног за повлачење главнице војске? Мислимо, не, јер су се везе с њима морале тражити из Приморја, а не директно с правца кретања Врховне команде. Па и извесне предности бржег доласка у Скадар и успостављања везе са Савезницима и утицаја на њих преко несигурног изабраног правца него преко Подгорице, могле су се умешном организацијом отступања Штаба Врховне команде лако парализати. Свакако, све те претпостављање користи не могу се ни сравнити са онима које би Врховна команда имала да је остала ближе уз своје трупе и свог најближег савезника и сарадника, црногорску Врховну команду. Можда је и с моралног гледишта било потребно да трупе у данима највећег искушења виде своје врховно руководство у својој средини, као например код Лесковца, Гњилана и сл.

6) Непријатељски план

После битке испред Приштине Макензен је био убеђен да главне српске колоне отступају ка Призрену и даље на југ, а слабије према Пећи. Он је намеравао да само бугарским снагама препусти њихово гоњење, и то са тежњом да им пресече отступницу са Косова ка Призрену и код Дебра за Стругу — Охрид — Битољ, односно ка Елбасану. Конрад је протестовао против тога изјавивши да правац Косовска Митровица — Пећ и област северозападно од њега припадају аустроугарској интересној сфери. Кевешу је наређено да прикупи 59 дивизију код Косовске Митровице, а 10 брдску бригаду у Новом Пазару и по одласку немачких трупа да наступа за Србима до Пећи. За гоњење српске војске на Косову одредила је бугарска 1 армија две дивизије, 3 и 9, са по три бригаде, и то: 3 дивизију путем Дуље Хан — Сува Река, са једном бригадом из долине Лепенца преко Коџе Балкана за Призрен; 9 дивизију преко Рибарске Планине и Дренице Планине за Ђаковицу. Прва дивизија задржана је око Приштине и Гњилана, а остале јединице упуће-

не су за појачање 2 армији на Македонском војишту. За пресецање српске отступнице код Дебра упућена је 8 дивизија на правац Гостивара као појачање тамошњих трупа.

в) Припреме и отступање српске војске са Косова ка Приморју

По одлуци за отступање српске војске ка Приморју, питање њеног материјалног снабдевања, нарочито њене исхране било је, свакако, од судбоносног значаја. Пошто се његовом решењу приступило сувише доцкан, такорећи једновремено са почетком отступне операције на промењеном главном комуникациском правцу, то су му сви органи врховног руководства морали одмах посветити сву своју пажњу. Према српској „Уредби о службама у позадини војске“, набављачки орган материјалних потреба за војску била је влада, односно њен извршни члан — министар војни. Она је имала да се стара за набавку и дотур залиха до главних база из земље и иностранства, које је даље Врховна команда распоређивала и дотурала оперативној војсци. По преласку Западне и Јужне Мораве српска војска издржавала се из средстава која је могла понети собом са базе Краљево — Крушевац — Алексинац — Ниш и што је успут на терену могла још набавити. Силом околности је на тај начин снабдевање оперативне војске било привремено пренето потпуно на Врховну команду. Влада је 11 новембра преко Битоља упутила у Солун свог министра војног да у њему образује, сходно планираном даљем току операције, нову базу. Претходно је имао да у слагалиштима у Косовској Митровици, Приштини и Призрену концентрише нешто хране набављене на терену за оперативну војску.

По доношењу одлуке за отступање војске ка Приморју, влада је обавестила Врховну команду 22 новембра, да је код Савезника постигла да они одмах образују базе у Драчу и Скадру (храна у Скадар ће се довозити реморкерима уз Бојану); да се у та места већ превози по 100 вагона брашна; да је у Скадар упућено 40 камиона за дотур хране трупама; да су Французи

и Енглези прикупили у Бриндизију око 1,5 милион тона хране, обуће и др. и да то Италијани преносе у Драч и Скадар. Најзад, саопштено је још да ће Есад-паша набавити за Врховну команду око 5.000 товарних коња ради разношења хране трупама. На основу оваквих података, у Врховној команди је разрађен план за снабдевање војске при повлачењу ка Приморју. По овоме плану је испред база у Скадру и Драчу требало одмах образовати њихове експозитуре — прихватне станице — на линији Подгорица — Пука — Каливача—Елбасан, на које би се ослањало снабдевање трупа при приближавању или пристизању на ову линију (рачунало се и на образовање магацина у сухопутним станицама у Андријевици и Орошију). Врховна команда је израчунала да ће пред почетак отступања са леве обале Ситнице, 26 новембра, трупама моћи да обезбеди храну за девет дана, а надала се да ће се у Метохији и Призрену те залихе моћи повећати на 11 дневних оброка. Долазак трупа до Подгорице очекивао се за 19 дана, до Пуке и Каливаче за 15, а до Елбасана за 22 дана. Пре-ма овом плану произлазило је да су трупе са популарног оброка могле свуда стићи до прихватних станица и тако прећи кризу у исхрани на простору који је Врховној команди изгледао најкритичнији. За извршење овога плана упућени су већ идућег дана главни интендант и потребни органи да организују овај посао у споразуму са савезничким органима. Влада је ускоро отступила за Скадар маршрутом по којој ће, неколико дана доцније, кренути и Штаб Врховне команде.

Као што се види овај је план, ако се претпостави да се на дате податке могло ослонити, условљавао да се већ од почетка покрети, бар до захвата прихватних станица, изводе временски и просторно по тачно одређеним маршрутама, да се понета храна троши најштедљивије, а претходно искористе и месна средства Метохије. Јер, као што видимо, план се није ослањао ни на какве резерве него је рачунао са минималним подмирењем трупа у храни.

Отступање армија са Косова извршено је под различитим околностима и непријатељским утицајем.

Прва армија, која се повукла на положаје на Сувој Планини и на северне падине планине Чичавице, и Одбрана Београда и III армија, које су заузеле положаје на источним падинама ове планине до ушћа реке Дренице, остале су углавном изван непријатељског притиска. Непријатељски притисак осетиле су одмах у почетку српска II армија, Трупе Нове области, а нарочито Тимочка војска, јер су Бугари одмах са битачне просторије могли да пређу директно у гоњење и најкраћим правцима преко Суве Реке, Коџа Балкана и од Тетова да им угрозе отступнице. Услед тога, а већим делом и услед слабог отпора које су Бугарима противстављале њихове поједине дивизије, отступање ове источне групе ишло је пребрзо.

Већ 26 новембра повукла се српска војска на нове положаје, и то: Трупе Нове области на планине Црнојеву и Дреницу, између с. Будакова и с. Авлате; II армија од Авлате до јужних падина Обиље Планине; III армија у наслону на Обиљу Планину до р. Клине; I армија с обе стране Суве Планине у висини с. Рудника, а трупе Одбране Београда између I и III армије. Тимочка војска, остављајући заштитничке делове на досадашњим положајима на Коџа Балкану, била је тога дана у покрету, у ешелонима: са Брегалничком дивизијом између Призрена и Бицана, Крајинским одредом између Призрена и Љум Куле, а Комбинованом дивизијом I позива на маршу ка Призрену, где се навече прикупила и Коњичка дивизија.

До 29 новембра непријатељски притисак јаче се осећао само према Трупама Нове области, које су отступале у две колоне. Десна колона, Моравска II и Вардарска дивизија I позива, преко Ђаковице, а лева колона, Моравска дивизија I позива и Комбиновани одред, преко Призрена ка Везировом мосту. Моравска дивизија II позива код Швањског моста (између Ђаковице и Призрена) и Комбиновани одред код с. Жура одбијали су нападе делова 9 и 3 бугарске дивизије и штитили пребацивања остале две дивизије код Везировог моста, што је ишло доста споро. Тимочка војска била је на маршу за Дебар са зачељем код Бицана, док су I, II и III армија и Одбрана Београда без неприја-

тельског утицаја повиле фронт на југ према доњем току р. Дечанске Бистрице. На целом простору појавили су се напади побуњених Шиптара те су армије морале предузети противмере.

У току 29 новембра Штаб Врховне команде дошао је тек у село Спас, јер се изабрана маршрута показала несигурна, те су се морале предузети мере за обезбеђење. Целог дана Штаб је у Спасу остао без веза ма с ким, те су због његовог отсуства команданти армија морали решавати питања за која је била надлежна Врховна команда.

Конференције комandanата армија у Пећи. — Прва седница одржана је 29 новембра, и њој су присуствовали: командант II (војвода Степа), I (војвода Мишић) и III армије (генерал Јуришић-Штурм), и Одбране Београда (генерал Михаило Живковић). Пошто није било везе са Врховном командом, то се на њој требала донети заједничка одлука о томе које мере треба предузети да би се спречила појава масовног бекства војника услед оскудице у храни, велике хладноће, немања одела, обуће и сл., тим пре што је пуковник Пешић са Цетиња известио да се на путу кроз Црну Гору не може рачунати на храну. Донета је одлука да се I армија прикупи око Рожаја, III и II армија и Одбрана Београда у полуокругу наoko 10—15 km на истоку, северо и југоистоку од Пећи; да се при отступању задржи само по једна пољска батерија са једном каром на сваку дивизију; сви способни волови и коњи да се употребе за ношење терета и за исхрану; топовски материјал да се закопа, а затварачи да се понесу. Отступање има да се изврши: II и III армија преко Ругова, Велике и Андријевице, I армија и Одбрана Београда преко Рожаја, Берана и Андријевице. Војвода Мишић предложио је да се са свима трупама пређе у офанзиву, али предлог није усвојен.

После седнице војвода Мишић добио је са Цетиња вест да је званични немачки коминике изјавио да је Немачка постигла свој циљ против Србије и сматра операције завршеним. Уједно је добио обавештење да непријатеља нема до Косовске Митровице и да се његове велике снаге крећу натраг на север. Унеколико су

ту вест потврђивале и српске избеглице, а и извештај Дунавске дивизије II позива. Зато је војвода Мишић тражио истога дана поновни састанак и на тој другој седници је одлучено: да се обустави претходно решење и да се саопшти свима дивизијама да предузму спрему трупа за офанзиву. На основу донете одлуке отпочела је припрема трупа код I армије и Одбране Београда. Трупе III и II армије налазиле су се, према претходним наређењима, у повлачењу на позадње положаје око Пећи. Предвиђено је да се о даљем раду донесе заједничка одлука комandanата армија.

У току 30 новембра стварно стање код непријатеља било је овакво: 59 дивизија и 10 брдска бригада биле су код Косовске Митровице и у Новом Пазару, са истуреним деловима према Пећи и Рожају. Алписки корпус отпочео је 27 новембра покрет ка Краљеву, а немачка 103 дивизија од Приштине ка Куршумлији. Сто прва дивизија била је прикупљена око Приштине. Од бугарске 1 армије 9 дивизија добила је наређење да се повуче с фронта према Ђаковици и припреми за одлазак на Македонско војиште. Трећа дивизија прикупљала се око Призрена и извиђала је ка Ђаковици, Спасу, Везировом мосту и Бицану. За Ђаковицу је упућена једна коњичка бригада. Једна бригада 8 дивизије имала се такође прикупити око Призрена. Друга бригада ове дивизије налазила се на правцу Гостивар — Дебар и Охрид. Прва дивизија налазила се прикупљена око Гњилана спремна за покрет ка Кратову. Бугарска 2 армија припремала се за операције против Француза и Енглеза, и то: на левој обали Црне Реке 7 дивизија и једна бригада 5 дивизије, на левој обали Вардара по једна бригада 5 и 11 дивизије, и једна бригада у резерви код Велеса.

У Пећи је 30 новембра одржана трећа седница комandanата армија поводом извештаја комandanта Моравске дивизије II позива да још у току дана мора напустити Ђаковицу и извештаја комandanта Шумадијске дивизије I позива да је непријатељ напао Тимочку дивизију II позива и да се њен пук повлачи у нереду. Донето је решење да се остане код одлуке донете на првој седници, само је војвода Мишић остао и даље

код одлуке за предузимање офанзиве и под оваквим околностима. Доцније се доказало да су извештаји о Тимочкој дивизији II позива били нетачни, да је она остала на свом месту и да су њени пукови били у реду. Трупе I и III армије и Одбране Београда остале су углавном на својим досадашњим положајима и требало је да се 1 децембра 1915 године повуку на десну обалу р. Истока и Белог Дрима. Војвода Степа, као најстарији командант, упутио је претставку Врховној команди у Скадар, у којој је навео да у Андријевици нема хране и да је треба обезбедити за пролазеће трупе, иначе ће последице бити катастрофалне. Трупе Нове области још су, са првим ешелонима, Вардарском и Моравском дивизијом I позива, вршиле прелазе преко Дрима, док су други ешелони били још код Ђаковице — Моравска дивизија II позива — и код Жура Комбиновани одред. Трупе Тимочке војске кретале су се по ешелонима правцем Битан — Пишкопеја — Дебар, а командант Тимочке војске стигао је тога дана у Дебар и од команданта Битољске области сазнао да Вардарски одред још брани Битољ и затвара правце Прилеп — Ресан и Крушево — Охрид, да се Тетовски одред налази на правцу Кичево — Струга и ка Охриду, а да Албански одред штити правце Гостивар — Дебар, Кичево — Дебар, Елбасан — Тирана и према реци Маћи. Штаб Врховне команде стигао је на преноћиште у с. Сакат, неких 10 км од с. Спаса и остао без икакве везе с трупама.

Ситуација се код непријатеља 1 децембра развијала у духу већ издатих наређења и није показивала битних промена. Овога дана одржана је четврта седница комandanата армија. Војвода Мишић заступао је мишљење да је немогуће извршити наређено отступање ка Приморју него да „остају две солуције: да се кренемо напред у офанзиву, те да видимо од кога бежимо, па успемо ли, добро, не успемо ли, онда да пошаљемо парламентаре и ступимо у преговоре са њим у циљу обуставе непријатељства“¹⁰ (подвукao M. Z.). Ово није усвојено, него је решено да се преко црногорске Врховне команде достави српској Врховној ко-

¹⁰ ВРС XIII 136.

манди претставка и у њој изложи скроз очајно стање, морално и материјално. Дезертирање трупа је узело великих размера и тешко га је спречити. Код трупа је бројно стање пукова спало на неколико стотина људи, велики број трупа је го и бос, хране код трупа има највише за 4—5 дана, а према извештају српског делегата у Црној Гори нема нигде хране до Приморја. Путеви одређени армијама само су пешачке и коњске стазе, због зиме залеђене и заснежене, те ће само до Андријевице требати најмање 10—20 дана за извлачење трупа. У случају да дође до мало јачег непријатељског притиска, војска ће доћи „у безизлазан положај у борби са глађу, зимом и арнаутским бандама.“¹¹

О офанзиви са Косова. — Офанзивни став војводе Мишића много је истицан у јавности старе Југославије, нарочито при нападима на војводу Путника. Тај став наишао је на подељено, али већином повољно мишљење код предратних војних критичара. Зато ћемо се укратко осврнути на њега. Као прво питање поставља се: ко би и са којом снагом могао учествовати у намераваној противофанзиви? Свакако, Тимочка војска и Трупе Нове области не би више никако могле доћи у обзир, па ни Санџачка војска, јер је непријатељ, чак и да је то био већином ландштурм, располагао најмање четири пута јачим снагама од ње. Дошли би, дакле, у обзир I, II, и III армија и Одбрана Београда. Њихова тачна бројна стања у то време нису нигде изнета, али, према претходним подацима и општим индикацијама изнетим у цитираном извештају, мислимо да се неће погрешити ако се претпостави да армије не би могле прикупити више од просечно по 12.000, а Одбрана Београда 8.000 пушака. То би било око неких 45 до 50.000 пушака укупно. Од непријатеља стајала је 59 дивизија и 10 брдска бригада са неких 20.000 пушака на простору Косовска Митровица — Нови Пазар; 3 бугарска дивизија са три бригаде на простору Призрен — Ђаковица; 9 дивизија са три бригаде била је у прикупљању западно од Приштине; 1 дивизија са три бригаде прикупљала се код Гњилана, а код Ђаковице била је и бугарска коњичка бригада. Дакле, око

¹¹ Исто 138.

неких 65.000 само бугарских војника. Најзад, 101 немачка дивизија задржана је негде око Подујева, пошто је уместо за Лесковац њена маршрута изменењена за Скопље, а ту је било око 8.000 пушака. У захвату Косова непријатељ је располагао са неких 90.000 пушака подељених у три ближе групе: око Косовске Митровице 20.000, на простору Ђаковица — Призрен око 25.000, и западно од Приштине око 20.000 пушака. Да би се обезбедила довољна надмоћност у снази, напад српске војске могао би се изводити једино по унутрашњим правцима са полазних положаја на р. Истоку и Дечанској Бистрици. Први нападни објекат вероватно би морала бити група код Ђаковице — Призrena, пошто је најближа и најопаснија. У њој не би могла учествовати I армија, јер је Дринска дивизија II позива била већ на правцу Рожаја, а Дунавска дивизија II позива морала би остати на правцу Косовске Митровице ради обезбеђења. Однос снага био би, dakле, 32.000 према 25.000 пушака у корист нападача. Девета бугарска дивизија западно од Приштине била је удаљена свега 40—50 km од Ђаковице — Призрена, те је тешко замислiti да би при иоле правилном поступку Бугара могло доћи до почесног тучења њихове 3 дивизије код Призрена. Неко почесно тучење непријатељске групе код Косовске Митровице било би безизгледно, јер је 9 дивизија била ближе Косовској Митровици но српске снаге од р. Истока. Свакако, тешко би било и замислiti да би бугарска група код Ђаковице — Призрена пропустила прилику да не груне нападачу у бок или позадину и пресече му једину отступницу преко Пећи. Најзад, и ако би, грешком противника, успело нападачу да потуче, рецимо, тотално групу код Косовске Митровице или Ђаковице — Призрена, то би могао бити чисто тактички успех, без икаквих позитивних оперативних, а поготову стратегских резултата. Непријатељ би извршио ново груписање снага на Косову (101 немачке, 1, 9, 3 бугарске, 59 аустроугарске дивизије, а евентуално би се повратио и Алпски корпус) и повео би нову офанзиву према Метохији. Конрад би могао ликовати да је имао право када је тражио да се ту, а не на Косову, обустави претходна офанзива.

Непријатељ не би много изгубио у времену, јер је тек у другој половини децембра намеравао да поведе офанзиву ка Солуну, пошто се успостави железнички саобраћај. Мислимо да за такве скроз рискантне и нерационалне потхватае српска војска није имала снаге. Али, ти јој потхвати нису били ни потребни, пошто непријатељ још није много ометао српско отступање ка Црној Гори, о чему се овде једино могло радити. Он се на то тек припремао. Зато се српској војсци наметала потреба да искористи време за одлазак кроз Црну Гору, јер је тај пут, ма како био страшан, био једини којим је могла избећи капитулацију.

Опште стање 1—2 децембра. — 1 децембра отпочео је покрет Трупа Нове области кроз Албанију неометано од непријатеља. Тимочка војска је била на маршу између Бицана и Дебра, а I ешелон Брегалничке дивизије стигао је у Дебар. Код Битольске дивизијске области ситуација се није битно изменила, иако се осећао јачи притисак Бугара од Кичева ка Охриду, Струги и Дебру. Услед отступања Француза ка Солуну и непријатељског држања Албанаца у Љуми, командант Тимочке војске одлучио се да напусти Битоль и Вардарски одред привуче ка Охриду и Струги, обезбеђујући бочне правце који изводе ка Дебру, Струги и Охриду. Врховна команда стигла је у с. Флети.

Од бугарских снага 2 децембра је само 3 дивизија остала на просторији Призрен — Ђаковица — Сува Река. Један пук упућен је ка Љум-Кули. Све остале трупе прикупиле су се за покрет ка Скопљу и јужно. На вест о отступању енглеско-француских трупа ка Солуну наређено је бугарској 2 армији да 3 децембра пређе у наступање правцем Кавадарци — Демир Капија, а на осталом фронту да се непријатељ само прикује за фронт. Према томе, бугарски притисак према српским трупама осећао се само на правцима Дебра и Струге.

На петој седници команданата српских армија, одржаној 2 децембра у Пећи, решено је да се војни-

цима издаје само пола оброка хлеба¹² и пола динара како би се са храном истрајало до мора. Прва армија померала се ка Рожају, остале армије и Одбрана Београда вршиле су последње припреме на положајима код Пећи непосредно око вароши за отступање кроз Црну Гору. Трупе Нове области прешле су Дрим под страшно тешким условима. Тимочка војска пристигла је већим делом својих трупа око Дебра.

Код Битољске дивизиске области повучене су трупе Вардарског одреда на линију Ђават — Гопеш — Смилево — Бојишта, пошто је Битољ напуштен, а не-пријатељ није гонио. Тетовски одред, потиснут од Бугара, задржао се на положају јужно од Мраморца. Непријатељ је потискивао Албански одред на правцу Гостивар — Дебар и Кичево — Дебар. Услед овог притиска и непријатељског држања Албанаца на правцу Призрен — Пишкопеја — Дебар генерал Гојковић се решио да евакуише сву храну из Дебра на леву обалу Црног Дрима, да напусти Дебар и затвори све правце који из Струге изводе ка Елбасану — Тиорани и у долину р. Маће.¹³ Албански одред, у јачини 7 граничних чета, 4 батаљона, 10 топова и 1 ескадрона, имао је да заштити отступање поседајући све важне тачке од Ђафа Сане до северно од с. Булћиза.

Врховна команда стигла је тога дана у с. Черети.

РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА У САНЏАКУ (25 НОВЕМБРА — 2 ДЕЦЕМБРА)

По заузетију Косовске Митровице и Приштине, аустроугарска Врховна команда поново је тражила да 62 дивизија предузме већ једанпут пројектовану офанзиву. Она ју је стално одувлачила, иако су постојали извештаји да су црногорске трупе биле у отступању са Лима на Тару према Хуму, Левертари, Мојковцу и Бијелом Пољу остављајући само заштитнице код Го-

¹² Дакле, трупе ових армија су остале на пуном оброку седам дана, што је, наравно, битно морало пореметити предвиђени план снабдевања.

¹³ У Дебру се налазило око 24 вагона брашна, поред велике количине осталих намирница. Већи део хране остао је у Дебру, док су Трупе Нове области већ почеле гладовати.

ражда, с. Метаљке и Чајнича. Тек 28 новембра отпочела је дивизија са четири батаљона наступање од Устибара, али су ови северно од Пљеваља нашли на жилав отпор Црногораца. 29 новембра дошао је први воз у Увац, а код Пријепоља је подигнут мост преко Лима. Тиме је било обезбеђено снабдевање 62 дивизије и Рајнеловог одреда, који је требао да врши притисак преко седла Јабуке ка Пљевљима, док је колона са правца с. Больанића требала то да изводи са северозапада. За овај концентрични напад према Пљевљима привучена је од Вишеграда и тврђавска бригада пуковника Доминића и све је ово „на потстrek Макензена“ обједињено под командом команданта 62 дивизије. Црногорске заштитнице давале су свуда отпор, порушиле све мостове и повукле се иза Ђеотине. Тек 2 децембра ушли су Аустријанци у напуштена Пљевља. Да би обезбедили Пљевља, идућих дана потиснути су истурени црногорски делови са Ђеотине и образован је такозвани мостобран код Пљеваља. Трупе које су у овоме учествовале из састава трупа БХД, враћене су у Босну. Цео овај потхват Аустријанци су истицали као неко нарочито испољење својих трупа, иако је он типичан пример неумешности њиховог руководства, које је убацитвало у планински терен, зими, несразмерно велике, али квалитативно веома слабе трупе, које није могло ни снабдевати. Оне су више трпеле од глади и зиме него од противника,¹⁴ који се још раније био повукао. Ипак, било је од великог значаја за даље операције то што је пут Горажде — Больанићи — Пљевља — Пријепоље био ослобођен и успостављена железничка веза до Увца.

¹⁴ У августу 1914 године је 8 аустроугарска брдска бригада, са свега 4 првокласна батаљона против јачег противника него што су га имали Аустријанци сада испред себе, продрла од 16 до 23 августа од Фоче до Нове Вароши. За овај потхват Аустријанци су сада покрёнули око 24 батаљона, и то зими, у заснеженој области и није ни чудо што их нису могли исхранити. Уште, аустријске и немачке команде су пренебрегавале освештано искуство да у планине и у области оскудне у животним потребама треба упућивати што мање, али елитне трупе, и одатле потиче један од главних разлога њихових тешкоћа у снабдевању и дотуру.

Аустроугарски 19 корпус је све време остао неактиван са две бригаде око Сјенице и једном бригадом око Дуге Пољане. Он је истурио само извиђачке делове према Рожају и Бијелом Пољу и ишчекивао да му се доделе брдске коморе, које су биле позајмљене немачким дивизијама 11 армије, па да предузме наступање ка Бијелом Пољу.

Аустроугарска Врховна команда водила је стално преговоре са командантима 3 армије, БХД и Боке Которске око устаљења плана за напад на Ловћен. Главно размимоилажење било је у томе што га је она замишљала као локалну акцију у виду „артиљериског и пешадиског препада“¹⁵, док су последња двојица нагињала да га изведу у ширем оквиру једне офанзиве од Автоваца ка Никшићу, и из Боке ка Цетињу и Бару до мора. Врховна команда избегавала је ово проширење, једно што је с правом могла рачунати на негодовање Фалкенхајна, али и зато што је то могло провоцирати српско-црногорске Савезнике (вероватно се мислило у првом реду на Италијане), да се овде ангажују, а то се сматрало „веома непожељним“. За сваки случај Врховна команда је наредила да се у Боку пребаце Шисова, Штрајтова и Цуберова бригада.

Санџачка војска, обавештена о отступању српске војске кроз Црну Гору и о своме задатку да јој штити бок, извршила је овај распоред снага: на отсеку р. Таре Дурмиторска и Санџачка бригада имале су да бране прелазе преко Таре од Пиве до Пренћана; на Мојковачком отсеку Колашинска и Бјелопољска бригада имале су да бране отсек положаја до р. Јеловице и поседну Поља и планину Бјеласицу, а Васојевићки одред са Горњовасојевићком и Доњовасојевићком бригадом имао је са српским трупама да штити правце Беране — Андријевица и Пећ — Андријевица. У општој резерви око Колашина задржане су четири бригаде. На фронту Санџачке војске до 28 децембра 1915 године није било јачих борби, сем што су заштитнички делови били стално у додиру са непријатељем и веома активни. Ова непријатељска неактивност и друга обавештења створили су код црногорске Врховне

¹⁵ ВРС XIII 56.

команде уверење да ће непријатељ извести свој напад ка Никшићу и код Ловћена. Зато је она наредила Санџачкој војсци да, чим приспеју поједини делови српске I армије, одређени такође за обезбеђење бока српске војске, одмах упути претекле трупе на правац Даниловград — Никшић.

За време аустријске офанзиве ка Плевљима, 28 новембра до 1 децембра 1915 године, Санџачка и Пљевљанска бригада водиле су низ веома успешних заштитничких борби (Ковач Планина, с. Бабине и др.). Из Санџачке војске упућена је Кучко-братоношка бригада за Скадар ради угушења побуне Албанаца, а Ловћенска и Острошка бригада за Подгорицу и Никшић. Колашинска бригада померана је по пристизању српских трупа на правац Бијело Поље, а Дробњачко-ускочка бригада у Шавник.

3

ОТСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ КРОЗ ЦРНУ ГОРУ И АЛБАНИЈУ

(3—25 децембра)

НЕСУГЛАСИЦЕ О ОРГАНИЗАЦИЈИ ОТСТУПАЊА

Код српске војске било је борби 3 децембра само код Тимочке војске. На Косову је једино бугарска 3 дивизија остала према Србима код Ђаковице, Љум-Куле и Призрена. Девета дивизија била је у покрету за Скопље. Трупе 3 аустроугарске армије биле су та-кође неактивне. Зато се отступање српске војске одвијало без непријатељског утицаја, сем албанских побуњеника, које је аустроугарска команда масовно организовала, делом увукла и у своје јединице, а делом образовала од њих неку засебну легију,¹⁶ док се један

¹⁶ У ову легију Аустријанци су полагали претеране наде као у неке више елитне „јуришне“ трупе. Формирано је више батаљона са аустроугарским старешинама. Албанци су богато мажени и 1916 године убачени у Тирол у борбу на један од тежих отсека. Код прве ураганске ватре напустили су фронт, разбегли се по целој земљи и пљачкали. Једва су их похватали и вратили кући. Тиме се завршила давнашња заблуда Аустријанаца о великој војничкој помоћи, коју ће моћи наћи код Албанаца. Та је заблуда васкрслла 1943 у оснивању „Скендербег“ дивизије и сл.

део одметнуо и пљачкао све што му је до руку долазило, па и аустроугарске коморе.

Тога дана су се све српске армије налазиле већ у отступању кроз Црну Гору и Албанију, сем II и III армије, које су само чекале да идућа два дана дођу на ред. Тада су почеле стизати депеше из црногорске Врховне команде војводи Степи, као најстаријем команданту армије, које су збуњивале својим неодмереним захтевима и примедбама, али које су биле и фаталне по својим нетачним обавештењима. У 12 часова добио је војвода Степа са Цетиња депешу, којом се јављало да се српски престолонаследник који је био номинални врховни командант, налази, вероватно услед обольења, на Цетињу, и пошто Штаб Врховне команде још није стигао у Скадар, то он наређује да се предвиђени отступни и комуникациски правци измене и буду: за II армију: Пећ — Ругово — Бјелуха — Плав — Гусиње — Селце — Рапша и Копаник (Коплик) — Скадар при чему да штити и правац Дечани — Плав; за III армију и Одбрану Београда: Пећ — Велика — Андријевица — Скадар; за Моравску дивизију II позыва: Ђаковица — Ђафа Морина — р. Валбона — Шоши — десна обала р. Кири — Скадар. Даље се саопштава да је од Велике и Плава па до Скадра свуда храна обезбеђена, а до тих места мора се понети у комори. Због овог наређења одржана је 3 децембра 1915 године шеста седница команданата армија и одлучено да се ово наређење не може извршити, сем што ће се на правац Дечани — Плав — Гусиње и даље упутити два мања одреда. Друга депеша, добивена десет минута доцније, саопштавала је: „Према сигурним вестима непријатеља нема на вашем фронту; српска војска отступила је пред качацима. Молим нека се од свију армија формира само један одред од 4.000 људи и нека се пређе у напад, па је успех сигуран...“¹⁷ (подвукao M. Z.). Војвода Степа одговорио је: „Српска војска не отступа пред качацима, већ по директиви српске Врховне команде, а због немања хране“¹⁸, и да се стока из

¹⁷ ВРС XIII 163, 164.

¹⁸ Исто 164.

Метохије не може потерати. Мало доцније из црногорске Врховне команде стигле су даље депеше у којима се јавља да је црногорска интендантура осигуравала исхрану српских трупа од Велике до Скадра, да је још 30 новембра послато за Андријевицу 20.000 хлебова, а 2 децембра исто толико, да је хлеб у Скадар стигао „у великој количини“¹⁹ (подвукao M. З.). Најзад, око поноћи, војвода Мишић, који се налазио у Рожају, известио је да га краљ Никола моли да се што дуже и упорније брани Пећ и пита докле ће се моћи бранити Метохија и Пећ. Одговорено му је да ће Пећ бранити II армија, а правац који са севера води ка Рожају и Беранама I армија.

Ми се не бисмо много освртали на ове наизглед споредне појаве, да оне нису имале важне и рђаве последице и да нису за разумевање потоњег развоја од највећег значаја. Ма и летимичан поглед на изнету преписку у ВРС између српске и црногорске Врховне команде свакога ће потпуно убедити да је све ово потицало од српског делегата и начелника штаба у црногорској Врховној команди, пуковника Петра Пешића, који је у њему имао највећег утицаја, што и сам у својој преписци са српском Врховном командом јасно доказује. (Можда је једино краљ Никола дао сугестије у погледу држања Пећи и евакуације стоке из Метохије). Српски престолонаследник није се у те ствари много ни разумевао ни мешао, и ту је пао под утицај пуковника Пешића, кога се до смрти није потпуно ослободио.

Из изнетих депеша види се да Пешић није знао или се, што је још вероватније, није уживљавао у тадашњу ситуацију српске војске, а о којој је могао и морао бити, па и био обавештен. Видели смо да се српска Врховна команда много раније распитивала баш код њега о путевима кроз Црну Гору и тада је требало да јој изнесе подробно своје мишљење о томе, а евентуално и сугестије о њиховом начину искоришћења. Још 23 новембра, је Врховна команда обавестила баш њега²⁰ о свом плану за отступање кроз Црну Гору, и то I, II и III армије и Одбране Београда правцем Пећ — Ан-

¹⁹ Исто 163, 164.

²⁰ Исто 26.

дријевица — Подгорица — Скадар, и тражила је доцније његове предлоге по појединим питањима и прихватила његове сугестије. Пешић је одржавао и директну везу са појединим командантима армија, па није било могуће да до 1 децембра не сазна све што се њих тицало.²¹ Дакле, било је времена да он благовремено изнесе и ове своје предлоге било српској Врховној команди, било војводи Степи, као њеном легалном заступнику код Пећи, пре но што је отступање било у извршној фази. Сви армиски возови, I армија и Одбрана Београда били су 2 децембра већ у покрету кроз Црну Гору, а славна Моравска дивизија II позива у саставу Трупа Нове области, претрпевши једну од најтежих криза у овом рату на путу од Ђаковице до Везирог моста, једва је успела да се овде откачи од непријатеља по цену тешких жртава своје заштитнице, 3 пешадиског пука II позива (погинуо командант пука и 8 официра, 11 официра рањено), и пребаци на наређени правац, који је био супротан оном, који јој је пуковник Пешић тога дана намењивао.

Скроз нетачна, неправедна и увредљива алузија „да је српска војска отступила пред качацима“ није могла потицати ни од кога другог до само од пуковника Пешића. 24 новембра краљ Никола је издао своме народу прокламацију у којој, између остalog, вели: „Како се Србија бори и како само корак по корак уступа испред три царства и неверне Бугарске краљевине, заљевајући сваку стопу своје земље својом и непријатељском крвљу...“ па... „корак по корак уступа мудро и пробија се нашим гудурама, основној цијељи,

²¹ Пешић је одмах после отступања постао стални помоћник начелника штаба Врховне команде, а у миру ускоро начелник Главног генералштаба и министар војни. Најдуже се бавио на овим одговорним положајима и највише је имао утицаја на формирање новог руководећег кадра и војске, дао је и основе за све ратне планове, па и за онај 1941 године. Био је главни ослонац клике Петра Живковића у војсци. Био је веома бистар, духовит, са вишом војном спремом и способношћу, али у одлукама брезоплет, на послу површан. Што је најгоре, лична амбиција и монденско иживљавање убили су у њему свест за опште добро и искварили му карактер тако да је, и поред извесних позитивних услуга, постао велика штеточина за своје народе.

да сједињеним снагама нашим успешније се одупремо непријатељу...“ Ради правилнијег схватања доцнијих збивања навешћемо из те прокламације још и овај став „... И Црној Гори се спрема исто што и Србији, али што је записано у књизи судбине, не зна се. Свакоме нека је знатно да ће Црна Гора остати увијек вјерна и сљедствена својим предањима, да је радија смрт него робовање, да јој је од свих добара и блага најдражак слобода...“²²

Тешко се ослободити утиска да овде, а као што смо навели и у неколико других прилика, није избијао, кроз већ сенилног и разним утицајима опсењеног и династичким пожудама нагриженог старог краља Николе, прави слободарски дух његовог народа и младићки занос борца из његовог првог рата, као и песника „Онамо — намо“. (Но, препуштамо компетентнијим да одлуче да ли овакве изјаве одговарају стварности, песничком заносу или спретној опсени.)

Што се тиче тврђње да је „српска војска отступила пред качацима“ ствар се може реалније сагледати, како смо делом и видели када смо разматрали намере војводе Мишића за предузимање офанзиве од Пећи. До Косовске Митровице и, можда, Ђаковице, могло се стварно на основу избегличких уопштених утисака претпостављати да на путу нема никога сем качака (а стварно, одред би наишао на 9 брдску бригаду већ негде око Клине), те је напад, али „само једног одреда од 4.000 људи“, могао имати „сигуран успех“ само до ових места. Већ код Косовске Митровице и Ђаковице непријатељ је могао за први мах иставити по неких 20.000 војника, а другог дана овај се број, повраћајем 9, па можда и бугарске 1 дивизије, могао удвостручити, па и утростврчити. Не верујемо да пуковник Пешић није све ово знао и тачно предвиђао. Видели смо да је он пре и у почетку непријатељске офанзиве имао веома добра запажања о непријатељу и чинио веома целисходне сугестије српској Врховној команди. Као наставник и писац из области тактике и стратегије, он је добро знао да се све војне радње изводе само са одређеним циљем, да би се дошло до страте-

²² „Ратник“ јануар 1934 84—85.

гиског, односно стратегиско-географског или оперативно-тактичког објекта. Зар се све то могло оличавати у „качацима“, за које се не вели ни где ће их одред тражити, ни наћи јер је њих нажалост било тада свуда, — већином ван путева од Струге до Скадра, да се сваки од њих морао бранити као од масовне навале комараца. Па и Кучко-братоношку бригаду пуковник Пешић је морао упућивати своме Старосрбијанском одреду у помоћ баш тих дана и из тог разлога.²³

Свакако, намеће се питање: па шта га је онда највише водило на овакве „блефове“? Према нашем убеђењу, једино лична болесна амбиција.²⁴ Он је био свестан да овај предлог команданти армија неће усвојити, јер је нереалан. Али он је био подесан да код нестручног и поводљивог престолонаследника, доцнијег краља Александра,²⁵ убије поверење у војводу Путника, његове више команданте и сараднике и утре њему пут за успињање на највише хијерархиске лествице, у чemu је и успео. Али, овим начином Пешић је, свесно или несвесно, убијао углед славне српске војске и њених одлика, испољених баш у рату 1915 године, какве историја дотадашњих ратова није познавала. Ту је, по нашем дубоком убеђењу, почетак опадања оних високих етичких и стручних особина старе српске војске, које су 1941 године биле већ потпуно изумрле на оп-

²³ Морамо упозорити нарочито оне другове који су се борили само у НОР-у, да се овде није могло радити о „забацивању непријатељу иза леђа и стварања слободних територија у позадини“. То је тек велико искуство и сазнање последњих револуционарних ратова, какав је био наш НОР и на шта се онда није још ни мислило. Па ни Топлички устанак 1917 године, и поред извесне формалне сличности, суштински се разликује по циљу и начину рада од оног у НОР-у. Овде би се дала обратити веома корисна тема: да ли се и у којој мери могло 1915 године у децембру применити партизанско ратоводство?

²⁴ Пешић се обратио и лично престолонаследнику једним писмом у коме је оптужио скоро цело српско врховно руко водство. Тражио је једног члана у влади који би био „енергичан од заната“ и који би „Врховну команду на време упутио на правilan put и не би дошло до овога“. („Ратник“ јануар — фебруар 1925 63).

²⁵ Писац је био 3½ године краљев ађутант и мисли да је имао прилике да упозна ове његове особине.

ште изненађење и запрепашћење српског народа и свих других, који су је познавали одраније.

Природно, овакав неправилан и непромишљен Пешићев суд био је одмах искоришћаван од свих оних унутрашњих и спољних непријатеља наших народа, којима је ишло и иде у рачун да убију углед и заслуге српске војске у Првом светском рату, и ми се још и 1952 године, па и данас, морамо борити против непоштених и циничких изопачавања чињеница у италијанској јавности да је „српска војска нестала при првом судару са овом истом војском (мисли се на аустроугарску), али је покупљена на јадранским обалама и спасена од италијанских бродова.“²⁶

После овог осврта на главне злонамерне и кабинетске сплетке које су се увељико почеле уплитати у живот и рад српских јединица и старешина на њиховом путу преко „Голготе“, прелазимо даље на утврђивање објективних чињеница, на којим првенствено желимо да базирамо историју рата Србије и Црне Горе 1915 године, убеђени да ће она у својој даљој разради поставити све па и ове ствари на своје право и стално место.

ИЗВРШЕЊЕ ОТСТУПАЊА (3—25 ДЕЦЕМБРА)

— Скица бр. 17 —

а) Кроз Црну Гору

Прва армија имала је са севера да заштити отступницу српских трупа које су отступале кроз Црну Гору и да при томе смени црногорске јединице, које су то до тада вршиле. Она је 5 и 6 децембра извршила распоред за обезбеђење правца од Косовске Митровице, Новог Пазара и Сјенице, и то Дунавском дивизијом II позива, Ужичким и Студеничким одредом на линији Мусина Јама — Суха Планина — Радетина — Брезник, обезбеђујући правце од Новог Пазара и Рибарића ка Рожају, а Дринском дивизијом II позива на отсеку с. Сувог Дола — Корита, обезбеђујући правце

²⁶ „Политика“ од 7 маја 1952 године „Потсетник из историје“ — Стева Јаковљевић.

који воде од Сјенице и Новог Пазара ка Беранама. Она је на овој линији остала до проласка зачела III армије, а потом се померала постепено према Андријевици и заузела положај Каменштица — Жољевица — Слатина — Вељи Крш, између Андријевице и Матешева, на коме су јој заштитнице остале до 22 децембра. Армија је имала само мањих борби са аустроугарским истуреним деловима и албанским побуњеницима, али је страшно трпела услед глади, од које је много војника умрло. Нарочито је тешко стање било код Дринске дивизије II позива, чији је командант 19. децембра тражио „да се ово ужасно стање реши у току 24 часа, јер је безбожно мучење војника прешло кулминацију.“²⁷ Армија се прикупила око 25. децембра код Подгорице, оставивши у заштитници један новоформирани комбиновани одред источно од Андријевице. Око Подгорице је армија остала до почетка јануара 1916. године, остављајући један пешадиски пук код Спужа црногорској Врховној команди за општу резерву.

Друга армија стигла је целом Шумадиске дивизије II позива 5. децембра код Бјелушских Ханова, где је формирала Плавски одред (два пешадиска пука и један вод артиљерије) и упутила га за Плав ради затварања правца од Дечана и Ругова за Гусиње и долином Цијевне (ту се налазио и црногорски Метохиски одред). Одред је био потчињен команданту I армије. Дивизија се 6. и 7. децембра прикупљала код Андријевице. За њоме је следовала Тимочка дивизија I позива на отстојању од једног дана марша. И од ове дивизије остављен је Власински одред (два пешадиска пука и један вод артиљерије) на Чакору за затварање правца Ругово — Андријевица (ту се налазио Чакорски одред из Санџачке војске). Овако ослабљена II армија, не нашавши ништа од обећаних 40.000 оброка хлеба у Андријевици, где је стигла као први отступни ешелон, продужила је отступање преко Матешева и 12. децембра избила код Подгорице. Већ сутрадан кренула је за Скадар, где се 15. и 16. децембра прикупила на просторији Скадар — Јеш.

²⁷ ВРС VIII 339.

Трупе Одбране Београда, са Тимочком дивизијом II позива на челу, кретале су се преко Рожаја и Берана за Андријевицу. Шумадиска дивизија I позива следовала је за њом на отстојању од једног дана марша. Дивизије су се 8—9 децембра прикупљале око Андријевице, трпећи глад као и II армија, и тек 13 и 14 децембра избиле, због закрчености пута, око Подгорице. 15 децембра продужиле су покрет за Скадар, где су се 18—19 децембра сместиле око вароши, пошто је одређени простор за смештај између Дрињаче, Дрима и Пистале био под водом.

Трећа армија је последња напустила Пећ и 6 децембра са Дунавском дивизијом I позива и Браницевским одредом отпочела покрет на правцу Ругова. Колона је већ код Јусуфовог Хана нашла на зачелје Тимочке дивизије I позива из II армије и морала је ту заноћити. Њена заштитница, остављена на неких 8 км североисточно од Пећи, била је нападнута од аустроугарских истурених делова са артиљеријом и повукла се ка Пећи. Дринска дивизија I позива III армије, чији су заштитнички делови водили борбу са Шиптарима, пребацила се тога дана преко Жљеба ка Рожају. Ова дивизија стигла је 8 децембра у Беране. Јаче борбе имала је Дунавска дивизија I позива на своме зачелју, и то при уласку у теснац западно од Пећи, пошто се варош морала 7 децембра до подне напустити. Напад су изводиле аустроугарске јединице 9 брдске бригаде, ојачане шиптарским побуњеницима. Напад је продужен 8 децембра и непријатељ је доспео до Јусуфовог Хана. Због велике осетљивости овог правца у односу на I армију и Санџачку војску, црногорска Врховна команда тражила је да се он апсолутно осигура. Зато је овај задатак пренет на команданта III армије који је наредио команданту Дунавске дивизије I позива да правац Пећ — Ругово — Андријевица брани до крајње могућности и „до пожртвовања“,²⁸ а нарочито чакорски положај код Бјелухе. Зато се морала овде развити цела Дунавска дивизија I позива чији су пукови бројали просечно по 500 пушака.

²⁸ Исто 217.

Командант III армије имао је до даљег да огарантује овај правац, а Дринску дивизију I позива да стави 9 децембра на расположење црногорској Врховној команди као општу резерву код Подгорице за одбрану Ловћена, Грахова и Скадра. Дивизија је 15 децембра стигла у Подгорицу, где је у њен састав ушао Ужички одред ради ојачања. Командант I армије је 13 децембра примио са Власинским и Плавским одредом и црногорским трупама заштиту правца и ка Плаву и преко Чакора ка Андријевици. Командант III армије могао је тада са осталим трупама да продужи покрет за Скадар. Најпре је узет правац ка Гусињу, али дознавши да је пут услед невремена неупотребљив, колона је скренула на Андријевицу и 21 децембра се, преко Биоча, Туза и Кastrата прикупила у Штоју.

Како је тога дана вршено и отступање I армије ка Подгорици, то су од српских трупа остале само заштитнице испред Андријевице и Плава и цело обезбеђење према Санџаку пренето је опет на црногорске трупе. Као што се види, српске трупе отступале су кроз Црну Гору скоро без икаквог осетнијег утицаја од стране непријатеља. Па ипак, оне су ту пролазиле кроз најтежу физичку и моралну кризу у целој војни. То је долазило услед страшне глади, непотребних замарања трупа кроз веома тешко земљиште и због неумешне организације покрета.

6) Кроз Албанију

Трупе Нове области отступале су у две колоне, а свака колона, углавном, у два ешелона. После прелаза Дрима изостао је сваки притисак од стране Бугара, који су 5 децембра ушли у Ђаковицу. Али, зато је борба са побуњеним Албанцима била скоро непрекидна и тражила је много жртава, а пре свега увеличавала је физичке напоре и онако иссрпених трупа, које су сносиле највеће терете у недавној бици испред Приштине. Као што смо видели, према овим трупама и Тимочкој војсци Макензен је, после наведене битке, упутио Бугаре да им пресеку отступницу ка југу, нетачно претпостављајући да се правцем ка Призрену креће

главнина српске војске. Због овог сталног притиска имале су Трупе Нове области још на Дриму да пролазе кроз тешку кризу, и само захваљујући храбости јединице Моравске дивизије II позива и другарској сарадњи Комбинованог одреда (који је био раније у Одбрани Београда) избегнуте су најгоре последице. Услед тога су Трупе Нове области, скоро потпуно неорганизоване и неприпремљене, ушли у албанска брда и њихову материјалну беду. Магацини у с. Ороши, на које је Врховна команда рачунала, били су празни. Гладовање је пратило трупе од почетка, а побуњено становништво није дозвољавало ширење трупа ради прикупљања ма каквих животних потреба. 6 децембра се лева колона прикупила са I ешелоном — Вардарском дивизијом — код с. Души. (Бројна стања њених пет пешадиских пукова износила су: 140, 167, 50, 12, 69 пушака!). Па и за ово људство командант дивизије извештава: „И ово мало војника што је преостало... махом је болесно и толико слабо, да ће се, ако се убрзо не поштеди, одмори и не ис храни како треба, остати и без тога...“²⁹ Он даље вели да су Есадови жандарми главне коловође пљачке и да је једини излаз из ове тешке ситуације, да се трупе што пре повуку у Скадар.³⁰ Други ешелон — Моравска дивизија II позива — налазио се тога дана на просторији Пука и Черети. У десној колони, Моравска дивизија I позива кретала се као I ешелон ка с. Каливачи, а Комбиновани одред као II ешелон ка с. Ороши. Вардарска дивизија налазила се, 8 децембра, у с. Души, Моравска дивизија II позива, чије је бројно стање спало на око 400 пушака, 2 брдска топа и 25 коњаника, код с. Черети — Пука, Моравска дивизија I позива код с. Каливаче, а Комбиновани одред око с. Блиништа. Овај одред, у јачини 800 пушака, са несразмерно великим комором, запао је у клисурастом теснацу најдивљачнијег типа између с. Маштрокол и Блиниште у клопку албанских побуњеника, јачине 4 до 5.000 пушака са једним митраљезом и једним брдским топом. Да би га спасао од

²⁹ Исто 196.

³⁰ Есад-паша остао је веран и сарађивао је са српским трупама, али није имао утицаја на побуњенике.

неминовне пропасти, командант је ступио у преговоре са побуњеницима. Уступио им је сву трупну комору, официрски пртљаг, 12 коња и 65 волова и добио слободан пролаз. Командант Трупа Нове области учинио је 9 децембра 1915 године претставку Врховној команди да трупе спусти у приморје, ближе Скадру и Јешу. Како није добио никакве вести он се 10 децембра увече одлучио да то изврши на своју руку, али му је стигло одобрење у последњем моменту, с тим да обезбеди правце преко Пуке ка Скадру и од с. Ороши ка Јешу и Маћи. Од 11 до 13 децембра дивизије су се прикупиле: Вардарска око с. Гемзићи, Моравска II позива код с. Нарачи, а Моравска I позива у простору с. Калмети — Трошани. Комбиновани одред дошао је у близину Јеша. Но, иако је била обезбеђена исхрана, генерал Бојовић је предлагао да се трупе и одавде склоне, и то на место где би се могле потпуно поткрепити и повратити борбену вредност, коју овде немају него претстављају само неку „паучину“. Да је то била стварност, горка и страшна, илуструје најочитије пример Моравске дивизије II позива. Она је тек пре месец дана наступила са неких 10.000 пушака, па пошто је у Поморављу муке задавала Галвицовом 4 и 10 корпусу и извела свој дуги славни пут преко Пусте Реке, Дobre Главе, Копиљака, Велике Планине, затим преко тужног Косова, Ђаковице и Спаса, и дошла овде, на Јадранско Приморје, бројала је 400 пушака и претстављала јачину двеју чета!

Тимочка војска, која се срећно и спретно извукла испред Макензенових последњих клешта и већ од Призrena изгубила додир са трупама бугарске 1 армије, имала је, проширујући своје дејство на исток од Дебра и Струге, да најдуже води борбу са јаким снагама бугарске 2 армије. Тек 7 децембра су Вардарски и Тетовски одред Битољске дивизиске области евакуисали Стругу, а Албански одред претходно и Дебар, и повукли се на леву обалу Црног Дрима. Коњичка дивизија и Крајински одред одмаршовали су тога дана по ешелонима за Елбасан, где је био и Штаб Тимочке војске. Комбинована дивизија налазила се већим делом на положајима на десној обали р. Шкумбе. Од 9 децембра

трупе Тимочке војске почеле су оскудевати у храни, делимично и услед неблаговремене евакуације залиха из магацина Брегалничке дивизиске области. Бројна стања износила су у Комбинованој дивизији око 2.500 пушака, Брегалничкој 6.000 пушака, Крајинском одреду 1.500 пушака, Коњичкој дивизији 1.100 карабина. Укупно је у Тимочкој војсци било, са вандивизиским саставима: око 20.000 војника (13.000 пушака), 6.000 коња, 53 митраљеза и 24 топа. — Командант Тимочке војске предузео је веће мере за обезбеђење комуникација ка мору од евентуалних напада бугарских комита и албанских побуњеника. Бугарске гонеће јединице 8 дивизије почеле су, 12 децембра, да се пребацују на леву обалу Црног Дрима. Командант Коњичке дивизије тражио је, 13 децембра, да се дивизија због тешког стања, насталог услед слабе исхране и физичке кондиције, не употребљава на фронту, него да се упути у Валону. Невојнички начин подношења ове претставке довео је до оштрог судара између команданта Тимочке војске и команданта Коњичке дивизије (то је био, колико знамо, једини судар ове врсте³¹). Код Тимочке војске дошло је са трупама Есад-паше до извесне сарадње. Бугарски гонећи одреди су 13 децембра успели да пређу р. Шкумбу и потисну српске заштитнице на правцу Ђафа Сане — Ђукус и зато се командант Тимочке војске одлучио да постепено повуче трупе преко Елбасана ка Тирани и Каваји. За остављање заштитнице није било могуће обезбедити скоро никакву храну, а појавила се оскудица и у муницији. Зато се на њихов дужи отпор није могло рачунати. Врховна команда упутила је генерала Гојковића да ступи у везу са италијанским трупама, које су биле код Валоне, ради обезбеђења праваца ка Елбасану и Тирани и прихвате Тимочке војске при даљем отступању у Албанско Приморје. Преговори са италијанским командантом, чије су предње трупе имале да заузму линију Каваја — Базар Шијак, нису имале никаквих резултата. Овај командант изјављивао је да

³¹ Пада у очи да је у тој дивизији био као командант пука по злу познати генерал Петар Живковић и да су многи команданти после његовог успона на власт заузели видне положаје.

није добио одређена наређења из Рима, а ни на предлоге српске Врховне команде, упућене преко војног изасланика италијанској влади, да се италијанске трупе упите ка Тирани и Елбасану, нису добијени одговори. Све је ово уносило неодређеност и у отступање трупа Тимочке војске, која није знала на који правца има да упути главне снаге, преко Тиране ка Драчу или од Елбасана на Кавају. Врховна команда дала је, 20 децембра, коначно одређена упутства команданту Тимочке војске. Савезничка намера била је да се српске трупе око Скадра и Љеша евакуишу у околину Валоне чим то прилике буду дозвољавале. У том случају за заштиту овог отступања имала би Тимочка војска да што дуже држи Елбасан, а кад га буде морала напустити, имала се повлачiti правцем Елбасан — Фијери, где је требало ухватити везу са италијанским трупама. У случају да непријатељ по заузети Елбасана не би наступао главним снагама ка Валони него ка Драчу и Љешу, онда је Тимочка војска требала да га енергично нападне у бок и позадину. Италијанска влада умољена је да помоћу својих преносних средстава дотури храну за Тимочку војску до Фијерија, одакле ју је ова имала да разноси својим трупама. На основу овог упутства издао је генерал Гојковић наређење да Комбинована дивизија, после непосредне одбране Елбасана, отступи десном обалом Шкумбе за с. Пекиње (Пећини) с тим да се на десној обали р. Папера одупре што дуже даљем надирању непријатеља. Брегалничка дивизија имала је од Елбасана да отступа левом обалом Шкумбе за с. Мурићане, са задатком да се што је могуће дуже одупре непријатељском надирању. Крајински одред остао би на правцу ка Тирани, дајући што дужи отпор на гребену Крабе Планине. У овим данима су делови бугарске 8 дивизије са побуњеним Албанцима стално вршили притисак на одреде Битољске дивизиске области и Крајински одред, који је тек 23 децембра престао, када је изгубљен и сваки додир с непријатељем. То је дало повода Врховној команди да сугерира команданту Тимочке војске да Елбасан и Тирану и даље одржи у поседу што је генерал Гојковић усвојио и наредио да

Комбинована дивизија остане код Елбасана, Крајински одред на правцу Тиране, а Брегалничка дивизија да се прикупи у армиску резерву код Каваје где је била и Коњичка дивизија, сем једне бригаде која је била у Драчу. У овом распореду остала је углавном Тимочка војска док нису отпочеле припреме за укрцавање српске војске.

4

РАД СРПСКЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ (7 — 25 ДЕЦЕМБРА)

Врховна команда није стигла у Скадар 30 новембра, као што је предвиђала, него тек 6 децембра после великих штрапаца. Војвода Путник, услед погоршане болести, упућен је 9 децембра на боловање за Крф, а дужност начелника Штаба Врховне команде вршио је његов заменик пуковник Живко Павловић³². Од 26 новембра до 6 децембра Врховна команда је била та-корећи без икаквог утицаја на рад и стање својих отступајућих армија. Па и њена Главна интендантура стигла је тек 3 децембра у Скадар. Успут се осведочила да су планом предвиђене прихватне станице, а по пристизању у Скадар, и базе у Скадру и Драчу биле потпуно неорганизоване и празне. Нада да ће трупе у Црној Гори и Албанији моћи куповином да набаве нешто хране није се испунила. У то време је и црногорски народ формално гладовао.³³ У Албанији се српски папирни новац није примао, а метални новац је могао бити додељен трупама у ограниченом износу сувише доцкан. При томе су побуњени Албанци спречавали сваки тешњи контакт војске са народом, што ни Есад-паша није могао спречити.

Српска влада је стигла у Скадар нешто пре Главне интендантуре и образовала је на брзу руку „набављач-

³² Са Крфа је Путник отишао на лечење у Француску, где је у Ници умро 17 маја 1917 год. После рата његове кости пренете су у Београд, где му је захвални народ на Новом гробљу подигао маузолеј.

³³ Један килограм хлеба плаћао се око 4 динара, што би одговарало данашњој вредности од можда 2.000 динара и више. Па, ипак, црногорска војска чинила је неке мање позајмице брашина за првопридошли трупе.

ку комисију“ која је куповала све артикле хране у околини Скадра за првопристигле трупе и избеглице. По доласку у Приморје Главна интендантура прихватила је и проширила овај рад. Влада је упућивала Савезницима преко својих изасланика непрестане молбе за најхитнији дотур хране у предвиђене базе. Одговор је увек гласио да у Бриндизију има довољно хране, да се за превоз треба обраћати Италијанима, али су Савезници увек оправдавали италијанску спорост тиме што је превоз у албанске луке опасан, јер је непријатељ и на мору и у ваздуху врло активан, а за пратњу транспората ни Енглези ни Французи не могу одвајати своје јединице.

Када је 7 децембра отпочео у Скадру да дејствује Штаб Врховне команде, пред њим се постављао низ разноврсних и неодложних проблема. Пре свега, требало је ускладити неспоразуме између комandanata I и II српске армије у погледу обезбеђења праваца ка Андријевици и Плаву. Питање је решено на тај начин што је обезбеђење подешено према захтевима црногорске Врховне команде, којој су стављене на расположење тражене трупе за општу резерву њене војске (Дринска дивизија I позива, једна пољска брзометна батерија, једна чета пионира и др.). Хитно је требало ухватити приснији додир са Савезницима и повратити њихово поверење. Пошто су били недовољно упознати са стањем у коме се налазила српска војска у новембру месецу, њих је изненадило и неугодно дирнуло њено повлачење са Косова, а нарочито уништавање артиљерије и коморе, које се нису могле употребити у Црној Гори. Савезници су почели веровати злонамерним вестима да се српска војска неће даље борити и да је могла дати озбиљнији отпор него што је дала.³⁴ Врховна команда им је морала изнети објективне разлоге и нагласити да је повлачење било неизбежна нужност и да је предузето са циљем да се српска војска на Јадранском Приморју „прикупи, одмори, наоружа, снабде потребама и реорганизује, а потом понова предузме акцију, саобразно општој политичкој и војнич-

³⁴ Ове вести ширене су нарочито од стране италијанских војних органа. ВРС XIII 288, 289.

кој ситуацији код наших савезника и стању код наше војске".³⁵ Ова изјава о спремности за даљу сарадњу имала је извесног позитивног дејства. Савезници су тада почели нешто озбиљније да схватају значај српске војске и потребу да је у датом стању подрже. Та спремност осетила се најпре са француске стране.

Али, при решавању најтежег и најакутнијег проблема који се пред Врховну команду постављао, тј. проблема снабдевања трупа, интервенција се није нимало осећала. Савезници су, као и увек дотада, водили међусобне дуге преговоре и упућивали српску Врховну команду на Италију. Ова је само обећавала, а српска војска је пролазила кроз најтежу кризу без њихове помоћи. Врховној команди су са свих страна пристизали очајни извештаји о гладовању и крајњој беди, да у магацинima у Црној Гори и Албанији неманичега и да глад и друге незгоде сасвим неповољно утичу на одржавање дисциплине и борбене отпорности трупа. Једино на што се Врховна команда могла у то време ослањати биле су залихе прикупљене на терену. Главна интендантура је уредила у Скадру и Драчу базе и до 9. децембра у њима обезбедила: у Скадру, пшеничног и кукурузног брашна око 440.000 порција од по 1 кг, у Драчу, око 550.000 порција, дакле, укупно 990.000 порција за целу војску, чије се бројно стање на храни ценило на 150.000 људи. Са овом залихом могло би се живети 6 дана. Али, постојала је и друга тешкоћа, тј. како довести храну трупама које су се у то време налазиле на северу према Санџаку, на истоку скоро до Пећи и Црног Дрима, а на југу делом и на десној обали ове реке. Колске коморе, сем код Тимочке војске, нису такорећи ни постојале. Рефлектирати на црногорске малобројне колске возове уопште се није могло. Сем тога, пут од Лијеве Ријеке до Андријевице био је искварен и неупотребљив за кола, а мостови делом оштећени. Српске товарне коморе код трупа биле су сувише мале и удаљене од база да би могле благовремено савладати потребе саобраћаја између тако удаљених база и трупа. Према томе, Врховној команди није преостало никакво друго ре-

³⁵ Исто 209.

шење него да се трупе што брже примакну базама у Приморју, а чему су, као што смо видели, и саме трупе тежиле. Нагомилавање трупа услед слабих комуникација Црне Горе, обзири на сигурност маршовања, слаба кондиција трупа и стоке и разне друге незгоде зимског доба и сиромашног планинског земљишта успоравали су и отежавали увекико извођење и те намере. Гладовање и умирања од глади и болести нису се могли избећи под таквим околностима ни приликом приближавања, па ни на самом Приморју, у коме су трупе при повлачењу гледале „обећану“ земљу, у којој ће у изобиљу наћи све у чему су дотада оскудевале.

Врховна команда је морала одмах мислiti на оно шта ће доћи после шест дана, када нестане и ове прикупљене залихе на Приморју. То питање су очигледно могли решити само Савезници јер су само они могли или довести потребне залихе на Приморје или, пак, одмах при пристизању на Приморје, укрцавати трупе у своје лађе и превозити их до прекоморских база у којима ће моћи да им осигурају потребно снабдевање.

Но управо по том питању постојала су битно различита мишљења између самих Савезника, као и између њих и српског врховног руководства. Први су а нарочито Енглези, отпочетка стално делили мишљење, да српска војска остане на Јадранском Приморју, ту да се опорави, организује и образује фронт. Та намера преовлађивала је у почетку отступања и код српског врховног руководства, али је оно са сигурношћу рачунало да ће им Савезници у највећој мери олакшати повлачење кроз Црну Гору и Албанију, да ће их благовремено, вероватно на линији Андријевица или Подгорица — Пука — Каливача — Елбасан, прихватити и омогућити да се уз њихову издашну помоћ и подршку одморе, среде, реорганизују, и тек онда да, у оквиру нове стратегиске ситуације, приме и одговарајући задатак и фронт. Савезници су то, као што смо видели потпуно пренебрегли. Као и у целом овом рату, они се нису уживљавали у страшне неприлике кроз које је пролазила српска војска, нису схватили да је при томе она дала све од себе и дошла на руб живота и за изве-

сно време изгубила сваку озбиљну борбену снагу. Борбеност коју су и у то време показивали поједини одреди у свим армијама, нарочито у Тимочкој војсци, били су последњи напори крајњег самопрегора најотпорнијег људства и нису се смели узети као мерило за оцену целе војске која је за нека два месеца спала на половину свог бројног стања и само у гудурама Црне Горе и Албаније изгубила око 72.000 људи.³⁶ Упознавши стање својих трупа и прилике на Приморју, српско врховно руководство је дошло до убеђења да се темељно опорављање и реорганизација војске може постићи само у прекоморским областима, или око Солуна.

Док ово питање није било дефинитивно ни решено (у обзир су долазили Африка, Италија, Крф, Солун, останак у Албанији), отпочели су опет дуги преговори Савезника о простору прикупљања српске војске на Албанском Приморју. Они су све упорније нагињали томе да се она повуче чак у зону Валоне и залива Санти Каранта, јер су налазили да су северније луке (Драч, Љеш, Сан Ђовани ди Медуа) недовољно сигурне. При томе нису никако водили рачуна о стварној исцрпености и клонулости српских трупа, за које би даље померање од Скадра до око 200 км удаљене Валоне значило за већи део војске продужење покрета за 8—10 дана. У току ових преговора снабдевање пристиглих трупа на Приморје наилазило је још увек на највеће тешкоће. Од 6—12 децембра био је званично обустављен сваки саобраћај између Барија — Бриндизија и албанско-црногорске обале услед подморничке опасности и појаве аустријске авијације над албанским пристаништима. После непрестаног ургирања, па и са француске стране, први италијански брод приспео је из Бриндизија тек 12. децембра са 59 вагона хране у Драч, а 17. децембра са 34 вагона хране у Сан Ђовани ди Медуа. Идући транспорти нашли су у та пристаништа тек 21. односно 27. децембра са укуп-

³⁶ Ђ. Богдановић: „Повлачење српске војске ка Приморју“. Нарочито су Италијани упорно инсистирали до последњег часа да се српске трупе ангажују за борбене задатке без иаквог одмора. — У даљем излагању употребљаваће се скраћеница — Богдановић.

но неких 50 вагона хране. Па и при тако оскудном дотуру поједини артикли нису били прилагођени стварним потребама војске. Код истовара много је хране пропало, јер је вршен несрећено и у најкраћем року и стално се страховало од аустријског напада из ваздуха, пошто се пренебрегло да се базе благовремено обезбеде противавионским оруђима, а транспорти довољно заштите од подморничких напада.³⁷

Стање српске војске у то време најбоље се уочава из претставке српског врховног команданта, коју је 16 децембра 1915 године лично упутио руском цару и која је имала судбоносног значаја за српску војску. „Са надом и уверењем, да ће се моја војска у Приморју Јадранскоме снабдети и реорганизовати на миру, помоћу, обећаном од стране савезника, ја сам је превео овамо преко арбанских и црногорских планина. Не нашавши ништа од онога овде, што јој треба да се издржава и реорганизује, она стоји данас пред најжалоснијим свршетком. У томе најтежем тренутку, ја се обраћам Вашем Императорском Величанству, у које сам увек полагао своје последње наде, са молбом за Вашу високу интервенцију, да би је спасао од сигурне пропasti, да би је могао у миру припремити за нове напоре, који претстоје и њој и савезничкој војсци.

Да би то могло бити, потребно је, да савезне флоте превезу што пре моју северну војску из Сан Ђовани ди Медуа у какво безбедно место, недалеко од границе Србије (најбоље у околини Солуна), јер гладна и изнемогла војска, противу непријатеља незаштићена, и козјим путем, не може сувим стићи из Скадра до Валоне, куда је савезничке врховне команде мисле упутити.

Ја се надам, да ће овај мој апел наћи одзива код В. И. Величанства, које се увек очински старало за српски народ и да ће интервенисати код савезника, да спасу српску војску од катастрофе коју није заслужила а која претстоји“³⁸ (све подвукao M. Z.).

³⁷ Овај страх Италијана изгледао је српским војницима несхватљив и о њему су ширене безбројне анегдоте и шале.

³⁸ ВРС XIII 320.

Сличну депешу је послао и српски претседник владе у Лондон, Париз и Петроград пребацујући Савезницима да не помажу српску војску него су то пре-пустили Италији, чија је помоћ таква „да је српска војска *de facto* у Северној Албанији беспомоћна... у последњем очајном положају“³⁹ (подвикао М. З.).

Начелник штаба руске Врховне команде генерал Алексејев прикупио је одмах подробне извештаје о ситуацији у Албанији и када је видео како Италија поступа са српском војском, он се изразио: „О држању Италије стекао сам ја лично уверење да Италија има тајни споразум са Немачком, а преко ње можда и Аустријом.“⁴⁰ Он је реферисао о томе и цару, који је пред свим војним изасланицима, па и италијанским, изјавио „да ће у случају ако српска војска не буде спасена, прекинути савез“⁴¹ (све подвикао М. З.).

Цар се одмах лично обратио претседнику Француске Републике и енглеском краљу за хитну помоћ српској војсци.

Ова интервенција руске Врховне команде имала је одмах најефикасније последице за српску војску. Енглези су послали велике залихе хране (око 4.000 вагона пшеничног брашна) за Бриндизи и одредили адмирала Трубриџа за команданта пристаништа у Сан Ђовани ди Медуа. Он је имао да се стара за довоз профјантских потреба за српску војску. Већ раније наго-

³⁹ Паулова 137—139.

⁴⁰ Исто 137—139.

Не знамо какве су чињенице наводиле начелника руске Врховне команде да дође до оваквих тешких оптужби. Али мислимо да су и ове чињенице могле при томе играти важну улогу: задочнело ступање Италије у рат са Аустријом у односу на ситуацију у којој се налазила руска војска, што Италија ни тада није била у рату са Немачком; што је дозволила да Аустрија пребаци већину својих оперативних јединица употребљених на Српском фронту, а Немачка свој Алпски корпус са Италијанског фронта, и, свакако што се толико пасивно држала према Србији и Црној Гори у овим по-следњим месецима. Трагично је да су овакве оптужбе дошли од истих лица руске Врховне команде која су се после неких 7—8 месеци најнесебичније заложила да, тзв. Брусовљевим офанзивама, спасу италијанску војску од катастрофе која јој је запретила из Трента.

⁴¹ Исто 137, 139.

вештена француска комисија официра под генералом Мондезиром пристигла је скоро истовремено у Албанију да помогне српској војсци да изађе из ове тешке ситуације у коју је дошла „без своје кривице“⁴² (подвукao M. Z.). Адмирал Трубриџ и генерал Мондезир задужили су српски народ својим до крајности самопрегорним радом, а пре свега својим сталним утицањем на Италијане да извршавају додељене им обавезе. Италијанске трупе које су се налазиле око Валоне отпочеле су 17. децембра наступање на север ка Драчу. Постојала је неминовна потреба да оне притом приме на себе и обезбеђење на правцима од Тиране и Елбасана, јер Тимочка војска, услед глади и бројне и физичке слабости, није могла пружати никакву сигурну гаранцију да ће моћи одолети ма каквом озбиљном бугарском налету. Као што смо видели, глад је натерала генерала Гојковића да предложи повлачење своје војске у Приморје па да овде, ако устреба, офанзивним противдејством неутралише избијање бугарских снага од Елбасана и Тиране и спречи им наступање ка Драчу и Каваји. Дакле, Срби се нису ни сада плашили борбе, него су само измицали испред страшне смрти од глади, која им је претила у албанским планинама. Италијанско руководство није увиђало или није хтело да увиди ову велику заједничку опасност, нити се уживљавало у стање српске војске, с којом је избегавало додир, наводно, јер је претпостављало да код ње владају заразне болести. На срећу, то овог пута није био случај. Српска војска се претварала у непрекидној двомесечној и најтежој борби са надмоћним непријатељима и у борби са глађу коју је трпела већ месец дана у „живе костуре и лешеве“.

Поред свих настојања француских и енглеских посредника, као и база у Италији које су савезници обилно снабдели за српске трупе, просечни дневни оброк хране српске војске није се видно побољшавао. Према званичним подацима он је износио за све трупе које су снабдеване из база Драч и Сан Ђовани ди Медуа — а то је био већи део војске — у времену од 12. децембра 1915. до 20. јануара 1916., просечно свега

⁴² ВРС XIII 337.

половину нормалног оброка. Пошто Италијани стално, па и данданас, истичу своју великолудност према српској војсци у том времену, навешћемо ову службену констатацију српског главног интенданта: „Италијани за своју драчку посаду донашају бродовима свакога дана огромне количине хране, па чак и вина у бурдима, управо свега и свашта у толиким количинама, да се од њихових провијантских барикада једва могло прићи пристаништу. А наши бедни гладници? Они се по пристанишној прљавштини јагмише ко ће више да заграби прашљивих пексимитских отпадака да с њима утольавају глад. Тужан је био тај призор, чија нам је слика остала у неизгладивој, али у жалосној успомени.“⁴³ Ови утисици били су општи и трајни у сећању преживелих српских војника, иако смо свесни да је могло бити и великолудних гестова и веће пажње према извесним вишум личностима. Над нелоялним држањем Италијана према савезничкој српској војсци згража се и писац званичне аустријске историје: „Помоћ тражена од Италијана није пружена. Уопште, Рим је ускраћивао сваку војну помоћ ван лука у Драчу и Валони и прећуткивао је да каже Србима јачину и састав својих снага искрцаних у Албанији.“⁴⁴ Сва је срећа што су Макензен и Бугари пропустили и ову последњу прилику, када су Италијани занемарили опасност од Тиране и Елбасана, да у вези са Кевешовим потхватом са севера енергичним надирањем са истока униште и српску и црногорску војску и експедициони италијански корпус на простору Драч — Валона.⁴⁵

⁴³ Богдановић 164.

⁴⁴ ПРАУ IV 37.

⁴⁵ Можда је за то била довољна бугарска ојачана 8 дивизија која се налазила на том правцу са 3—5 бригада и побуњени Албанци. Гоњење Тимочке војске на левој обали Црног Дрима било је препуштено само једној бригади, а доцније једном појачаном пешадиском пуку и Албанцима. Срби су отступали и испред њих само због глади и несташице муниције, а задржали се испред Тиране и Елбасана тек када су Бугари обуставили сваки покрет на запад. И овај опасни маневар бугарских снага од Дебра и Охрида ка Драчу и Валони предлагао је у своје време Конрад Фалкенхајну. Сvakако је и овај пропуст Фалкенхајна, да уништи Италијане, могао само повећати сумњу генерала Алексејева у њихову верност Савезничима.

Српска Врховна команда ставила је, 22 децембра, сва три одреда I армије код Андријевице и на правцу ка Пећи и Дечанима под команду прослављеног, енергичног и храброг некадашњег комandanта Власинског одреда пуковника Плазине и потчинила га комandanту Санџачке војске, чији се штаб налазио у Колашину. Тиме се српска Врховна команда могла потпуно посветити прикупљању своје војске у Албанском Приморју и припремама за њено превожење. До краја године она је труписала већи део војске — око 89.000 људи код Сан Ђовани ди Медуа, а око 51.000 људи код Драча. Преговори о месту у које ће се војска превозити ради сталне реорганизације, вршила је српска влада са Савезницима и о томе Врховна команда није била тачно обавештена. Али, да ли је то смео бити тада искључиви задатак српске Врховне команде? Свакако не! Она је била потпуно верно обавештавана о стању на Црногорском фронту и излазила је у сусрет свим жељама црногорске Врховне команде. Но, она се није, колико се из докумената види, дубље интересовала за тактичка и оперативна питања, која су се овде морала поставити при претстојећем нападу на Ловћен и за њу и за црногорску Врховну команду. Према нашем мишљењу, одбрана Црногорског фронта била је сада заједничка потреба обе војске и српска Врховна команда требала је да предузме заједничко врховно руkovodstvo у њој, а то се могло утолико лакше постићи, јер је срећивање српске војске на Приморју апсорбовало више административни него оперативни део њеног штаба. Поред српских јединица већ стављених на расположење црногорској Врховној команди, додељивање Ловћенском и Херцеговачком одреду виших и нижих комandanata, официра, па можда и мањих одељења бораца (т.зв. јуришних одељења), нарочито из Одбране Београда и III армије, који су преживљавали стихије масовних ураганских артиљеријских припрема на Сави и Дунаву, могло је бити веома корисно.⁴⁶

⁴⁶ Штабова и официра било је тада у српској војсци, у односу на бројно стање трупа, напретек. Оваква испомагања ушла су давно у праксу код других војски. Најбоље се то показало у турској војсци у којој је било безброј немаца.

Десило се, нажалост, сасвим обратно. 25 децембра начелник штаба црногорске Врховне команде учинио је хитан предлог српској Врховној команди да остави код Спужа из Дринске дивизије I позива 1.500 војника са 2 батерије и митраљезима, а остатак дивизије да се упути у Скадар, пошто дивизија код Подгорице није четири дана добила хлеба. Дакле, уместо да се ове трупе приближују фронту, где је напад сваког часа ишчекиван, оне се шаљу у Скадар! Према нашем мишљењу, за потоњи развој догађаја на Ловћенском фронту то је била фатална мера. Заиста, није лако разумети да се за ову дивизију, чија је оперативна улога била тако важна, није могао обезбедити дотур хлеба до Цетиња и Подгорице из тако близског Скадра где га је било.⁴⁷ Врховна команда сигурно је знала да у црногорској влади и околини краља Николе постоје утицајне личности, на које се с правом сумњало да су

⁴⁷ Шир распоред дивизије од Вирпазара до Подгорице вероватно би пружао могућност бољег наслона на довоз хране из Скадра преко Језера (могло се радити о неких 5—6.000 килограма терета). Свакако и од Трубрица би се могло добити неколико баркаса, ако је било потребно. Даљи пренос није смео стварати никаквих тешкоћа. 1914 године су црногорске жене као носачице доносиле потребе из Црне Горе до Романије. За оцену рада начелника штаба црногорске војске износио, поред већ наведеног, и ово. 7 децембра 1915 године Штаб извештава српску Врховну команду да ће црногорска војска моћи „сигурно дуго бранити се противу много надмоћнијег непријатеља“. За сваку сигурност, ипак, мисли да треба остатити једну српску дивизију у околини Подгорице. „Ова дивизија може се хранити дотурањем хране из Медове, и месним средствима куповином за готов новац“. 9 децембра он преноси жељу краља Николе да се код Подгорице формира један српски батаљон од 500 људи и стави на расположење црногорској Врховној команди за Ловћенски фронт. Батаљон би дошао код Будве, где би се „војници брзо опоравили“. (Штета што такви батаљони нису тражени и за Његуше и Цетиње). 25 децембра је слагалиште у Скадру већ почело да функционише боље него раније. Свакако, овој се дивизији са оперативним задатком морала дати предност, например, испред II армије и Одбране Београда, које су већ 17 децембра добиле скоро пун оброк. Отклањањем глади лако би се спречило пљачкање становништва, које се наводи као један од разлога за повлачење дивизије. Ово све доказује да је црногорски Врховни штаб олако схватио опасност која се стварала над Ловћеном (читати из ВРС XIII 220, 221 235).

наклоњене споразумевању са непријатељем, а одатле није далек пут ка капитулантству и издаји, нарочито у тешким моментима. Српска Врховна команда која се руководила опробаним Клаузевицевим начелом да је „капитулација војске најгоре решење рата“, вероватно је могла у непосредном контакту са црногорском Врховном командом допринети да се овакви утицаји паралишу и предузму мере да се опасност на фронту црногорске војске благовремено отклони. Имамо осећање да би и то питање било друкчије решавано да је у то време био здрав и на положају начелника штаба војвода Путник. На то нас наводи његово заузимање да се приликом заједничких операција Ужичке и Санџачке војске 1914 године у Источној Босни последња потчини команданту Ужичке војске што свакако није било тада толико потребно као у датој ситуацији, када је црногорска војска постала *de facto* интегрални део српске, тј. као заштитница у односу на главнину.⁴⁸

5

ДОГАЂАЈИ НА МАКЕДОНСКОМ ВОЈИШТУ И ОСТАЛИМ РАТИШТИМА

— Скица бр. 18 —

У току децембра Макензенова Група армија била је углавном у прикупљању и постепеном померању на југ у долини Јужне Мораве и Вардара. Тек по изласку аустроугарске 3 армије из њеног састава и успостављања железничког саобраћаја до Скопља њен састав за напад на Источну армију био је дефинитивно утврђен.

⁴⁸ Ако се анализира став команданата армија на конференцији у Пећи, и ако се има у виду веза коју је немачка команда желела да успостави пре офанзиве и после заузећа Крагујевца са српском владом помоћу неког бившег министра — можда Настаса Петровића као и чињеница да се у обновљеном Аписовом процесу обелоданило, да је 1917 године и у српској влади било извесног расположења за сепаратним миrom са Аустријом (акција принчева Бурбон-Парма), онда изгледа оправдано гледати у војводи Путнику најјачег противника сваког компромиса са непријатељем. За такву претпоставку говори и тесна дугогодишња сарадња војводина са Аписом.

ћен. Бугарска 1 армија са 3, 8, 9 и Коњичком дивизијом и једним немачким одредом имала се прикупити на правцу Прилеп — Битољ, армија Галвица са 4 резервним корпусом (101, 103 дивизије), 210 немачком бригадом, Алпским корпусом и бугарском 5 дивизијом на простору Велес — Штип — Струмица — Кавадарци. Бугарска 2 армија са 2, 7, 11 дивизијом и 1 коњичком бригадом груписала се према долини Струме, јужно и северно од Петрича. О почетку напада није још била донета одлука, али је према стању припрема било јасно да ће то моћи бити најраније тек у фебруару 1916 године. Фал肯хајну овај напад није уопште лежао много на срцу и, као што се зна, до њега није уопште ни дошло, пошто се Источна армија повукла на грчку територију. Застој бугарско-немачких снага на грчкој граници и одустајање од одбацивања Савезника са Балкана, — зашто су постојали сви услови — било је опште изненађење за Централне силе и Силе споразума, и у потоњој историји једна од највише критикованих Фалkenхајнових одлука.⁴⁹ За нас је најважније то што је тиме омогућено стварање за нас тако судбоносног Солунског фронта. Цела војна на Балкану, коју је Фалkenхајн истицао као своје дело, остала је тако без крајњих позитивних резултата: ни српска војска ни Источна армија нису биле уништене. Балкански проблем није био решен, него је напротив, прекид операција ка Солуну појачао став политичких противника Централних сила и у Грчкој и у Румунији.

Сарај је одмах после неуспешлог продора Срба ка Скопљу под слабим бугарским притиском отпочео повлачење иза грчке границе. Са српском Врховном командом Сарај је одржавао веома слабу везу и ова још ни 25 децембра 1915 године није сигурно знала да

⁴⁹ Видети М. Хофман, „Рат пропуштених прилика“. За своје оправдање Фалkenхајн и његови поборници наводили су безброј разлога: обзир према Грчкој или, боље рећи, њеној династији; потреба да Бугари овде вежу енглеско-француске снаге, пошто на другим фронтовима не би хтели сарађивати; потребе да се немачке снаге не деконцентришу на споредним војиштима, пошто је претстојала Верденска операција (фебруар 1916 године), од које је Фалkenхајн очекивао главно решење рата и сл.

ли ће Источна армија остати код Солуна или не (мање српске јединице, које су прешле у Грчку, прикључиле су се Источној армији). Али, о томе није био начисто ни сам Сарај, па ни врховна савезничка руководства. Балкански проблем поново је уплетен у велика општа збивања, а од става према њима зависило је и његово решење. Како је с тим у вези стајала и даља судбина српско-црногорског народа, осврнућемо се укратко и на њих.

Велике битке у Артоа и Шампањи нису донеле никакве видне користи ни Савезницима, а ни ма каквог олакшања српско-црногорским фронтовима. Ове материјалне битке угасиле су се постепено крајем октобра 1915 године уз велике губитке. Исто тако, у циљу растерећења ових операција на Западном фронту, предузете су и задоцнеле италијанске офанзиве, углавном трећа и четврта Сочанска битка (18 октобра — 4 новембра и од 10 новембра до 14 децембра) које су Савезницима донеле нова разочарања. Италијанска војска стајала је и сада углавном на местима где је била пре пола године.⁵⁰

Почетком децембра 1915 године увидело се најзад да је Галипољска експедиција пропала и пришло се постепеној евакуацији овог фронта. Али, с друге стране, сада је Енглеска, под утицајем лорда Киченера, веома енергично иступила према грчкој влади и краљу. Она је поставила ултимативне захтеве и приморала краља да објави да ће се прелазу армија Централних сила противставити евентуално и својом оружаном силом. (Каква би ситуација била на Балканском ратишту, да се овако иступило према грчкој влади у октобру, по паду Венизелоса!). Али, скоро у исто то време, Румунија је заузела исти став према Русији и њеној намери да преко румунске територије изврши напад на Бугарску. Тиме су биле узалуд вршене све припреме за комбиновану акцију кроз Добруџу и преко Црног Мора према Бугарској. Руска Врховна команда одлучила се, по жељи царевој, да пребаци армију Шчербачева из Одесе на буковинско-галициски

⁵⁰ Ова италијанска офанзива није предузимана с неким нарочитим обзирима на олакшање српско-црногорског фронта.

фронт и 20 децембра 1915 године отпочне напад с нарочитим циљем да се растерети стање код српске војске. Моменат је за то био већ прошао, а постигнути резултати премалени да би се постигао ма какав већи циљ.

Све ове околности навеле су Савезнике да 6 децембра 1915 године одрже у Штабу француске Врховне команде у Шантијиу конференцију у циљу устаљења заједничког плана за идућу годину. Био је предвиђен заједнички напад на свим фронтовима у 1916 години, и то што пре. Интересантно је да су Руси сада предлагали извођење старога плана из 1915 године, да се са десет корпуса поведе напад кроз Јужну Далмацију у позадину Аустро-Угарске и тиме придобију Грци и Румуни за заједничку акцију. Предлог није усвојен, али су зато Енглези показали намеру да своје трупе повуку са Балкана у Египат, где су поново очекивали напад на Суец. Русија, а потом Француска и Италија, противставиле су се томе и коначно је било одлучено: да се образује Солунски фронт, да се Источна армија ојача првенствено енглеским дивизијама и да се обједини командовање. За Србију и Црну Гору је нарочито тужно питање: зашто Савезници нису овакве радикалне одлуке донели још почетком октобра, када су могућности за остварење оваквих одлука биле повољније, а у наслону на Србију и Црну Гору и њихове војске изгледи на далекосежне успехе — војне и политичке — за све фронтове и све војске, скоро сигурни.

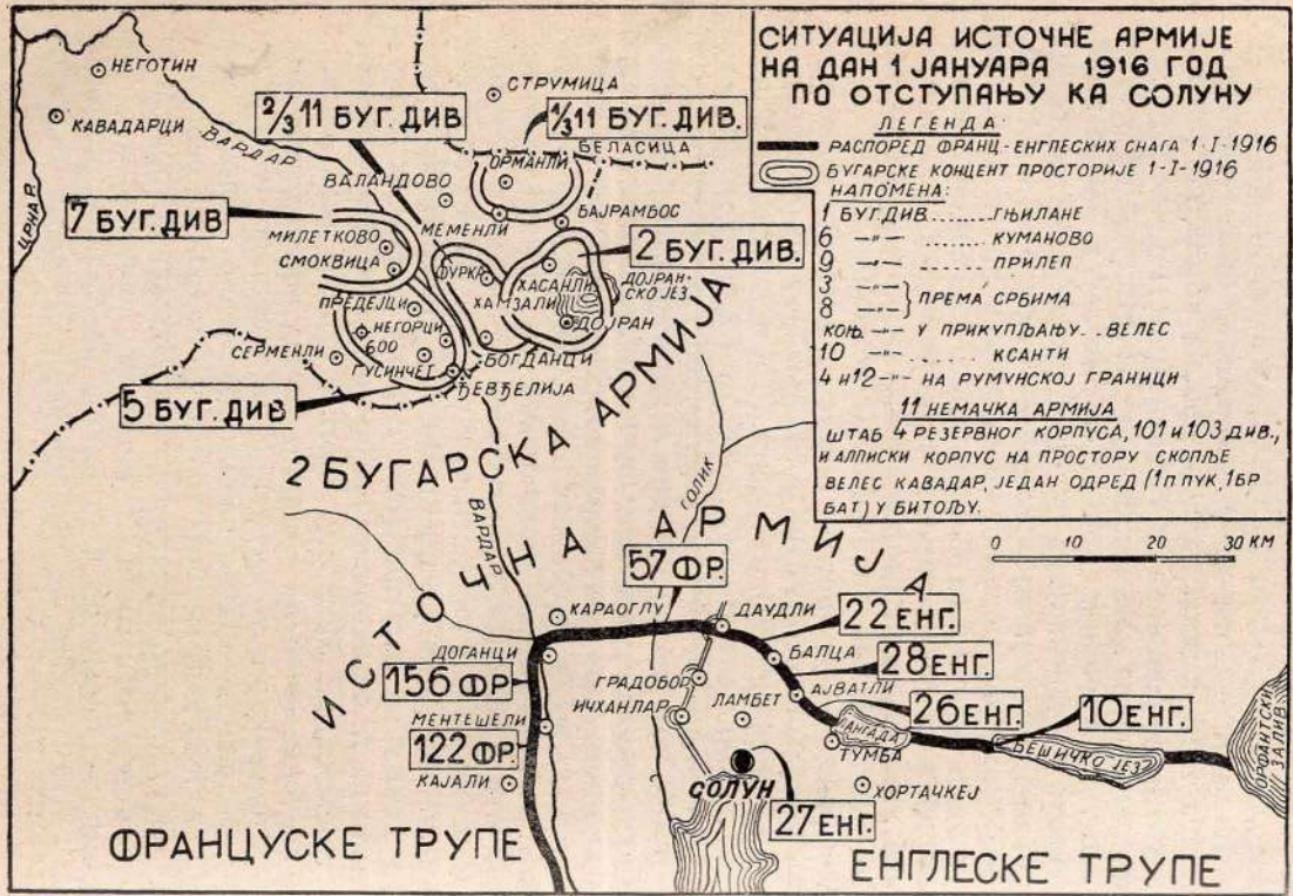
Крајем 1915 године Источна армија нашла се онде где је била почетком октобра 1915 године, око Солуна, али сада на линији: Орфански Залив — Ајватли — Даудли — Градобор — Доганџи — Кајали. Она је сада, иако је била јака осам дивизија (пет енглеских и три француске) и налазила се на утврђеним положајима, страховала од Макензеновог напада, који се налазио прикупљен на српско-грчкој граници и само чекао Фалкенхајново наређење, па да је нападне с циљем да је баци у море. „Уопште, припреме су знатне, али је дух код војника и официра пао. Нико не жели акцију. Сви би хтели ићи одавде. Према свему, о офанзиви не

може бити ни речи“ (подвукао М. З.), пише 25 децембра 1915 године српски делегат из Солуна о Источној армији.⁵¹

Како је сасвим друга ситуација била почетком октобра 1915 године, када је српска војска на 600 км северније укроћивала у Посавини и Подунављу бесомучне навале Макензена, а Ниш окићен чекао француску дивизију, док су се Скопље и Велес припремали да приме још две-три савезничке дивизије! Само ове три дивизије, доведене у то време и у предвиђени простор, могле су дати сасвим други ток развоју целе војне. Али Савезници су се бојали сваког материјалног оскудевања и сваког ризика, а без тих пролазних немилих појава не може се најчешће ни замислiti вођење операција. Српска војска је до 20 новембра дала јединствен пример докле се у коалиционом рату може ићи баш у том погледу да би се одговорило заједничким интересима. Па и у децембру, када је била скоро на издисају „не својом кривицом“, што су јој Савезници признали, она изјављује жељу не само да живи него да се заједно с њима и даље бори за победу правде и слободе. Ову њену легендарну моралну величину не сме читалац никада губити из вида, па ни када му се из обавеза према историској објективности и дидактичкој целисходности износе извесни пропусти руководства и пролазне депресије у психичком стању и тих јединствених бораца. Па и поред све опрезности, Источна армија је баш својом неактивношћу дошла на руб пропasti. Већина немачких писаца налази да је Фалкенхајн својим оклевањем и коначним застојем спасао Источну армију од сигурног слома. Француски писац де Сиврије дао је овакву оцену за ову Фалкенхајнову одлуку: „У несхватљивој одлуци да се победоносна армија задржи на једној линији, иза које се потучени непријатељ могао понова да оспособи за борбу, лежало је семе за слом Бугарског фронта у септембру 1918 године.“⁵² Ко буде анализирао обострану ситуацију од 6 новембра па надаље, када је Фалкенхајн почeo да одвлачи своје дивизије на север

⁵¹ ВРС XIII 403.

⁵² Кул, „Суд наших непријатеља о Светском рату“.

уместо на југ, тај се неће моћи лако оградити од оваквог мишљења.

ОПШТИ ОСВРТ НА ОТСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ И ИСТОЧНЕ АРМИЈЕ КА ПРИМОРЈУ

Отступање српске војске са Косова ка Јадранском и Источне армије из Македоније ка Егејском Приморју уследило је скоро без икаквог међусобног договора и везе. Отступање на оба правца вршено је без неког планског, енергичног гоњења од стране непријатеља. Поставља се питање, да ли су непријатељи имали могућности да то изврше? Према нашем убеђењу, јесу. Иако су и њихове трупе имале да се боре са тешкоћама снабдевања и дотура све док нису биле поправљене пруге до Скопља, Косовске Митровице, Увца, Руда, Прибоја, ипак те тешкоће нису биле ни приближне онима с којима се српска војска имала борити после напуштања Западне и Јужне Мораве па све до Приморја. Од Софије до Ђустендила изводили су железничка пруга и друм, а даље друм до Струмице паралелно и сразмерно недалеко од главног операционог правца, што ћи олакшало снабдевање трупа, које су овде наступале према Источној армији. Сходно коминику од 29 новембра, да српска војска више не постоји „већ постоје само њени бедни остаци који су се разбегли у дивље албанске и црногорске планине, где ће без хране, а по овој зими, наћи своју смрт“, Фал肯хајн је објавио да је прекинуо даље операције према њој. Овој оцени придружила се и бугарска Врховна команда. Да се он није заносио овом опсеном него да је продужио са одговарајућим снагама гоњење, српска војска могла је доћи у безизлазан положај. Довољно је било да се упуте две бугарске дивизије на правцу Тетово — Дебар — Тирана и Охрид — Елбасан, једна аустријска дивизија (59) на правац Призрен — Пука — Љеш и можда Алписки корпус правцем Косовска Митровица — Пећ — Андријевица — Подгорица и да са тих бочних праваца онемогуће прикупљање српске војске у Приморју. Ове дивизије могле

су остати у непосредном контакту са српском војском. Деветнаести корпус са одабраним јединицама (53 и 62 дивизијом од 4 бригаде) могао је вршити из Санџака сталан притисак на Санџачку војску, а трупе из Херцеговине и Боке према Херцеговачком и Ловћенском одреду. Компликовани, више проблематични напад на Ловћен, за чију је припрему требало дugo времена, могао је по нашем мишљењу потпуно изостати.⁵³ Са овако широке базе не би било тешкоћа снабдевати ове четири дивизије на бочним правцима само да су за то коришћене безбројне коморе јединица које су застале или се повлачиле на север. Још мање је тешкоћа могло бити у Санџаку, где су већ железнице биле углавном у оправци. Било би свакако и код ових трупа извесних незгода у току, али оне нису биле ни приближно такве као оне српске војске, пошто је и становништво Албаније пристајало да помаже Бугаре и Аустријанце. Према томе, произлази да нису објективни услови онемогућили да непријатељ уништи и српску војску и Источну армију него само погрешан став првенствено само Фалкенхајна.

Источна армија се при томе повлачила без жртава и патњи, али је српска војска пролазила кроз своју „Голготу“, не због непријатељског дејства, него због унутрашњих тешкоћа. Мислимо да смо дали и осветили довољно чињеница које указују на узроке тих тешкоћа. Подвлачимо само да су ови једним делом лежали у пропустима који су постојали пре промена правца ка мору — 21 новембра — и оних који су учињени после тога. Ми смо указали и на унутрашње и савезничке пропусте и у том последњем времену и не бисмо се даље освртали на то да се са италијанске стране ово питање не потеже стално, па и данданас.⁵⁴

⁵³ Већ тада се имало искустава да су напади, базирани на претежно артиљеријској ватри на поједине високопланинске масиве, при иоле умешној одбрани, веома рискантни.

⁵⁴ Тако, између осталог, милански „Темпо“ од 17. I. 1954 године, под насловом „О српској војсци у Првом светском рату“ са поднасловима „Како је Италија спасла поражену српску војску“ и „Југославија се родила на нашим ратним бродовима“ доста вешто изопачава историску стварност.

Они истичу своју помоћ коју су том приликом пружили српској војсци као неку своју нарочиту заслугу, која нас и данданас обавезује не само на неку захвалност, него чак и на неку противуслугу.⁵⁵ Такво нас схваташње односа између савезника у коалиционим ратовима од стране Италијана чуди, јер су баш они извукли у таквим ратовима увек највеће користи за себе. Довољно је потсетити се на то да ли би се Италија ујединила без француске помоћи 1859 године, пруске 1866 и 1870—71 године? Да ли би Италијани пребродили кризу у Тренту 1916 године без руске помоћи, а 1917 године после Кобарида без француско-енглеске? Најзад, како би се извукли из албанске авантуре да им Хитлер није 1941 године притекао у помоћ?

Како се тај однос између нас и Савезника на прекретници 1915—1916 године износи с очигледном тенденцијом да се неправилно прикаже и увелича италијанско учешће на уштрб нашег престижа, то не можемо а да га и овде бар у неколико речи не осветлим.

Српска војска пошла је са Косова за Приморје да би продужила даље борбу против заједничког непријатеља. Она је била у таквом стању да то није могла постићи без помоћи и подршке Савезника. Али у то стање она је дошла „без своје кривице“, као што смо установили на основу изјава самих савезничких врховних руководилаца. Савезници су одмах при сазнању о промени правца српској војсци обећали ту помоћ. Руска Врховна команда чинила је све што је могла да ту помоћ оствари (концентрисала је снаге око Одесе, наговарала Румунију да ступи у рат, веома ефикасно се залагала код осталих савезника за указивање помоћи српској војсци и, најзад, предузела офанзиву у Буковини „за растерећење Срба“). Французи и Енглези били су заузети својим недаћама на Галиполју и око спасавања своје Источне армије и тиме донекле спречавани да нам укажу благовремено своју непосредну помоћ. Они су те своје обавезе пре-

⁵⁵ Скоро би се могло рећи неисплаћену „меницу“.

нели у најбољем поверењу на Италијане, али су брзо признали па и данас признају да су притом пренебрегли хитност помоћи и контролу указивања те помоћи. Убрзо су своје пропусте изгладили обилатом помоћи и сваком пажњом према српској војсци. И сви ти Савезници остали су у најлепшој успомени српске војске и српског народа.

Италија је била најближа српској и црногорској војсци. Док је год Аустрија била ангажована на Балкану, она је била сигурна и ван опасности да буде од ње нападнута, а с Немцима није била још ни у рату. Напад на Србију апсорбовао је оних 14—15 аустро-немачких дивизија које је Конрад тако упорно желео да употреби најпре за слом Италије (толики је био углавном број нападачевих дивизија и у Тренту и код Кобарида, те није тешко замислiti какве би муке задавале Италији да се нису налазиле према српско-црногорској војсци). Дакле, од борбе српских и црногорских снага имала је баш Италија непосредно највеће користи. Уколико се непријатељ овде више трошио, утолико га је мање преостајало за будуће операције према Италији.

Помоћ која се од Италије тражила била је у првом реду материјална. Пошто су је Енглези и Французи стварно и давали, радило се само о томе да је Италија благовремено пренесе на одређена места и ту обезбеди док се српска војска не опорави и среди. Видели смо да су Италијани тај задатак почели озбиљно вршити тек онда, када је српска војска дошла на руб пропasti, па и тада тек под енергичним притиском и претњом Савезника. Обећану помоћ Црној Гори, Италијани нису испунили. Као што се види, италијанска помоћ нити је дата из сопствених побуда нити из сопствених средстава, нити је, пак, што је главно, пружена благовремено тако да би постала онолико ефикасна колико је могла и требала да буде. Она се свела у суштини на улогу неког транспортног предузећа, каквих су се улога примала у неким ратовима и приватна друштва. Таква схватања о раду и улози Италије делиле су и неке савезничке врховне команде, а она су остала у таквој успомени и код

преживелих наших бораца. Српска војска се спасла, иако по цени највећих жртава, зато што није хтела да се непријатељу преда, што су наши Савезници — Русија, Француска, Енглеска, а захваљујући њиховом притиску и Италија, указали помоћ, ма и у последњем моменту. Зато мислим да би и са италијанске стране било боље да проучава пропусте које је том приликом према савезнику учинила да их у будућим коалиционим ратовима не би поновила. То би било тим корисније што је Италија као савезник неколико пута подбацила.

ТРЕЋИ ДЕО

АУСТРОУГАРСКА ОФАНЗИВА ПРОТИВ ЦРНЕ ГОРЕ

**ПЛАН, ПРИПРЕМЕ И РАСПОРЕД АУСТРОУГАРСКИХ
СНАГА ЗА НАПАД**

— Скица бр. 19 —

Избијањем аустроугарске 3 армије, 19—23 новембра 1915 године, на линију Нова Варош — Сјеница — Нови Пазар — Косовска Митровица изгледало је природно да она, привукавши 57 дивизију ка Ђаковици и Призрену, продужи своје наступање у југозападном правцу према мору, и на тај начин овим обухватним надирањем угрози цео црногорски фронт и такорећи на леђима српске војске избије на Јадранско Приморје. У вези с тим могао се извршити и препад на Ловћен, чије је заузеће, у виду локалне акције стално лебдело Конраду пред очима. Дубље испитивање и проверавање ове замисли код потчињених довели су Конрада до тога да радикално изменi ову своју прву намеру. Локални напад на Ловћен претстављао би сам за себе скроз рискантан потхват, па и кад би успео, то би био само већи тактички успех, који се тактичком противакцијом увек могао лако неутрализати. С друге стране, офанзива из Санџака и Метохије ка Скадру наилазила је на велике земљишне тешкоће, на оскудице у свим животним потребама и тегобе зимског доба. Удаљеност од железница и с тим скопчане незгоде у дотуру морале су ограничавати снаге које су се могле на том правцу искористити. Дакле, брзина операције била је више него проблематична, а за то су време Савезници, нарочито Италијани, могли лако ојачати Црногорски фронт и компромитовати цео потхват. Све ово навело је Конрада

на то да намеравани тактички напад на Ловћен прошири у једну ширу операцију са наслоном на Боку и на њу пренесе тежиште свих операција према Црној Гори и Северној Албанији. На овом правцу, за две трећине краћем, саобраћајне везе биле су кудикамо боље, а зимске незгоде блаже. Према оваквој намери он је, првенствено трупама из 3 армије, отпочео да појачава трупе у Боки и Херцеговини које су биле потчињене команданту БХД, генералу Саркотићу.

Фалкенхајн је напад на Црну Гору час одобравао као претходну засебну операцију, час га је хтео тешње повезати са предвиђеним општим нападом на Источну армију уз учешће Бугара правцем од Охрида према Валони, у нади да ће учешће Бугара дати потстрека и Грцима да уђу у Јужну Албанију и тиме се коначно вежу уз Централне сile. Када је 20—21 децембра 1915 године Фалкенхајн тражио да се због прилика на Источном фронту одустане од напада на Црну Гору, Конрад је одрекао сарадњу с њим на Балкану. Још у току преговора, у децембру, он је непрестано вршио припреме за напад на Црну Цору. Почетком децембра наредио је већу активност на Црногорском фронту. Од 4 до 8 децембра 1915 године отпочео је већи притисак од Пљеваља: на правцу ка с. Крушеву, на левој обали Ђеотине према планини Коријен, с. Шумане и према планини Љубишњи, од Пријепоља ка левој обали Лима ка с. Матаруге и од Сјенице преко Пештера ка Сувом Долу и Кориту (код с. Угло). То је имало за последицу повлачење одране Санџачке војске на леву обалу Таре и потребу ојачања трупа на правцу Бијелог Поља. Од 9 до 12 децембра вршили су делови 62 дивизије притисак и у правцу с. Зекавиће, и на десној обали р. Лима, и то као увод у озбиљну акцију те дивизије, која је добила наређење да одбаци црногорске јединице преко Таре и од Мојковца. Шездесет друга дивизија предузела је, 13. децембра, наступање широким фронтом ка Тари у више колона од с. Крушева па до Бијелог Поља. Дошло је делом до жестоких борби, већином са извиђачким и заштитним црногорским јединицама. Трупе Санџачке војске биле су 16. децембра у повлачењу на положаје на линији Мој-

ковац — Тара. Како је непријатељ стално наступао, то је између 17 и 24 децембра дошло до борби на фронту планина Турјак — Бијело Поље — Мојковац. Борбе су биле нарочито оштре и веома динамичне код Мојковца, и у њима су учествовале углавном трупе Колашинске, Пљевальске, Бјелопольске и Санџачке бригаде. У тим борбама су оне успеле, уз веома пожртвовано залагање, да осујете непријатељске намере да продре преко Мојковца.

После изласка 3 армије из састава Макензенове Групе армија, 20 децембра 1915 године, добио је Кевеш општи задатак да, узимајући под своју команду и трупе генерала Саркотића које су биле према Црногорском фронту, „нападне непријатељске трупе које се задржавају у Црној Гори и Северној Албанији, наступајући јужним крилом преко Призрена ка Скадру.”¹ Уосталом, Конрад је препустио Кевешу пуну слободу рада.

Кевеш је 24 децембра 1915 године издао своју основну директиву која је углавном гласила:

„За напад ће се образовати ове командне групе: а) командујући генерал (мисли се у БХД) са свима трупама на западној граници Црне Горе и оним које ће се ту још концентрисати; б) 62 пешадиска дивизија и в) 8 корпус са 53, 59, 57 пешадиском дивизијом, 10 брдском бригадом и бригадом Хауштајн.

Задаци: командујући генерал заузеће главнилом својих снага из Боке и Кривошија линију Вирпазар — Подгорица; као увод у ову офанзиву има да се изврши поседање области Ловћена према за то издатим специјалним директивама Врховне команде. Једна споредна група наступаће из предела Требиња у простор Никшића ради обезбеђења левог бока главне снаге. Трупе код Билећа и даље северно имају да вежу непријатеља испред себе и по могућству продру у непријатељску територију. Исти задатак припада 62 пешадиској дивизији у области источно од Пиве и њеној левој крилију има од Мојковца да потпомаже наступање десног крила 8 корпуса. Осми корпус мора свима сред-

¹ ПРАУ IV 33.

ствима настојати да предузме најмање са три бригаде офанзиву што дубље према Подгорици. Зато треба што пре заузети простор око Берана. Ради се о томе да се непријатељ спречи да снаге које се према корпусу налазе не одведе на друге правце, што ће се постићи само сталним наступањем ка Подгорици. Педесет седму пешадиску дивизију треба, чим се обезбеде услови за снабдевање, упутити на просторију Призрен — Ђаковица где се има припремити да што јачим снагама продужи наступање ка Скадру.”²

У овој директиви одражава се конкретно операциски план 3 армије. Иако је полазна основица геометрички узевши обухватна, то се не рачуна много на ту предност, пошто се увиђа да ће земљишне околности ограничити или укочити надирање ка Подгорици. Главни успех операција оснива се на преимућству снага на бокељском правцу и њиховом фронталном нападу.

Распоред аустроугарских снага био је извршен са извесним задоцњењем и Кевеш је, преместивши, 30. децембра 1915 године, свој Штаб у Сарајево, могао наредити да офанзива према Ловћену отпочне тек 8. јануара 1916 године, па и то уколико метеоролошке прилике не буду условљавале померање уназад.³ Шездесет друга дивизија и 8 корпус имали су раније, чим изврше припрему, да пређу у напад ради прикивања непријатељских снага.

Пред почетак напада аустроугарска 3 армија била је распоређена (скица бр. 19) углавном овако:⁴

— 1) на западном фронту: командант БХД, генерал Саркотић;

а) 19 корпус (генерал Тролман) у Боки Которској, и то: Сорсићев одред са ландштурмским бригадама Шиса и Штрајта на линији с. Траште — с. Сутвара; 47

² Шварте V 189, 190.

³ Пошто је напад на Ловћен базиран на артиљериској припреми, то је осматрање играло нарочиту улогу.

⁴ Назначили смо детаљније поједине положаје и нападне правце, да би читаоци добили правилнију претставу о могућности употребе снага и оруђа на крашко-планинском земљишту, о чему су дотле искуства била оскудна.

дивизија са 14 брдском бригадом⁵ и одредом Терка у наслону до Котора, одред Лотшпајхов код Вељег Села, Тврђавска бригада код Тивта. Двадесета ландштурмска брдска бригада као корпусна резерва код с. Баошића. Тешка артиљерија на положајима око Грабовца (к 256 у Грбљу), на Врмцу и с. Ораховцу; 5 дивизија ратних бродова у заливима Тивта и Котора. На северном крилу 19 корпуса налазио се одред Џубера југозападно од Драгаља.

Укупна јачина 19 корпуса износила је око 43 батаљона (претежно ландштурмска) и 45 и по батерија, тј. око 37.000 пушака, 148 мобилних, 225 стабилних и 58 бродских, што значи свега 431 артиљериско оруђе.

б) *Трупе генерала Брауна*: мобилни одред Требиња и одред Леринца на линији Лисац — Мичи Мотика — Црквице.

Укупна јачина: око 10 ландштурмских батаљона и 14 и по батерија, тј. око 7.000 пушака, 57 мобилних и 60 стабилних, што значи свега 117 артиљериских оруђа.

в) *Мобилни одред тврђаве Билећа*: североисточно од Билећа са око 4 ландштурмска батаљона — 3.600 пушака и 83 артиљериска оруђа.

г) *Мобилни одред Одбранбеног рејона Автовац*: југоисточно од Автоваца, са око 5 ландштурмских батаљона — 4.600 пушака и 21 артиљериским оруђем.

д) *Резерве генерала Саркотића*: ландштурмска бригада Хаусера у Зеленици и 21 ландштурмска брдска бригада у покрету од Рогатице.

Укупна јачина трупа генерала Саркотића износила је око 69 претежно ландштурмских батаљона и 63 батерије, тј. 57.000 пушака, 250 мобилних, 360 стабилних и 58 бродских — свега 668 артиљериских оруђа.

— 2) *На Североисточном и Источном фронту*:

а) *62 пешадиска дивизија*: 205 (Рајнел) и 209 (Шпиндер) ландштурмска бригада, одреди Вукадиновића и Вучетића на Тари од Челебића до Мојковца.

Укупна јачина око: 14 ландштурмских батаљона и 13 батерија, тј. 9.000 пушака и 51 артиљериско оруђе.

б) *8 корпус*:

⁵ Доведена са Сочанског фронта.

— 53 пешадиска дивизија: ландштурмске бригаде Шварц и 17 брдска на простору Мојковац — Бијело Поље.

Укупна јачина: 11 ландштурмских батаљона и 22 артиљериска оруђа.

— 59 дивизија: са 10 брдском бригадом код Рожаја, 18 брдском бригадом у покрету преко планине Крушевице и 9 брдском бригадом у долини Пећке Бистрице.

Укупна јачина: око 15 батаљона и 32 артиљериска оруђа.

— 57 дивизија налазила се још 10 јануара у покрету од Приштине за Призрен и није долазила у обзир за напад на Црну Гору него директно на Албанију.

— Ландштурмска бригада Хауштајна: налазила се такође у покрету од Горажда.

Укупна јачина 8 корпуса предвиђена је на 41 батаљон и 28 батерија, тј. око 34.000 пушака и 104 артиљериска оруђа.

Према свему томе, у 3 армији могло је бити око 130 батаљона и 115 батерија, тј. око 100.000 пушака, 417 мобилних и 530 стабилних, свега 947 артиљериских оруђа (маршевске јединице нису рачунате).

Ако се размотри овај операциски план и почетни распоред аустроугарске 3 армије, пада у очи да је на тежишту операције, тј. код 19 корпуса у Боки, концентрисано на узаном простору око једне трећине свих батаљона, док су се на осталим помоћним правцима налазиле остале две трећине. Међу батаљонима 19 корпуса било их је тек око 10 (дакле, једна четвртина) који су припадали оперативној војсци, а сви остали су били ландштурмски, етапни, тврђавски и сл. У операцијама према српској војсци показало се да су ови батаљони већином веома слабе оперативне па и борбене вредности. То је морала у последњем моменту увидети и аустроугарска Врховна команда, па је 19 корпусу упутила 14 брдску бригаду са Сочанског фронта. У њу је била упрта сва нада за успех напада на Ловћен и без ње се уопште није могло ни отпочети са нападом.⁶ С друге стране, 19 корпусу стајало је на

⁶ ПРАУ IV 36.

расположењу 431 артиљериско оруђе од укупно неких 947 којима је располагала 3 армија. Ако се има у виду да је сва тешка и средња артиљерија била концентрисана у Боки, онда је на полазном положају ефекат артиљериске ватре 19 корпуса превазилазио више од два пута ефекат ватре свих осталих артиљеријских јединица 3 армије. Овде се још изразитије одражава тип напада који се заснива претежно на артиљериској надмоћности више него што је то био случај при главним прелазима Саве и Дунава, где су, поред артиљериске надмоћности, за напад биле предвиђене првокласне пешадиске јединице. Како се није рачунало на тесну сарадњу са трупама на другим правцима, јер је од њих тражено да вежу непријатеља испред себе, а на главном правцу је пешадија, са чијом се борбеношћу могло сигурно рачунати, била мало-бројна, то је, мислимо, оправдан закључак да је потхват у оперативном смислу био веома смео, па и рискан-тан и није га било тешко паралисати. Организација целе операције показује упадљиве недостатке. Шест опробаних брдских бригада остављено је на помоћном правцу уместо да су бар још две привучене на Западни фронт, а тамо евентуално остављене неке ландштурмске бригаде, које су за главни напад претстављале више баласт него корист. Тада се пропуст може објаснити само тиме, што Конрад све до изласка 3 армије из Макензенове Групе армија није могао располагати оперативним јединицама него само ландштурмским, којима ни Макензен ни Фалкенхајн нису обраћали обично никакву пажњу. Само ако се имају у виду ове околности, моћи ће се разумети стварни рад нападача и цео развој догађаја после пада Ловћена.

2

ПЛАН, ПРИПРЕМЕ И РАСПОРЕД ЦРНОГОРСКИХ СНАГА ПРЕД НАПАД

Припреме које су Аустријанци вршили према Ловћенском одреду биле су тако велике и могле су се лако осматрати, да су их и Штабови црногорске Врховне команде и Ловћенског одреда могли стално пратити. И из БХ добивени су извештаји о непријатељским

припремама за напад, те је црногорска Врховна команда била упозната чак и о почетку напада. Наши људи у иностранству осећали су ту опасност и око 500 добровољаца — Црногораца, Бокеља и Херцеговаца из Америке — похрлило је браћи у помоћ, да би њих 320 пред сам напад на Црну Гору нашло трагичну смрт у мору, пошто је њихов брод био торпедован пред самим пристаништем Сан Ђовани ди Медуа од аустријске подморнице.

Савезници су били благовремено упознати о непријатељским намерама и умољени за помоћ. Ову је могла најпре указати савезничка флота ометањем непријатељског поморског саобраћаја на обали, као и тучењем оних просторија за прикупљање које су се могле ставити под артиљериску ватру с мора. Према акту О.бр.26382, који се налази у архиви нашег Војноисториског института, с италијанске стране је још 20 новембра 1915 године обећавано црногорској Врховној команди да ће савезничка флота бранити Приморје и да с те стране не треба да води бригу. Али, стварно, Савезници нису обраћали скоро никакву пажњу овом претстојећем нападу на Црну Гору, па ни одбрамни Приморја. Непријатељ је, скоро без икаквог ометања, вршио своје веома опсежне и компликоване припреме, а у току извођења напада његови су бродови указивали изван Которског Залива, са слободног мора, најефикаснију помоћ својим нападним колонама на десном крилу, у чему их је савезничка флота могла спречавати.

Природно, ни сада није постојао никакав заједнички операцијски план са Савезницима, што ће нас утолико више зачудити ако се потсетимо на разне већ изнете пројекте и сугестије с француске, енглеске и руске стране о искоришћавању обалског фронта на Јадрану за напад на Аустро-Угарску и преко ње на Немачку, и када знамо какве је империјалистичке прохтеве Италија стално гајила према Албанији и у томе била главни ривал Аустро-Угарске.

Поставља се друго важно питање, наиме, да ли је постојао неки заједнички операцијски план између српске и црногорске Врховне команде у овој фази

рата, када се рад црногорске и српске војске скоро потпуно стапао и у коме је црногорска војска претстављала у суштини једну велику заштитницу и побочницу српске војске, а ова опет неку њену главнину, и кад је напад на Црну Гору већ био више него сигуран. Било је такође очигледно да је непријатељ за своје претстојеће операције могао имати као циљ да уништи и црногорску и српску војску. Према томе, један заједнички план обе врховне команде био је неопходан, бар од момента када је српска Врховна команда донела одлуку да се повлачи ка Јадрану за одбрану Црне Горе и Албаније. Ово би се морало претпоставити утолико пре што је стварно у току операција у повлачењу српске војске постојала тесна и искрена сарадња између оба руководства и братско садејство између обе војске.

Па, ипак, ми нисмо наишли у расположивом материјалу ни на какав сличан план, нити на какав заједнички договор по овом крупном питању, наиме, шта ће радити црногорска, а шта српска војска, ако прва буде принуђена да напусти своје досадашње положаје, па и своју територију, као што је то морала урадити. Развој догађаја дозвољава да се са великим вероватноћом претпостави да нису постојали ни овакав заједнички план ни неки конкретни договори и споразуми. Најзад, остаје питање: да ли је постојао неки посебан план црногорске Врховне команде за овај случај? Може се такође доста сигурно рећи да није. Она је била одлучна да отсудно брани своје граничне положаје, па ако буде приморана да их негде напушта, да води и даље такву борбу у дубини своје територије. Но, на борбу ван своје територије и на тесно повезивање даље судбине своје војске са српском војском она није, према нашем мишљењу и расположивим подацима, много мислила, а свакако није такву замисао ни разрађивала. Разлоги за овакво уско гледање на ратне могућности могли су, према нашем убеђењу, произлазити само из чисто субјективних мотива. Ови су опет могли бити различити. Например: „Боље је на свом прагу изгинути него га препустити за живота непријатељу“, и др.

Било како било, са објективног становишта посматрано, црногорска Врховна команда је, овим неразмишљањем и неприпремањем себе, војске и народа и за ову страшну, али могућу евентуалност да се мора у вишем интересу напуштати и вольена отаџбина, проузрокovala увелико скору катастрофу, какву ни народ ни његова храбра војска нису ни желели ни заслуживали. Нагли развој догађаја отежавао је да се ови претходни пропусти лако исправе.

Црногорска Врховна команда није, такође, сасвим озбиљно схватала опасност, која је претила на ловћенском правцу. Крајем децембра 1915 године непријатељ је, са нека два батаљона, извршио напад на граничне висове североисточно од с. Леденице и био је одбијен. Али, 3 дана доцније, он је успео да са пет батаљона, уз подршку јаке артиљерије, заузме важне граничне висове источно од с. Ораховца. То је побудило црногорску Врховну команду да командантима отсека обрати пажњу на важност праваца преко с. Убли и с. Драгоми Дола, на којима су се могли обићи правци од Котора ка Цетињу и од Грахова — Никшића ка Даниловграду. На фронту у Грбљу и код Драгаља вођене су мање борбе.

Пред сам напад — 5 јануара 1916 године — фронт који је држала црногорска војска износио је неких 500 км. Иако су постојали сигурни подаци о претстојећој офанзиви, а нарочито о јаким непријатељским концентрацијама и припремама према Ловћену, нису биле извршене одговарајуће припреме код одбране Ловћена које су морале бити детаљно и благовремено устаљене с обзиром на важност и осетљивост граничног фронта и поједињих његових ослонаца, као и сложеност њихове одбране. Из распореда црногорске војске 5 јануара 1916 године види се да се ловћенска одбрана могла ојачати бар на рачун Старосрбијанског одреда и додељивањем митраљеза (од неких 100 митраљеза којима је располагала црногорска војска, за ловћенску одбрану додељено је свега неких 11):

Санџачка војска, која је држала фронт од Чакора до ушћа р. Пиве, бројала је укупно око 15.000 пушака и 55 артиљериских оруђа. Она је била овако распоређена: Чакорски одред на положајима око Чакора; Ваљевићки одред (две бригаде са око 4.600 бораца) на правцима Рожај — Беране и Суви До — Беране; Моковачки одред — 1 санџачка дивизија (три бригаде и више самосталних батаљона, око 6.500 бораца) држао је отсек од Бијелог Поља до планине Бјеласице; Тарски одред држао је отсек јужно од с. Пренћани до ушћа Пиве (две бригаде око 4.000 бораца).

Херцеговачки одред био је распоређен на фронту од планине Биоча до Граховске Плоче и бројао је око 9.200 пушака и 21 артиљериско оруђе. Он је поседао са 3 дивизијом отсек планина Биоч — источно од Вилуса (разни батаљони, око 4.400 бораца) и са 2 дивизијом отсек у наслону до Граховске Плоче (једна бригада и разни батаљони око 4.100 бораца). У одредској резерви налазило се око 2 батаљона (1.000 бораца).

Досадашњи Ловћенски одред, на фронту од Граховске Плоче до р. Бојане, бројао је укупно око 8.500 људи и 42 артиљериска, већином застарела оруђа. Он је био подељен у два самостална, Врховној команди непосредно потчињена одреда: Которски одред — дивизијар Митар Мартиновић — једна бригада (око 1.700 бораца) на отсеку Граховска Плоча — поток Зверењак, и Ловћенски одред — кнез Петар — три бригаде (око 6.000 бораца) до р. Бојане.

Старосрбијански одред држао је фронт од ушћа Дрима до Ђафа Морина и био је јачине око 6.000 бораца и 22 артиљериска оруђа.

Општа резерва: три бригаде (Ловћенска, Острешка и Кучко-братоношка, око 4.500 бораца), налазила се око Подгорице, Даниловграда и Никшића.

Укупна снага црногорске војске износила је око 44.000 људи и 141 артиљериско оруђе. (Српске трупе су 4 јануара 1916 године биле већ упућене ка Скадру сем мањих, већином артиљериских јединица, које су се налазиле у саставу црногорске војске, у којој је био и један француски одред од око 400 војника). Бројни однос према непријатељу био је око 1:3 у пешадији, у

артиљерији 1 : 7—8, но квалитативно и с. обзиром на расположиву муницију однос је био још много слабији за црногорску војску.

Задатак, који је Црногорска Врховна команда дала својој војсци, био је у суштини: отсудна одбрана на заузетим положајима. О маневарској одбрани и повлачењу ка Скадру она није, колико се из расположивих података види, ништа говорила, а да је то тако заиста и било, потврђују и стварни догађаји. Да је она имала пред очима као главни циљ да после отступања српске војске из Црне Горе спасава своју војску повлачењем ка Скадру, свакако би тежиште одбране благовремено пренела на Западни фронт и не би се упуштала у дужу одбрану Североисточног и Источног фронта но што је то ситуација на Западном фронту изискивала.

3

ОПЕРАЦИЈЕ НА СЕВЕРОИСТОЧНОМ И ИСТОЧНОМ ФРОНТУ (3—21 ЈАНУАРА 1916)

У директиви од 24 децембра 1915 године Кевеш је поставио 8 корпусу и 62 дивизији као први циљ заузеће Берана, чији је значај и Макензен још 5 децембра нарочито подвлачио када се и сам заносио освајањем Црне Горе, са чиме се и Кевеш слагао.⁷

Још 3 јануара 1916 године упућене су из 8 корпуса 10 и 18 брдска бригада на линију Градина — Рожај, 17 брдска бригада у с. Угло, док је 62 дивизија своје лево крило имала да прикупи за напад на Мојковац. Педесет трећа дивизија имала је да се припреми око Бијелог Поља за садејство са левим крилом 62 диви-

⁷ Беранама се, као месту где се дели „арнаутско-исламска област“ од „славенско-православног насеља“, придаје више него војни значај (у ком је погледу свакако Андријевица привлачнија) Тим се местом допуњује шиптарски део Метохије коју су Аустријанци желели да присвоје. Али су на те области рефлектирали и Бугари и зато испред своје 3 дивизије нису хтели да пропусте 57 аустроугарску дивизију да се пробија у Северну Албанију.

зије у нападу на Мојковац, а 9 брдска бригада 8 корпуза имала је да продире кроз долину Пећске Бистрице и да одржава везу са 59 и 57 дивизијом. При извођењу ових покрета дошло је до веома оштрих борби са Васојевићким и Мојковачким одредом, који су били усретсређени према Беранама и Мојковцу, те су и те борбе познате под именима тих места.

Бој код Берана (5—10 јануара 1916)

Већ 5 јануара 1916 године предузеле су 59 дивизија (10 и 18 бригада) и 17 брдска бригада 53 дивизије, по зимском времену и на планинском земљишту, наступање ка Беранама. Потискујући предње трупе Васојевићког одреда на главни положај Турјак — с. Годуша, оне су под најтежим условима савлађивале заснежене гребене Бихора и планине Крушевице. 6 јануара предузеле су напад на главни положај и он је заузет, изузев Турјака где су се огорчене борбе продужиле. Васојевићки одред повукао се потом иза р. Лешнице. 7 и 8 јануара су обе стране, прикупивши појачања, продужиле борбу око Турјака. Васојевићки одред морао га је пред великим непријатељском надмоћношћу напустити и повући се на леву обалу Лима за непосредну одбрану Берана. Педесет девета дивизија продужила је нападе на Беране и заузела их тек 10 јануара 1916 године после огорчене борбе, и ту је застала.

Храбро држање Горњовасојевићке и Доњовасојевићке бригаде под командом комandanта Васојевићког одреда, војводе Лакића Војводића, нашло је велико признање и код комandanта Санџачке војске и код Врховне команде.

У то време Чакорски одред успешно је спречавао надирање 9 брдске бригаде кроз Пећску Бистрицу ка Андријевици.

Бој код Мојковца (6—7 јануара 1916)

6 јануара 1916 године прешло је ојачано лево крило 62 пешадиске дивизије — одред генерала Рајнела (две ландштурмске бригаде 62 пешадиске и једна

ландштурмска бригада 53 дивизије, са укупно око 14 батаљона и 45 топова) — у напад на предње положаје 1 санџачке дивизије, која је била упала слабија од непријатеља. Сви непријатељски напори да уз јаку артиљеријску подршку заузму главни ослонац положаја, Развршје, које је бранила Колашинска бригада, остали су без успеха. У току дана непријатељ је с обе стране Мојковца нападао и остали фронт 1 санџачке дивизије, али без успеха.

На отсеку Таре покушала је једна ојачана ландштурмска бригада да се пребаши преко реке, али је и то осуђено.

Да би повратио изгубљене делове главног положаја, командант Санџачке војске издао је ноћу 6/7 јануара 1916 године заповест команданту 1 санџачке дивизије да идућег дана изврши противнапад. Ујутру 7 јануара отпочео је овај противнапад и трајао је целог дана. Борбе су биле веома огорчене: поједине јединице изводиле су узастопне жестоке јурише. Неки положаји прелазили су више пута из руке у руку. Резултат боја тога дана био је да је обустављен аустријски напад и да је Развршје остало у рукама 1 санџачке дивизије. Идућих дана, све до 10 јануара, борбе код Мојковца нису престајале. Губици ландштурмских трупа износили су тих дана око 700 војника, али су и црногорски губици били велики (например Ускочки батаљон изгубио је 7 јануара око 34% бројног стања). Напори којима су нападачеве трупе биле изложене, осетно су им пољујали морал и офанзивни дух, те је командант 3 армије обуставио даљи напад. Непријатељ је отада предузимао само мање акције у циљу побољшања своје ситуације, али ни у њима није имао више успеха. Напади на отсеку Таре такође су пропали.

У овим борбама код Мојковца и Берана показала је Санџачка војска свој високи морал. Још у почетку непријатељске офанзиве према Србији она је ушла у борбу и водила ју је скоро непрекидно од 6 октобра 1915 године пуну деведесет и три дана. Борбу је водила у наслону на српску I армију и у пуној сагласности са њом, и то под најтежим земљишним условима и при сасвим оскудном снабдевању. Жилава одбрана и

жестоки противнапади на Турјаку и код Мојковца против трипут надмоћнијег противника очигледни су докази да њен борбени дух и нападни елан нису били иссрпени чак ни за коначне борбе, које су црногорској војсци претстојале. Мора се истаћи још и то да су се и ландштурмске трупе генерала Рајнела овде веома храбро бориле и нису ништа изостајале иза оперативних јединица.⁸

Ови успеси Санџачке војске омогућили су да јој Врховна команда 10 јануара 1916 године одузме део снага и упути га у општу резерву ка Подгорици. Осми корпус и 62 дивизија продужили су свој притисак правцима Беране — Андријевица и Мојковац — Кољашин. Санџачка војска осујетила им је и после пада Ловћена све до краја рата прдор ка Подгорици, јер су њене трупе, како сам непријатељ признаје, давале „још увек непоколебљиви отпор“.⁹

21 јануара 1916 године и Санџачка војска престала је, по наређењу Врховне команде, дејствовать и њени су се храбри борци разишли кућама. Санџачка војска је својим успесима код Мојковца и Берана и својом борбеном виталношћу, коју је очувала до краја, очигледно доказала да би планско повлачење црногорске на зачељу српске војске било потпуно обезбеђено на најопаснијим бочним правцима, где су се налазиле непријатељске најјаче, за оперативну употребу спомобне, јединице. Што до таквог повлачења није дошло, свакако нема кривице до бораца, а најмање бораца Санџачке војске и њених старешина.

4

ОПЕРАЦИЈЕ НА ЗАПАДНОМ ФРОНТУ

Ловћенска операција (6—11 јануара 1916)

— Скица бр. 20 —

Командант 19 корпуса издао је, 3 јануара 1916 године дефинитивну заповест за напад својим, у три

⁸ Рајнел је лично предводио трупе на јуриш и одликован је највећим орденом.

⁹ ПРАУ IV 50.

группе подељеним, трупама. Одред генерала Сорсића имао је да наступа са две ландштурмске бригаде са линије с. Траште — с. Сутвара, углавном ка линији Будва — јужно од с. Мајстори. Четрдесет седма пешадиска дивизија са 14 брдском бригадом, као главним носиоцем напада, ојачаном са девет ландштурмских батаљона, имала је са линије с. Сутвара — Котор да наступа углавном ка линији с. Мајстори — Голо Брдо — Буковица — Татинац, а са приодатим одредом Лотшпајха на левом крилу ка Вели В. ради обезбеђивања левог бока. Џуберов одред код Драгаља имао је да осигура правац од Грахова. Артиљеријску припрему требало је извршити у току 7 јануара.

Одбрана Ловћена обухватала је око 120 км фронта (око 45 км сувоземног и 75 км обалског) и тек је 5 јануара била подељена на Которски и Ловћенски одред. Први је имао за цео фронт од Граховске Плоче до потока Зверењака као посаду само Катунску бригаду од 3 батаљона и 4 митраљеза. Врховна команда упутила му је тек 5 јануара из своје опште резерве још две бригаде, које су пак — сем једног батаљона — стигле тек по паду Крсца и Његуша. Ловћенски одред остао је са своје три бригаде у овом распореду: Ријечка бригада (3 батаљона) на отсеку Кука, Зетска бригада (4 батаљона) на отсеку Крималь — друм Будва за Котор, а одавде преко Прчје Главе до морске обале код с. Траште Црмничко-приморска бригада (4 батаљона). Обалски отсек од Будве до Бојане само је осматран слабијим деловима. Поред ових 11 батаљона, Ловћенски одред имао је још 7 митраљеза. Артиљерија је била подељена на отсеке, и то: на фронту Которског одреда неких 10, и на фронту Ловћенског одреда нека 32 оруђа. Од 42 оруђа скоро половина су били топови, хаубице и мерзери разног порекла, средњег и тешког калибра, неподесни за одбрану од пешадиског напада. Брдски и пољски топови били су већим делом спорометни. Которски и Ловћенски одред нису били обједињени под једном командом, него су били потчињени непосредно Врховној команди, иако је њихов рад био и тактички и у оперативном смислу најтешње повезан и условљавао брз и лични утицај заједничког коман-

данта у руковођењу борбом, што Врховна команда ни у ком случају није могла испољити. Ова чињеница, као и пропуст да се за оба одреда обезбеди заједничка резерва која би била тако близу фронта да може извршити противнапад пре но што би се противник средио на евентуално заузетом делу граничног фронта, указује, према нашем мишљењу, да се Врховна команда није била уживела ни у начин непријатељског напада, ни у начин одговарајуће одбране.

Однос снага између нападача и ловћенске одбране износио је око 6:1 у пешадији и 12:1 у артиљерији, али о односу артиљериског ефекта не може бити ни говора. Таква надмоћност нападача захтевала је заиста најсвеснију организацију одбране, коју је требало припремити много раније, јер се са таквим нападом морало рачунати, пошто је само он пружао нападачу извесног изгледа на успех. С друге стране, организација одбране била је и у тактичком и техничко-фортификациском погледу специфичног карактера и условљавала је дуготрајне радове. Нажалост, о свему томе Врховна команда није водила много рачуна.

8 јануара у 6 часова отпочела је да дејствује масовна артиљериска ватра тукући цео фронт, а нарочито Крстац, Кук и Солар. Црногорска артиљерија одговарала је и приморала непријатељске бродове на промену сидришта. У току дана трупе Одреда генерала Сорсића потисле су предње делове у Грбљу ка Прчјој Глави, а 47 дивизија заузела је важне тачке, Кримаљ и Трольезу, у висини последње серпентине на путу Котор — Његуши. Наређење команданта одреда да се изгубљене тачке у току ноћи поврате, није извршено. Врховна команда наредила је у 22 часа команданту опште резерве да са Кучко-братоношком бригадом одмах крене од Подгорице за Ловћен. Помоћне колоне Лотшпајха и Цубера нису имале тога дана никаквог успеха против слабих посада Катунске бригаде.

9 јануара су, под заштитом најснажније артиљериске ватре, трупе 19 корпуса продужиле напад на целом фронту. Одред генерала Сорсића, у највећој мери потпомаган артиљериском ватром са бродова, избио је на линију Мачкова Гомила — с. Шишићи и

постигао свој дневни циљ. Црнничко-приморска и Зетска бригада су се по наређењу повукле у реду на нове положаје. Главнина 47 пешадиске дивизије заузела је Кук и Солар, а Ријечка и део Зетске бригаде, после неуспелих необједињених противнапада, повукле су се на линију Штировник — Долови — Трштанички Врх. Утицај команданта одреда и Врховне команде био је скоро ништаван у ова два судбоносна дана. По паду Кука Врховна команда наредила је команданту Ријечке бригаде да у току ноћи 9/10 поврати Кук, али до тога није дошло услед иссрпености трупа и што Врховна команда није имала чиме да потпомогне ову тешку акцију. Повлачење Црнничко-приморске бригаде, извршено више у правцу ка Цетињу, а не Бару и Улцињу, откривало је правац ка Скадру, што је могло имати најгорих последица, те је неминовно налагало хитну интервенцију Врховне команде, али је та интервенција изостала. Ни овога дана нису напади на Которски одред имали видног успеха. Командант одреда, дивизијар Митар Мартиновић, био се одлучио да идућег дана одбаци непријатеља са Крсца ка Котору, но од тога је одустао.

Напад је 10 јануара настављен на исти начин. Одред генерала Сорсића избио је на линију с. Пријевор — с. Пода, а 47 дивизија је заузела без нарочите борбе Штировник и тиме компромитовала целу одбрану Ловћена. Црнничко-приморска бригада повукла се ка с. Брајићи, Ријечка је требала да се повуче на Бабљак али је отишла преко Бостура. Зетска бригада, уместо да оде на Трштанички Врх, повлачила се према с. Бјелошима. Правац ка Бару остао је и даље углавном одголићен. Зато је непријатељ посео Бабљак, Штировник и Голиш и тиме учврстио своју позицију у области Ловћена.

Лева колона 47 дивизије и Џуберов одред, и поред свих напора, имали су само локалних успеха према Крсцу и Радовљевом В. на отсеку Которског одреда. Али се његов командант, дознавши шта се десило код Ловћенског одреда, одлучио да ноћу повуче посаде са Крсца на Буковицу.

Врховна команда упутила је 10 јануара за Цетиње, извесне делове Санџачке војске, који ће, као и упућена резерва од Подгорице, сувише доцкан доћи да поправе критичну ситуацију код ловћенске одбране. Смењена су и оба команданта одреда, но и то је било доцкан. Али није било доцкан да Врховна команда бар сада предвиди повлачење црногорске војске за Скадар. То се могло још углавном плански извести, јер за неко оперативно надирање нападач од Котора није био много ни способан са својим већином ландштурмским јединицама. Са новим придошлим бригадама могле су се прихватити и подржати клонуле бригаде Ловћенског одреда. Непријатељски притисак од Никшића још се није осећао, а правац од Матешева био је сигуран. Безбедност српске војске не би тиме ништа трпела. Напротив, заштитнички однос према њој, нарочито на приморском правцу ка Скадру, био би чвршћи и сигурнији. Заиста, није била потребна нека виша војна стручност да би се увидео да је у том времену планско повлачење, пошто је пропуштена прилика да се благовремено изврше припреме за иоле сигуран противудар, једино могуће часно решење у датој ситуацији. Такво решење не би изненадило ни црногорски народ, ни његову војску, јер је оно било логично продолжење претходних великих догађаја судбинске повезаности са српском војском још од 1912 године. Оно је суштински било изражено и у недавном манифесту краља своме народу. Па, ипак, то решење је изостало. Тачан одговор ко је за све то одговоран моћи ће да да само доцнија историја, која се буде бавила специјално овим замршеним и сложеним питањем. Оно је, очигледно, у најтешњој вези са оним комплексом латентних себичних династичких и политичких трвења, која су владала између Србије и Црне Горе. У овој тешкој ситуацији за обе земље оживела је ова борба и вођена је потајно и подмукло од разних утицајних елемената без икаквих обзира на стварне, опште интересе српског и црногорског народа у датој ситуацији. Она је у свом даљем развоју довела до злокобне капитулације. Ми ћемо овде изнети о њој само неке индикације, које нам изгледају потребне за разумевање развоја војне ситуације.

Први важан податак о настројењу црногорског врховног руководства у то време, на који смо нашли, уочава се у извештају српског делегата код црногорске Врховне команде, генерала Јанковића,¹⁰ послатом са Цетиња 10 јануара у 14 часова, у коме се вели: „Услед овога (мисли се на тешко стање на фронту, М. З.) влада је у вечерашњој седници својој предложила краљу да пошаље непријатељу парламентаре и затражи привремено примирје, па ако затреба да се по томе приступи и даљим преговорима о прекиду непријатељства“¹¹ (подвукao М. З.). Дакле, из овог би произилазило да је ова кобна замисао претресана пре 9 јануара навече, свакако раније но што је по томе учињен предлог краљу. Нисмо могли установити од кога је и када тачно потекла та замисао. Краљ је овај предлог категорички одбио и наредио да се и даље води борба „уколико се може“, како се вели у наведеном извештају. Влада је понудила оставку зато што краљ није усвојио њен предлог, но он је то одбио и остао при својој одлуци. Ова, можда и привидна опречност између краља и владе, трајала је, као што ћемо видети, до 11 јануара по подне, дакле, у времену када су се водиле решавајуће борбе око Ловћена и када се од трупа тражило крајње залагање. Не знамо када су трупе дознале за овај предлог владе, али, свакако, он се није могао лако скрити од трупа, које су биле ближе Цетињу. Сигурно је, пак, да је о њему отпочетка био обавештен начелник штаба Врховне команде и командант Ловћенског одреда кнез Петар, који се 10 јануара у 14 часова вратио на Ловћен са Цетиња, где је био дошао 9 јануара. Видели смо да су оба испољавала веома мали утицај на ток борби код Ловћена. Колико је предлог владе имао утицаја на начелника штаба, који ни 10 ни 11 јануара није предложио краљу опште повлачење црногорске војске ка Албанији, тешко је утврдити, али, опет, тешко је претпоставити да он није увиђао да је ситуација налагала такву одлуку ако се хтело

¹⁰ У децембру поново заузео положај делегата. Начелник штаба остао је и даље пуковник Пешић.

¹¹ ВРС XIV 76, 77.

да се црногорска војска у реду повуче и сигурно спасе од уништења или капитулације.

Даљи развој догађаја унеће нешто више светлости и припомоћи схватању овога питања. Но, пре но што продужимо са даљим приказом догађаја на ловћенском правцу и Цетињу, изложићемо укратко и збивања на фронту Херцеговачког одреда, јер њихово познавање у вези са већ изложеним збивањима код Санџачке војске, пружа потпуно могућност да се стекне правилан суд о општој ситуацији црногорске војске и могућностима њеног даљег рада.

На фронту Херцеговачког одреда (7—21 јануара 1916)

У току 7 јануара водиле су обе стране само артиљеријску борбу. Трупе генерала Брауна, после снажне артиљеријске припреме, отпочеле су 8 јануара, са линије Лисац — с. Скочигрм, напад у више колона у циљу да избију на линију с. Вилуси — Омутић, коју је бранила 2 дивизија. Напад је имао да потпомаже Џуберов одред из 19 корпуса на правцу Драгаљ — Грахово. Прикупљени мобилни одреди Билећа и Автовца требало је само да вежу непријатеља испред себе. Целог дана вођене су огорчене борбе, нарочито око Космаша и с. Вучјака, али без успеха.

Све трупе код Требиња, Билећа и Автовца прешли су 9 јануара у напад. Већи део артиљерије Херцеговачког одреда био је уништен, па ипак непријатељ није ништа постигао. Врховна команда признајући ову жилаву одбрану Херцеговачког одреда, изразила је жељу да се уз највеће залагање задржи гранични фронт. Али, обавештена о надмоћности непријатеља и његовим успесима према Одбрани Ловћена, издала је директиву за поседање више узастопних положаја у случају нужде и пошто се буде бранила „свака стопа“ земљишта.

10 јануара непријатељ је продужио напад. После најогорченијих борби, успело је трупама генерала Брауна да 2 дивизији преотму Космаш и Омутић и одбаце и десно крило дивизије. На отсеку 3 дивизије и овога су дана одбијени напади од Билећа и Автовца. Услед неуспеха 2 дивизије командант Одреда наредио

је да 10 јануара отпочне повлачење трупа обеју дивизија за непосредну одбрану Никшића. У току повлачења ка Никшићу Врховна команда је 12 јануара наредила да се повлачење продужи ка Даниловграду. Али, пошто је непријатељ услед заморености, иссрпности и зиме 13 јануара обуставио покрет, то је Херцеговачки одред обуставио даље повлачење ка Даниловграду. Но, док је 2 дивизија изишла из руку својих старешина и у нереду даље отступала, дотле је храбра 3 дивизија под командом бригадира Бећира према наређењу Врховне команде прешла у наступање и заузела испред Никшића своје старе положаје, обезбеђујући се код Трубјела према Грахову, и ту остала активно дејствујући све до 21 јануара, када је дошло кобно наређење Врховне команде да се војници отпусте кућама. Дакле, као што се види, ни развој догађаја на правцу Никшића није могао бити разлог да се црногорска војска не повуче у реду ка Скадру.

5

ДАЉИ РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

(11 — 21 јануара 1916)

11 јануар

„Предње трупе 47 пешадиске дивизије допрле су 11 јануара до подне на линију Блатиште — Језерски Брх — Голо Брдо и угрожавале су непосредно Цетиње“.... „док су Црногорци на своме целом северном и северозападном фронту давали још успешан отпор“, констатује званична непријатељска историја. Али, она наводи још и да је „престоница пружала слику растројства државне власти и опште ошамућености. У дивљој хитњи летела су кола краљевске фамилије и посланства према Ријеци. И док су се гладне избеглице већ нарогушене стискале око државних магацина, од владе опуномоћени парламентари отишли су на свој пут за Каносу.“¹²

¹² ПРАУ IV 52. Каноса је место у Италији, где је папа малтретирао немачког цара пре но што му је оправдио за његову непокорност.

Како је изгледало за то време код непријатеља на ловћенском фронту? Један од најбољих аустријских војних историчара и учесника у овој операцији тачно наводи да је „скроз компликована организација 19 корпуса била прилагођена само нападу на Ловћен“, а никаквој озбиљној офанзивној операцији. И све што је од 11 јануара упућивано били су само извиђачки делови и „један слаби одред за извођење рејда“.¹³ И стварно, код Буковице није било борбе и одбрана је ојачана са три батаљона из опште резерве. На десном крилу и центру Которског одреда непријатељ је одбијен. Што се тиче тако много истицаног пада морала црногорских трупа, типичан је случај са војницима Цетињског и Његушко-ћекличког батаљона, који су ноћу 11 јануара отишли кући да донесу хране, коју данима нису добијали и да виде своје фамилије, али су се идућег дана сви нашли на положају и довели са собом мушкарце од 15 до 70 година. У свему узевши, стање код Которског одреда није било неповољно и командант се одлучио да 12 јануара одржи и брани Буковицу.

Много теже стање било је код Ловћенског одреда, чије су трупе највише трпеле и биле највише потресене, али ту је старешински кадар, почевши од команданта одреда, кнеза Петра, показао најмање способности да их издигне из природне депресије после проживелих ураганских стихија непријатељске артиљеријске ватре. Зетска и Црнничко-приморска бригада биле су растројене и на њих се бар привремено није могло рачунати. Али, зато је храбра Кучко-братонопшча бригада посела већ положај Језерски Врх — Пресјека — Трштанички Врх, а Ријечка бригада прикупила се иза ње, па је доцније упућена ка Обзовици да затвори правац ка Цетињу. Ни код Ловћенског одреда није дошло 11 јануара до јачих борби. Тога дана краљ је са својим синовима изишао код Пресјеке на фронт. Наводно, хтео је да иде и испред положаја па га је пратња морала задржати.

Али тога истог дана у 15 часова отишли су ипак парламентари команданту Которских трупа с молбом

¹³* Пуковник, Dr. h. c. Георг Вајт, „Војна у Албанији“.

да се закључи примирје за 6 дана и одреде делегати ради преговора о миру између Црне Горе и Аустро-Угарске. Пуномоћ за парламентаре потписао је претседник владе.

Тај акт свакако није могао дugo остати непознат ни трупама, нарочито Которског и Ловћенског одреда. И у томе су можда више но у глади и зими лежала најопаснија жаришта за растројавање морала и дисциплине у војсци. Врховно руководство, уместо да је у овој ситуацији, ма како је тешком ценило, изабрало једино решење, да отворено, као војвода Путник, призна у једном прогласу народу и војсци да нема другог часног излаза него повлачење у Албанију, и то што пре, чemu би се свакако одазвала, сем можда малог броја слабића, сва војска, пошто је доказала своју високу патриотску свест и имала јасну и позитивну перспективу пред очима, пошло је сада отворено путем капитулантства и издајства свога народа.

12 јануар

Командант Которског одреда одустао је од своје одлуке да брани Буковицу и отступио је са трупама на положај на правцу Чева. Непријатељ је по подне без борбе заузео Буковицу. Ни овога дана није било код трупа овога одреда озбиљнијих борби.

На заузетим положајима Кучко-братоношка бригада одбила је до подне непријатељске нападе. Но, како је Буковица била напуштена од трупа Которског одреда, а непријатељ се већ био појавио пре Ријечке бригаде на Обзовици, то се бригада, према наређењу Врховне команде, под борбом повлачила ради обезбеђења пута Цетиње — Ријека Црнојевића — Подгорица.

Тога дана црногорска Врховна команда прешла је у Подгорицу. Парламентари су се вратили с поруком да ће се непријатељство прекинути само ако целокупна црногорска војска безусловно и без икаквих преговора положи оружје и преда српске трупе које се налазе у Црној Гори.

13 јануар

Которски одред повукао се без борбе једним делом трупа ка Чеву, где је од њих образован засебан Чевски одред, а другим делом према с. Штитарима. Борби није било и непријатељ је без борбе ушао у Цетиње.

Ловћенски одред повукао се тога дана са Кучкобратоношком и Ријечком бригадом без борбе на положаје Белведере (источно од Цетиња) — Вртијелька.

Преговори око примирја били су 13 јануара опет настављени и краљ Никола се лично обраћао аустријском цару за блаже услове мира. Баш тога дана и Врховна команда донела је прву крупну одлуку од почетка офанзиве, и то да се сва црногорска војска прикупи на линији Трубјела — Чево — Царев Лаз (историски назив за предео североисточно од Ријеке Црнојевића) за отеудну битку, а у циљу да се „да непријатељу што дужи отпор приликом његовог наступања кроз Црну Гору и створи могућност да српска војска отступи на Драч и Валону и не буде заробљена у Албанији“.¹⁴ Тога дана све српске трупе, сем мањих јединица, налазиле су се иза Бојане, а усто нека озбиљна опасност за српску војску са севера није могла још постојати, пошто се опасни непријатељ — оперативни 8 корпус — од Колашина и Андријевице није још појавио према Подгорици, а онај с которског правца није такође у досадашњем раду показао, а како се данас зна, ни имао неку већу оперативну способност. Али, и мања активност на последњем правцу, нарочито дуж обале, могла је бити ипак довољна да због растројства ловћенских трупа озбиљно угрози отступницу црногорској војсци ка Скадру, ако би се томе тежило. Свакако, црногорска би војска, ако би отступила за Албанију, боље појачала безбедност српској војсци на Бојани јер је више него очигледно да је, с обзиром на ситуацију обеју стране, нарочито трупа Которског и Ловћенског одреда, тешко замислити могућност да се цела војска благовремено прикупи на датој линији. Дакле, с војног, и српског и црногорског гледишта, ову намеру Врховне команде тешко је правдати. Али, све док се не добију противни

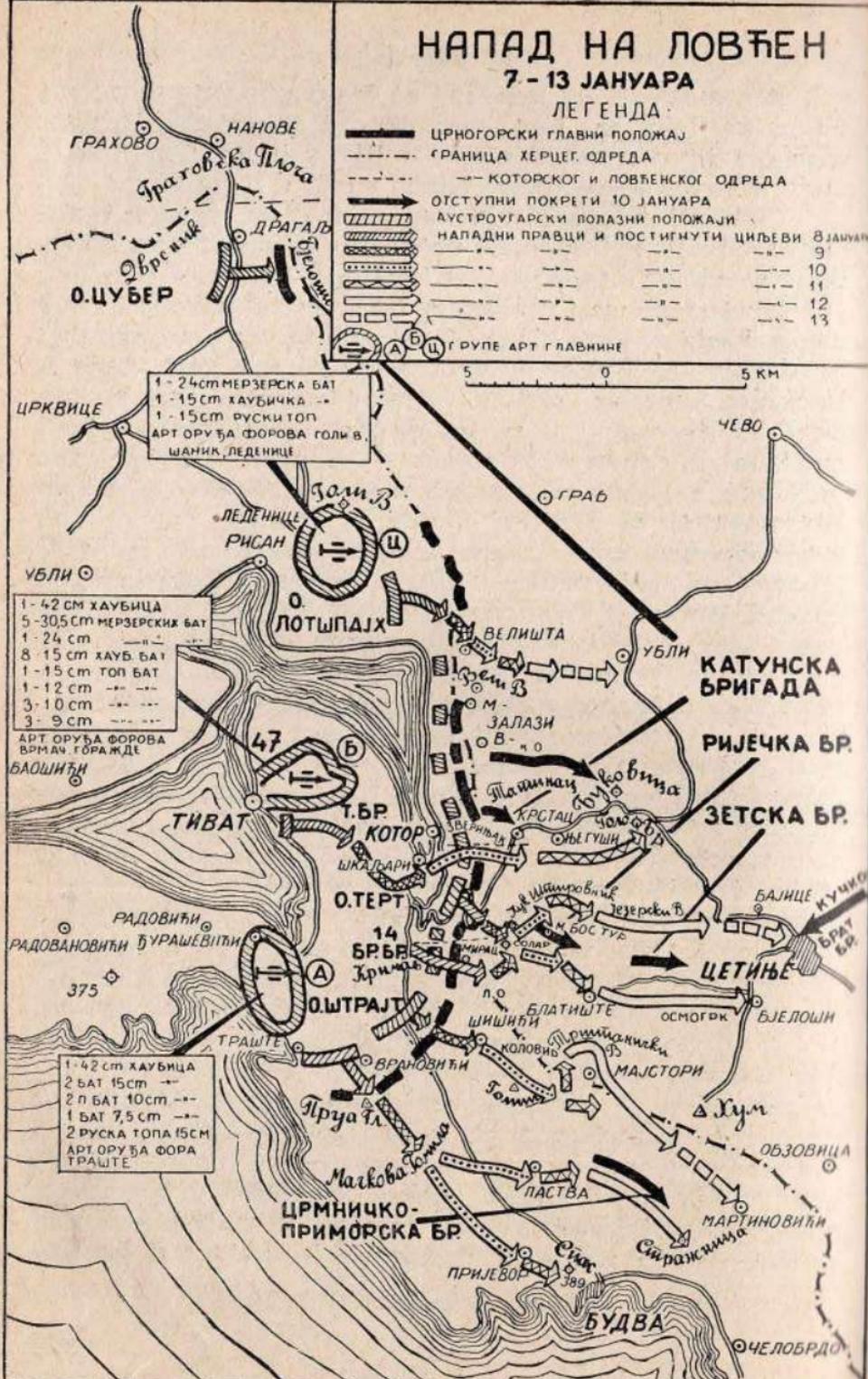
¹⁴ Генерал П. Пешић, „Ратник“ I и II 1925.

НАПАД НА ЛОВЂЕН

7 - 13 ЈАНУАРА

ЛЕГЕНДА

—	ЦРНОГОРСКИ ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ
- - -	ГРАНИЦА ХЕРЦГ. ОДРЕДА
- - - -	КОТОРСКОГ И ЛОВЂЕНСКОГ ОДРЕДА
→	ОТСТУПНИ ПОКРЕТИ 10 ЈАНУАРА
----	АУСТРОУГАРСКИ ПОЛОЖАЈИ
----	НАПАДНИ ПРАВЦИ И ПОСТИГНУТИ ЦИЉЕВИ
—	8 јАМУНИЦИЈА
—	9
—	10
—	11
—	12
—	13

докази, нагињаће се веома лако сумњи да је ова одлука Врховне команде да задржи црногорску војску негде у среду Црне Горе могла бити у вези са тога дана настављеним преговорима са непријатељем и његовим од почетка постављеним главним условом за сваке преговоре, тј. захтевом да му црногорска војска безусловно преда оружје. Није могло бити никакве наде да ће сталном мржњом задојени непријатељ¹⁵ ублажити своје услове после 13. јануара, када је његова ситуација била повољнија него 12. јануара, и да ће прекинути операције и повести мировне преговоре док постоји црногорска војска, па ма она била и ван земље.

Још теже је не сумњати у искреност одлуке Врховне команде да бије велику битку на наведеној линији ако се прочита реферат¹⁶ који је краљу поднео начелник штаба само дан доцније, а који је био главни творац наведене одлуке. У њему се вели да је деморализација на западном фронту таква „да је апсолутно немогућ сваки даљи отпор и борба са непријатељем“; да Которски одред више не постоји; да се војници Херцеговачког одреда неће да боре, а од Ловћенског одреда се може рачунати само на Кучко-братоношку бригаду. Даље се у њему износи да Ловћенски и Которски одред немају ниједног топа, да је војска гладна, има врло мало муниције и „нема изгледа да ће се ово стање моћи поправити“. Пре но што пређемо на његове предлоге, осврнућемо се са неколико речи на ове констатације. О Санџачкој војсци не говори се ништа, а стање Херцеговачког одреда нетачно је представљено. Баш истог дана начелник штаба, на основу повољног обрта у ситуацији код Херцеговачког одреда, наредио је овоме лично да поврати старе положаје

¹⁵ Пад Ловћена вискрао је низ старих и супротних плавнова и жеља Беча, Будимпеште, Софије и Берлина у погледу српске и црногорске државе. Радило се углавном да једне нестане, а друга да се одржи, природно, као вазална, можда и у нешто повећаном обиму. Свакако је, с обзиром на мађарске и бугарске империјалистичке тежње, давана предност Црној Гори. Али, на сваки начин, Аустрија је хтела претходно, обратно Берлину, да и против ње искали своју мржњу. ПРАУ IV 52, 58, 64—65.

¹⁶ Милош Живковић: „Пад Црне Горе“, 1923, 81.

и добре трупе 3 дивизије прешли су одмах у наступање к њима. Код Которског, а нарочито Ловћенског одреда, стање је било веома тешко, али трупе нису биле толико изгубљене да се нису могле рестаурирати за даљу употребу. Сличних квалитативних флуктуација видели смо и код српских и црногорских јединица (Тимочка дивизија I позива и Шумадиска II позива код Лесковца, Доњовасојевићка бригада у Старом Влаху). Видели смо шта је значила Кучко-братоношка бригада за Ловћенски одред. А што се тиче топова, није разумљиво зашто су им се морале управо тада одузимати и српске артиљеријске јединице, које су се показале ванредно корисне у борби претходних дана. Глад је већ недељама била страшна стварност и највећи непријатељ српске и црногорске војске и народа, а против ње се могло најбоље борити што скоријим одласком војске у Албанско Приморје, где су већ постојале какве-такве базе. А када би стање и било онакво каквим га је претставио начелник штаба, поставља се питање: како је само дан раније могао заступати гледиште, да с таквом војском бије отсудну битку на експонованој линији: Трубјела — Чево — Царев Лаз? Иако је познато да је Врховна команда на Цетињу била невероватно слабо обавештена о томе шта се дешавало критичних дана од 7 до 10 јануара само неких 13 до 20 km испред ње на фронту, измене у ситуацији између 13 и 14 јануара код војске нису биле такве да би оправдавале овакве скроз противне оцене и одлуке у том кратком временском размаку.

Предлози које је начелник штаба чинио краљу у своме реферату не остављају утисак да се он свим силама залагао да не дође до несрећне капитулације. Његов реферат постоји само у копијама, и то у две редакције. Једну је после рата изнео сам референт, другу су дали писци који су побијали тачност изнете копије.¹⁷

Према приказу начелника штаба предлог би гласио:

„Износећи ово стање војске, мени је част предложити следеће:

¹⁷ П. Пешић „Ратник“ I и II 1925.

- 1) Продужити преговоре за мир са непријатељем, које је краљевска влада отпочела пре пет дана;
- 2) Двор, краљевска влада, страни посланици и Врховна команда да оду у Скадар још сутра;
- 3) Код Скадра организовати одбрану од тамошње војске и све које можемо извући из Црне Горе и под заштитом утврђења и Дрима продужити борбу“.

Према другом приказу предлог би гласио:¹⁸

„Износећи ово право стање војске, мени је част обратити пажњу Вашем Величанству, да се под оваквим условима борба апсолутно не може више водити и да треба одмах најхитније учинити ово:

1) Тражити мир са непријатељем пошто није хтео примити предлог краљевске владе о примирју који је учињен пре два дана;

2) Двор, краљевска влада, страна посланства и Врховна команда да оду у Скадар још сутра;

3) Код Скадра организовати одбрану од тамошње војске и ове коју можемо извући из Црне Горе, и ту под заштитом утврђења и Дрима продужити борбу, ако непријатељ не прими частан мир“.

Ван нашег је оквира рада да испитујемо веродостојност једне и друге копије, као и суштинске разлике једне и друге стилизације текста.¹⁹ Једно је, пак, очигледно, а то је да ни једна ни друга стилизација нису могле постићи једино исправан циљ, да краља и сваког другог колебљивца импресионирају и убеде да

¹⁸ „Нова Европа“, 26 мај 1926, 344, 367.

¹⁹ За утврђивање саучесништва пуковника Пешића при капитулацији Црне Горе биће потребно критички испитати полемику коју је водио с њим генерал Живко Павловић, у којој је он навео, између осталог: „Врло је интересантно када ћенерал г. Пешић поводом његовог фаталног писменог предлога краљу Николи за сепаратан мир са Аустријом наводи ово:

„Каква би ситуација била за целокупан наш народ, да краљ Никола није упутио Фрањи Јосифу ону депешу и да се је на Солунском фронту поред српске Врховне команде нашла и црногорска Врховна команда, а по пробоју овог фронта и уласка у отаџбину поред краља Петра и краљ Никола.

Овде се јасно види отсуство здраве памети, као и сопствено признање ћенерала г. Пешића, да је заиста он био кривац за капитулацију Црне Горе“. „Правда“ бр. 147/1925.

је једини частан излаз из дате ситуације тај да се прекину сви преговори са непријатељем и повуче сва црногорска војска у Албанију (а не само да се спасе оно што је већ у Скадру и што се онако успут може извући) и да постоје још сигурни изгледи за редовно повлачење главнине снага.

Истога дана, када је начелник штаба Врховне команде већ био изгубио сваку наду да ће се мочи нешто остварити од донете одлуке 13 јануара и тражио брз одлазак двора, владе и Врховне команде за Скадар, дивизијар, сердар Јанко Вукотић, који је примио команду свих заштитничких трупа са задатком да борбом задржи непријатеља, преклињао је новоимено-ваног команданта Ловћенског одреда, генерала Гојнића Луку, да само задржи непријатеља, обећавајући му скора појачања и предочавајући му да ће тиме спасити ситуацију и „домовину“.²⁰ (Вероватно се мислило на појачања из Санџачке војске). Ако се ово доведе у везу са истављеним отпором сердара Вукотића на услове за преговоре о миру, које је влада 16 јануара била усвојила, онда је сигурно да он ситуацију црногорске војске није ценио тако безизлазном као начелник штаба Врховне команде. Такође је карактеристично да такво пессимистичко схватање ситуације црногорске војске које је имао пуковник Пешић није имао 14 и 15 јануара српски делегат код црногорске Врховне команде, генерал Јанковић. Он је још 15 јануара извештавао: „Ситуација код црногорске војске знатно се поправила и кад би било хлеба и муниције, могла би се са успехом предузети офанзива“²¹ (подвукao М. З.). Ни аустроугарско руководство није било много задовољно својом ситуацијом, јер су трупе 8 корпуса на правцу Беране — Андријевица — Подгорица, од којих се очекивало да ће довести црногорску војску у безизлазан положај и бити у стању да продуже надирање у Албанију, биле приковане код Мојковаца и Берана од јединица Санџачке војске.

Тек 16 јануара непријатељ је продужио наступање од Цетиња правцем Подгорице, али је код Царе-

²⁰ Мајор Љ. Борисављевић, „Пад Ловћена“, 36—37.

²¹ ВРС XIV 113.

вог Лаза задржан од Кучко-братоношке бригаде све до капитулације. На приморском правцу су се непријатељски слаби делови задржали у Бару и тек је по наређењу Врховне команде 16 јануара образован одред од два батаљона са једном брдском батеријом који се имао упутити преко Вирпазара и Старог Бара да претпадом заузме Скадар, што је и извршио тек 23 јануара, пошто је Скадар био напуштен од српске војске.

Али, 16 јануара у подне, црногорска влада предала је на Цетињу своју ноту да усваја постављене услове за мировне преговоре, а тиме и о капитулацији војске. Тиме се из основа изменила ситуација и аустроугарске 3 армије. Она је стајала пред новим задацима: да групише снаге за продужење офанзиве ка Северној Албанији, да изврши окупацију црногорске територије и да повуче претекле снаге на друге фронтове.

Пријемом услова за капитулацију црногорске војске аустроугарска Врховна команда пристала је да се непријатељства обуставе за шест дана, тј. од 16 до 21 јануара. Делегат српске Врховне команде, генерал Јанковић, са свима српским официрима напустио је 17 јануара Штаб црногорске Врховне команде, пошто је претходно упутио и заостале мање српске јединице на Црногорском фронту за Скадар, где је и сам отишао. Како је Штаб црногорске Врховне команде био састављен претежно од официра српске војске, то је црногорска војска у овој претешкој ситуацији, у којој се могло радити о последњој прилици да се спасе од слома и предаје непријатељу, остала без врховног војног руководства. Како је морално морало дејствовати ово повлачење српских официра и јединица на црногорску околину, видели смо из цитираног, веома импресивног описа начелника штаба Одбране Београда, када су по паду Београда савезнички официри и њихове јединице напуштали српски фронт. Дужност начелника штаба црногорске Врховне команде поверена је сердару Јанку Вукотићу, који је у овом рату заузимао и досада највеће положаје и с правом стекао највеће признање у народу и војсци. Он се није могао лако помирити са капитулантством владе, а нарочито са одредбама које су се односиле на војску, и ставио

је такве примедбе на већ примљене услове, да је 17 јануара дошло до застоја у преговорима. Овај његов став унео је колебање код краља и владе. Али је и аустроугарска Врховна команда осећала сву опасност овог става сердара Јанка. Како је под притиском из Берлина желела да што пре оконча рат са Црном Гором на најбржи и најлакши начин — а тај је био, свакако, путем већ уговорене капитулације, — то је запретила црногорској влади репресалијама. „Због суздржавања сердара Вукотића да прими већ достављене одредбе о капитулацији војске, она је запретила продужењем непријатељства 21 јануара“. (Према жељи бечке владе примирје је продужено још за један дан).²² Ова претња била је довољна да охрабри капитулантству наклоњене врховне руководиоце. 18 јануара било је издато наређење војсци о обустављању непријатељства, али је истога дана црногорска Врховна команда предвиђала извесна померања код трупа, која би ишла очигледно у прилог повлачења војске за Албанију. Али су и Аустроугарске трупе вршиле у току тог „примира“ покрете да би себи обезбедиле повољне услове за случај да ипак дође до продужења непријатељства. Нарочито се форсирало наступање она два батаљона упућена у Скадар. У овим данима, кад је само брзо и одлучно решење за повлачење могло спаси црногорску војску од капитулације, остављено је да крајњу одлуку донесе колебљиви, а можда већ и неурачунљиви краљ, који је најзад нашао за најумесније да 20 јануара, а претседник владе (у исто време и министар спољних послова) 19 јануара, напуште Црну Гору и 21 јануара укрцају се на италијанску торпиљарку и пребаце за Бриндизи. Пре одласка пре-нео је власт на остатак владе с тим да настави преговоре с непријатељем. У земљи је оставио и свог сина Мирка. Ова самозвана краља влада је одмах, 21 јануара, закључила капитулацију војске, разрешила сердара Јанка досадашње дужности наредивши му да отпусти војнике кућама, што је он, нажалост, ре-зигнирано и извршио.

²² ПРАУ IV 58, 59, 64, 65.

Но, неозбиљна игра краља са судбином свога народа наставља се и даље. Још у Бриндизију он је изјавио да не прима никакве услове у досадашњим преговорима и наређује да се борба настави. Да ли је он био свестан да је својим држањем ову борбу већ оне-могућио? Да ли му је тај гест требао да спере љагу, да очува династију или да се додвори новим гостопримцима? Остављамо да одговор на то дају са тадашњим приликама боље упознати савременици и историчари. За нас је важно да је из ове краљеве колебљивости аустријска дипломација извукла користи за своје сатанске намере. Она је, наиме, тражила при мировним преговорима, вођеним у јануару и фебруару, да уговор мора примити или одобрити сам краљ, иако је знала да он то неће моћи учинити, јер се налазио сада под контролом Савезника. Али баш то јој је и требало да би задржала Црну Гору у стању »ex lex« — под војном окупацијом — за време целог рата и да на јадном народу искали своју вековну мржњу и освету што се досада стално и пркосно одупирао њеним империјалистичким тежњама на Балкану.

6

ОПШТА РАЗМАТРАЊА О ОПЕРАЦИЈАМА И ДОГАЂАЈИМА У ЦРНОЈ ГОРИ

Посветили смо овим последњим војним и политичким збивањима у Црној Гори више простора и пажње него што је то можда у сразмери са осталим садржајем ове књиге. Било је зато више разлога. Обично се цео рад црногорске војске у тој војни, па и целом рату, идентификовао са неуспелом одбраном Ловћена и несрећном капитулацијом која је уследила. А то се схватање подудара баш с оним које су и Аустријанци у току рата на све стране ширили. Њима је требало да том победом код својих народа и у иностранству подигну свој опали престиж који су изгубили на Церу и Колубари, тим пре што су сву славу у успелој војни 1915 године приграбили Немци и Бугари. Такво схватање пренело се увекико и код нас и оно вероватно није до данас искорењено. О томе рату код нас се мало

историски писало, али се доста тенденциозно писало и говорило, па чак и по судницама расправљало, првенствено да би се спрале или набацале личне љаге, а мало да би се пружила историски верна слика рада црногорске војске.

Због таквог уског гледања, природно, остало се код површних претстава и неправедних судова о целом раду и општој вредности црногорске војске, а разни непријатељи наших народа користили су то да одрекну или унесу сумњу у ратничке врлине црногорског народа, које је он у току своје крваве историје одговарајућим и њима се поносио. То је био главни разлог да детаљније изложимо чињенице које говоре да ни пад Ловћена ни капитулација војске нису резултати њеног делања, него рђавог савезничког и првенствено сопственог издајничког врховног руководства, којима је била поверена њихова судбина. Подвући ћемо и овде главне чињенице, које се обично губе из вида, када се доноси суд о црногорској војсци у овој војни.

Санџачка војска, која је чинила скоро половину целе војске, дала је, као што смо видели, у ретко несебичном садејству са српском војском, и то под најтежим околностима, све што се може очекивати од најелитнијих бораца. Она је, препуштена сама себи после 20. децембра 1915. године, стајала непомична као стена код Берана, Мојковца, дуж Лима и Таре, и у долини Дечанске Бистрице. Она је и одолевала нападу двоструко јачих, најбољих трупа које су аустроугарској 3. армији биле додељене за Балканску војску све док није добила кобно наређење да напусти своје положаје. Херцеговачки одред је од 7. до 21. јануара 1916. године показао најжилавију отпорност у одбрани. Старосрбијански одред је до краја сарађивао са српском војском на обезбеђењу Скадра. Остаје, дакле, само Ловћенски одред, који је чинио тек седми део целокупне црногорске снаге, који је претрпео пораз. Но, борбу за Ловћен непријатељ је оснивао на чисто својој огромној материјалној надмоћности, којој црногорска војска ништа, чак ни приближно сличног, није могла противставити. За такву борбу њу су могли једино Савезници оспособити. Већ сама помоћ савезничке флоте

могла је нападача укочити у напредовању на приморском правцу, које му је углавном и успело захваљујући бродској ватри ван залива. Савезничка сарадња у ојачању ловћенских положаја ма и скромним материјалним средствима и јединицама које су већ имале искуства у одбрани од оваквих, на материјалној бази засниваних, напада императивно се налагала. Ово утолико пре што су Савезници за овај циновски подухват непријатеља благовремено сазнали и тражили да се Црна Гора одржи.²³

Али, баш у овој најтежој, скроз неравној борби, Савезници су Црну Гору потпуно препустили самој себи. Они су јој скоро онемогућили сваку борбу. Јер, војска је у највећој мери гладовала, тј. данима није имала хлеба. Она је зими остала боса и гола, а недостајала јој је муниција. А ни гладни народ није имао ништа да јој пружи. Без хране је тешко живети, али је без муниције још теже борити се. Бар те основне услове за живот и борбу морали су и могли једино Савезници обезбедити Црној Гори када су тражили од ње скоро немогућу борбу. По несрећи, за одбрану Ловћена ни црногорска Врховна команда није била стручно дорасла, а можда су јој недостајали и морални услови. Она није озбиљно руководила противприпремама, нити је распоред снага саобрађавала датим потребама, нити је, пак, огарантовала подесан начин одбране, ни одабрала одговарајуће команданте и сл. Што је најгоре, врховно руководство, уместо да подиже морал код војске, својим повезивањем са непријатељем још у току нерешене кризе — 9 и 10 јануара — задаје војсци смртни ударац. За издајничке, капитулантске и ненародне елементе, каквих је онда било око свих дворова, то су биле као поручене прилике да развију своје злочиначке утицаје. Али, поставља се питање: шта су Савезници, укључујући и српско врховно руководство,²⁴ предузимали да се ови утицаји отклоне? Ми

²³ ВРС XIV 83.

²⁴ Српска Врховна команда излазила је, као што смо на вели, свесрдно у сусрет свима тражењима црногорске Врховне комande (Дринска дивизија I позива, инжињерија, арти-

нисмо нашли, сем неколико платонских изјава и лабавих опомена, ни на какву енергичну ефикасну њихову активност, каква је овде била безусловно потребна па да се ситуација бар у последњем моменту спасе. Моралне депресије код трупа Ловћенског одреда нису се смеле уопштавати, а и код њих су се могле умешним мерама брзо неутралисати. О опалом моралу код трупа Санџачке војске, Херцеговачког и Старосрбијанског одреда сигурно се не може ни говорити ако се само има у виду њихов тадашњи рад. Али ни код Ловћенског одреда 14 јануара, дакле, после пада Цетиња, он није очајан. На правцу Крсца непријатељ, због недовршених припрема, још не може да предузме наступање јачим снагама; према Чеву послата су појачања да га поврате; Обзвица је преотета од непријатеља; од Цетиња се непријатељ не миче; између Бара и Спича тек су отпочеле слабе чарке. И на основу овог стања и успешне одбране на западном и североисточном фронту, српски делегат, генерал Јанковић, који је дотле био под утиском догађаја на Ловћену, закључује свој извештај од 15 јануара већ цитираном, значајном констатацијом:

„Ситуација код црногорске војске знатно се поправила и кад би било хлеба и муниције, могла би се са успехом предузети офанзива“²⁵ (подвукao M. Z.). Налазимо да је после ове оцене излишна свака одбрана од инсинуација да се црногорска војска није хтела борити и крвица за њену трагичну судбину лежи до оних, који јој нису дали „хлеба и муниције“, али, пре свега, до издајничког сопственог врховног руководства.

Наше је убеђење да је црногорска војска и после потписивања уговора, па чак и све до кобног њеног распуштања, могла укочити непријатељу надирање и сачувати слободу за своје повлачење. Санџачка војска држала је непоколебљиво свој досадашњи фронт

љерија, затварање праваца из Метохије и сл.). Шта је узрок да се није више ангажовала против капитулантских струја у Црној Гори — није јасно. Да ли су и ту по среди биле несрећне династичке суревњивости, препуштамо да дâ одговор политичка историја.

²⁵ ВРС XIV 113.

на Лиму, Тари и код Чакора према 62 пешадиској дивизији и 8 корпусу; Херцеговачки одред држао је једном дивизијом положаје код Трубјела, а једна дивизија је била у прикупљању око Даниловграда. Према овом одреду су делови Браунове групе држали Грахово, а одреди Билећа и Автовца задржали су се близу границе. На фронту продора Ловћенски одред налазио се у повлачењу ка Царевом Лазу, Которски одред ка с. Штитарима, а један одред код Чева одржавао је везу са Херцеговачким одредом. Непријатељ је дубоко ешелониран наступао полагано и опрезно према Чеву, Ријеци Црнојевића, Вирпазару и Бару, и само је претходно образовани одред тежио ка Скадру. Најзад, Старосрбијански одред још је у заједници са српским трупама вршио обезбеђење око Скадра и на правцу Пећи и Дечана ка Плаву. Црногорска војска сигурно није била више способна за противофанзиве, али би се на једну заповест, коју је стално ишчекивала, плански повукла или стихиски сручила ка Скадру и прикључила братској српској војсци. За такав један револуционарни гест није био одгајан храбри и честити војник свога господара, сердар Јанко, као скоро ни цео његов нараштај коме је припадао. А то је било фатално за даљу судбину ондашње црногорске војске.²⁶

Навешћемо на крају још неке чињенице, које веома очигледно указују на безглавље и крајњу неозbilност врховних руководстава. Нови начелник штаба српске Врховне команде известио је 21 јануара 1916 године из Скадра или Драча свог министра војног, који се налазио са владом на Крфу, да га је тога дана кнез Петар, најмлађи краљев син, који се тога дана укрцао заједно са оцем и претседником владе на италијанску торпильарку за Бриндизи, упозорио да јој Аустријанци пресеку отступницу. То би могли постићи упућивањем трупа са артиљеријом „парним лађицама и

²⁶ Слушали смо да је сердар Јанко наговарао краља пред одлазак из Подгорице да нареди повлачење војске и излагао му и план за то, и да је краљ отишао за Скадар не давши му одговор. На писмене податке о томе нисмо нашли.

сплавовима низ Скадарско Језеро, јер тамо, око језера, Црногорци немају ништа од војске, што би могло тај покрет спречити“²⁷ (подвукао М. З.). Дакле, било је превозних могућности и за хлеб, и муницију, и за црногорску војску, и српску Дринску дивизију која је доскора била и гладовала код Подгорице! Али, свакако, није било никаквих тешкоћа да се Аустријанцима онемогући коришћење овим средствима, бар не тако брзо.

Не мање изненађује и оно што је начелник штаба додао уз ово саопштење. „Ово ме је побудило да повучем све наше трупе из Скадра и околине ка Љешу, заузимајући постепено положаје за добитак у времену, док се не изврши укрицање и одлазак наших трупа“²⁸ (подвукао М. З.). Дакле, уместо да шаље бар нешто од трупа према Подгорици и ојача одбрану Скадра, он све трупе повлачи ка Љешу!

Пославши ову депешу и он се укрцао за Бриндизи, вероватно у исто време када је сердар Јанко, преносећи црногорској војсци кобно наређење владе да иде кући и мирно чека пресуду коју ће јој непријатељ донети, тешко ту исту црногорску војску изјављујући да ће и он остати и даље с њом делити зло и добро.

Из штаба српске Врховне команде депешира се 22 јануара 1916 године команданту Одбране Београда у Драч да повуче рањенике, топове и муницију из Љеша ка Драчу. За црногорску војску се вели да ће се „вероватно“ повући „за нашом преко Медуе и Љеша“ и да с њом одржава везу „у границама могућности“. Но, ако црногорска војска не пође за српском преко Сан Ђовани ди Медуа и Љеша, „него јој Аустријанци пресеку пут код Скадра“, нека искористи ноћ за извлачење из Сан Ђовани ди Медуа. Из овога се јасно види да је црногорска војска препуштена да се одлучује и снализи сама, како зна и уме.

Тек 23 јануара 1916 године српска Врховна команда добила је са Крфа, од свог министра спољних послова, депешу „да прихвати црногорску војску по молби

²⁷ ВРС XIV 162.

²⁸ Исто 162.

црногорске владе и да је стави под своју команду²⁹, нашто је она наредила команданту I армије у Јешу да то уради. Потстрек за ово задоцнело интересовање за црногорску војску дошао је свакако од краља и дела владе који је с њим прешао у Бриндизи, а то су вероватно урадили под притиском Савезника. Но, ако се има у виду да је аустријска влада још 21 јануара 1916 године растројила целом свету капитулацију црногорске војске, онда је очигледно да се ту није више могло радити о црногорској војсци, него о другим махинацијама, вероватно о спасавању разних „престија“, који нису имали никакве везе ни с њеном ни с судбином црногорског народа.²⁹

²⁹ Исто 162, 165, 174, 175.

Колике сличности са збивањима у априлу 1941 године у Сарајеву, Никшићу, Лондону!

ЧЕТВРТИ ДЕО

I

ЕВАКУАЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ИЗ АЛБАНИЈЕ

Крајем 1915 године српска војска је изашла из планинског земљишта Црне Горе и Албаније и налазила се претежним делом снага на Јадранском Приморју. Врховна команда надала се да ће одмах моћи да отпочне са укрцавањем трупа и њиховим пребацивањем преко мора. У том циљу она је још крајем децембра 1915 године предвидела, као што смо навели, укрцавање трупа у Сан Ђовани ди Медуа и Драчу, и то већег дела — I, II и III армије и Одбране Београда — у Сан Ђовани ди Медуа, а мањег дела — Тимочке војске, Трупа Нове области и резервних трупа — у Драчу. Према таквој одлуци она је форсирала прикупљање трупа и 1 јануара 1916 године српска војска налазила се углавном у овом распореду:

— I армија: Штаб у Подгорици, а Дунавска и Дринска дивизија II позива на простору јужно од Подгорице, у припреми за покрет ка Скадру. Један комбиновани одред I армије, образован од по једног пешадиског пука обеју дивизија са нешто артиљерије, остављен је на положајима источно од Андријевице под командом Санџачке војске, а један пешадиски пук са нешто артиљерије у Спужу као општа резерва црногорске војске.

Армија је имала да код Скадра смени III армију.

— III армија: Штаб, Дринска дивизија I позива, Браничевски и Ужички одред у биваку код Скадра, са истуреном Дунавском дивизијом I позива на полу-

жајима источно од Скадра за затварање праваца који воде са истока с обе стране Дрима.

Армија се имала прикупити на левој обали доњег Дрима и обезбедити излазе из планине између Маја Велс и Маја Смихилит.

— *Трупе Одбране Београда*, чији је штаб био у Скадру, налазиле су се у покрету ка Јешу, обезбеђујући га на линији Маја Велс — с. Плана на Маћи.

— *II армија* налазила се у покрету ка Јешу и имала се разместити на десној обали Дрима од с. Барбалуши до Сан Ђовани ди Медуа.

— *Трупе Нове области* биле су у покрету ка Драчу између Драча и с. Тале, ешелониране дуж Дрима.

— *Тимочка војска* добила је такође 30. децембра 1915 године кратко наређење да све трупе повуче ка Драчу под „довољном заштитом“. Она је имала да повуче и резервне трупе (12 до 15.000 људи) ка Драчу, које су се према претходном наређењу Врховне команде требале да укрцају у Валони и које су после силних напора по непролазним стазама, кроз баруштине и блато, приспеле до Фијерија, где су биле изложене страшној глади. Тимочка војска налазила се и 1. јануара 1916 године размештена на великој просторији, и то: Маћки одред штитио је *Тирану*, а Комбинована дивизија I позива Елбасан; Брегалничка дивизија била је у резерви око Каваје, а Коњичка дивизија прикупљена око Каваје и Драча.

Цео овај план Врховне команде био је основан, изгледа, на саопштењу добијеном из француске Врховне команде, која, као и српска Врховна команда, није водила никаквог рачуна ни о техничком капацитету албанских пристаништа, а пре свега у Сан Ђовани ди Медуа, ни о њиховом односу према непријатељу.¹ Но, у то време Савезници уопште још нису били донели заједничку одлуку по најважнијем питању, тј. по томе да ли ће се уопште српска војска пребацивати преко мора или ће се задржати у Црној Гори и Албанији. Још 6. јануара 1916 године енглеско Министарство војно заступало је последње гледиште, док су Фран-

¹ ВРС XIII 412 и ПРАУ IV 59.

цузи и Италијани били за евакуацију из Албаније.² Тек око 8 јануара 1916 године изгледа да је заузимањем француске владе дошло до коначне одлуке Француске и Енглеске да се српска војска пребаци на острво Крф, и да се о томе „Грчка неће ни питати“³ (подвукao М. З.). Дотле се у српској Врховној команди претпостављало да ће се евакуација извршити у Северну Африку где су и упућене правоукрџане трупе.

Ова неодлучност Савезника, недовољна припрема, непознавање ситуације и техничких могућности превожења довели су не само до успоравања у превожењу српске војске, него и до непрекидног, делом и непотребног њеног кретања. То ју је лишило жељеног одмора и редовне исхране тако да су се њене патње продужиле све до самог укрџавања.

Пре свега, против укрџавања великих делова српске војске у Сан Ђовани ди Медуа, како је предвиђала српска Врховна команда, устао је енергично адмирал Трубриц. Он је 6 јануара 1916 године изјавио да овакво укрџавање може довести до „катастрофе“ и да скида сваку одговорност ако се при томе остане. Пристаниште Сан Ђовани ди Медуа, није, због плитке воде, дозвољавало директан приступ бродовима, него су се морали вршити дуготрајни претовари, што је давало могућности непријатељским бродовима и хидроавионама да благовремено интервенишу из Боке Которске, пошто је пренебрегнуто благовремено осигурање ефикасне противавионске одбране и заштита транспортних бродова. Интервенција италијанске флоте из базе у Бриндизију није могла отклонити опасност, пошто је ова база сувише далеко. Зато је требало организовати могућност блокирања аустроугарске флоте у Боки Которској, бар у времену дуже употребе северних албанских пристаништа. Овако је дошло брзо до потапања бродова код Сан Ђовани ди Медуа. Та опасност довела је и до тога да су се из Енглеске и Француске упућене залихе за српску војску нагомилале у Бриндизију, док је она у њима оскудевала, пошто Италијани

² ВРС XIV 82.

³ Исто 116. Том приликом пала је одлука да се трупе са Дарданелског фронта пребаце на Солунски и Суецки фронт.

наводно нису могли да обезбеде транспорте, те су тражили помоћ од Француза и Енглеза.

Из тих су разлога Савезници стално били за то да се укрцавање српских трупа врши претежно у Валони. Против тога опет били су у прво време Италијани и једва су на разне молбе пристали да се тамо упуне резервне трупе из Фијери.⁴ Српска Врховна команда, опет, нерадо је отступала од свога провобитног плана да већи део трупа укрца у Сан Ђовани ди Медуа, да би уштедела трупама велике покрете, па је у прво време само пристала да и трупе Одбране Београда за укрцавање упути у Драч уместо у Јеш.

Друга незгода наступила је услед тога што је италијанска Врховна команда била начелно против ангажовања јачих снага у Албанији северно од Војуше, зашта су се залагали италијански министар спољних послова и Савезници. Нарочито су италијанске команде биле против упућивања својих снага према Драчу и на правце Тирана и Елбасан, и упорно су тражиле да се Тимочка војска остави на правцима Тирана и Елбасан, јер су стално очекивали бугарски напад с истока. То се опет косило са намером српске Врховне команде да што пре прикупи Тимочку војску око Драча и пребаци је на Крф. Због свега тога настали су разни преговори између Савезника, чиме се само отежавало стање српске војске.

Неочекивано брзи преокрет ситуације у Црној Гори после 10 јануара 1916 године императивно је на-

⁴ У својим извештајима Италијани нарочито истичу страшну беду резервних трупа када су пристигли у приморје. Зато је можда карактеристичан извештај Врховне команде генералу Мондезиру да интервенише код италијанског генерала да ове трупе које су пошли према његовом упутству за Валону не враћа натраг за Драч, наводно, што италијанска влада не дозвољава прелазак наших трупа преко Шкумбе. У том извештају се, између осталог, вели да „у име хуманитета подејствује код наших савезника Италијана да резервне трупе пропусте до Валоне и да се у Валони укрцају. У противном, стотинама лешева ових младих људи, који ће посејати пут Фијери — Драч, оставиће немио жиг и вечити грех на души оних, који буду морално одговарали за њихове младе животе, намењене за наше опште савезничке интересе“. Види: „Историја наших ратова“ А. Стојичевић, 466.

лагао радикалне измене у досадашњим плановима и хитнији начин у одлучивању у својштем раду Савезника, па и у односу на српску војску. Груписање и покрети српске војске морали су се сада изводити и с обзиром на могуће непријатељске притиске. Постепено се отступило од првобитног распореда снага који је 10 јануара 1916 године био углавном овакав:

— I армија око Скадра, где је примила обезбеђење од III армије према истоку;

— III армија северно и јужно од Дрима на путу за Јеш, обезбеђивала је Јеш са Ужицким и Браницевским одредом северно од Маће према истоку;

— Трупе Одбране Београда биле су у предвиђеном покрету за Драч;

— II армија отпочела је код Јеша са укрцавањем Шумадиске дивизије II позива;

— Трупе Нове области очекивале су код Драча бродове за укрцавање, пошто је дан раније оно било већ отпочело са трупама Комбинованог одреда;

— Тимочка војска остала је углавном, по трајењу команданта италијанских трупа, на досадашњој просторији.

Српска Врховна команда одлучила се одмах да и III армију упути у Драч за укрцавање. Образујући један комбиновани „Скадарски одред“, за обезбеђење праваца са севера ка Скадру, она је повукла и I армију на југ према Јешу за смену III армије. Но, по наређењу министра војног и владе, одустало се од формирања овог одреда и обезбеђење код Скадра требало је да буде привремено, па су га примиле заштитничке трупе I армије, и то на линији Тарабош — с. Белај и јужно на левој обали Бојане.

Услед сталног погоршавања ситуације у Црној Гори, Врховна команда стално је ургирала убрзавање укрцавања трупа, али је оно због малог броја бродова и даље ишло веома споро. То ју је навело да 15 јануара 1916 године нареди да се сва стока (око 34.000 коња и 10.000 волова) упути сувим до Драча, а ако тамо не буде могуће њихово укрцавање, онда да продуже пут за Валону. У то време француска Врховна команда известила је српску Врховну команду да ће и француска

флота сарађивати у превожењу српских трупа, али је и она тражила да се већи део јединица упути сувим за Валону одакле ће Италијани моћи брже да превезу трупе на Крф. Од Италијана је тражено да што сигурније обезбеде Драч.

17 јануара српска Врховна команда била је поново приморана да измене свој план за укрцавање. Трупе, прикупљене код Драча, тј. Трупе Нове области, Одбрана Београда, Тимочка војска и Коњичка дивизија, остављајући све делове предвиђене за обезбеђење Драча, упућене су сувим за Валону. Из пристаништа у Драчу имало је да се транспортују: III и I армија, евентуално и Тимочка дивизија I позива из II армије, ако се не могне укрцати у Сан Ђовани ди Медуа. У Сан Ђовани ди Медуа било је предвиђено укрцавање: II армије, Штаба Врховне команде, болесника и избеглица. Најзад је 19 јануара наређено да се укрцавање трупа у Сан Ђовани ди Медуа више не врши и пристаниште је 24 јануара евакуисано.

23 јануара 1916 године напуштен је Скадар и непријатељ га је заузeo без отпора. Прва армија повлачила се неометано ка Драчу. Укрцавање трупа отезало се, нарочито услед сметњи које су често долазиле од стране Италијана. Тражена су разна померања и поседања положаја, што су тешко подносиле преморене српске јединице. Тако при крају јануара 1916 године Енглези су преузели руковођење превожењем. За пренос из Драча концентрисано је 12 малих бродова за по 500 људи, а из Валоне 9 великих бродова за укупно 20.000 људи.⁵

Стање српске војске било је 3 фебруара 1916 године углавном:

— Трупе Нове области транспортоване су на Крф. Трупе Одбране Београда, II и III армије биле су у покрету сувим од Драча за Валону ради укрцавања у бродове.

⁵ Према италијанским подацима, на превожењу српске војске било је ангажовано: 28 италијанских теретних, 6 путничких и 5 болничких бродова, 18 француских и 5 британских бродова.

— Обезбеђење укрцавања трупа у Драчу и трупа у покрету сувим за Валону вршиле су са истока трупе Тимочке војске, а са севера трупе I армије.

Трупе које су се кретале сувим од Драча до Валоне примили су храну за 7 дана из слагалишта у Драчу. На реци Семени, код с. Либовци, у Фијерију и код Фераса, на десној обали р. Војуша, налазили су се магацини хране.

На Војуши је припремљен логор за 10.000 људи, где су заустављени ешелони чекали позив за одлазак у логор крај Арте, који је припремљен за 4.000 људи, а из кога су се трупе упућивале у Валонско пристаниште за укрцавање.

У Драчком и Валонском пристаништу укрцавали су се само људи; коњи и волови свих јединица, које су транспортоване из Драча, као и оних које су одлазиле сувим за Валону, прикупљали су се у логорима на десној обали р. Војуша, где су остали све док се није регулисало питање транспорта стоке.

Тимочка дивизија I позива отишла је 3 фебруара 1916 године ка Каваји, чим је довршено евакуисање трупа из околине Драча за Валону. У Драчу је остао само велики број болесног људства које се требало за 3 дана укрцати, после чега би дошло на ред укрцавање I армије и Мађког одреда у Драчу и одлазак Тимочке војске сувим за Валону.

Штаб Врховне команде превезао се 6 фебруара на Крф; I армија, која је потчињена команданту Тимочке војске, отпочела је тога дана укрцавање у Драчу, а 8/9 фебруара и Комбинована дивизија I позива напустила је Елбасан. 9 фебруара укрцани су у Драчу и последњи делови I армије. Пошто су тога дана повучене и последње јединице са албанских положаја, заштита Драчког пристаништа предата је италијанским трупама, а Штаб Тимочке војске укрцао се ради превоза за Крф.

Од 15 фебруара 1916 године у Албанији су још били само Комбинована дивизија I позива и Коњичка дивизија. Прва је превезена 19 фебруара, а тек 22 марта и Коњичка дивизија. За превоз на Крф одабрано је око 10.000 коња. Превоз се завршио 5 априла.

Из Албаније је пребачено око 140.000 људи на Крф, 10.000 у Бизерту, у Тунис, и 4.000 се повукло за Солун.⁶ Црногорски официри и војници који су се повукли са српском војском могли су одмах ступити у српску војску, а уколико то нису желели, с њима се имало поступати као и са осталим избеглицама.

Губитке српске војске од почетка непријатељске офанзиве па до укрцавања није лако тачно установити. Нарочито је тешко установити однос погинулих, рањених, заробљених и дезертиралих. Према подацима Главне интендантуре, који нам изгледају највероватнији, бројно стање српске војске износило је при почетку офанзиве у октобру 1915 године око 420.000 људи. На Косово је избило око 290.000 до 300.000 људи. Кроз Црну Гору и Албанију повлачило се око 220.000 људи, а преко мора је пребачено 150.000 људи. Број грађанских лица, која су се са војском повлачила ка Приморју, износио је око 200.000 лица и спао је на неких 60.000.

Српска војска имала је на Крфу да се уз помоћ Савезника „што пре преоружа и опреми за нове борбе, које ће нам неминовно донети победу“, и да поново посведочи „своју стварну вредност.“⁷

⁶ Према италијанским подацима превезено је из албанских пристаништа свега 261.000 људи, 10.153 коња и 68 топова, од којих 193.000 људи српске војске и цивилних надлежстава. Према српским подацима (Богдановић, „Отступање српске војске на море“) ови последњи би износили 152.000 људи и 10.153 коња. Поред тога, Италијани су превезли око 23.000 аустроугарских заробљеника који су преостали од 70.000, а који су се повлачили од Ниша за Јадранско Море.

⁷ ВРС XIII 337, 405.

II

АУСТРОУГАРСКО НАСТУПАЊЕ У СЕВЕРНУ АЛБАНИЈУ ДО ЗАУЗЕЋА ДРАЧА

Албанија је већ одавно претстављала земљу у којој су се сукобљавали аустријски и италијански империјализам који су водили сталну, жестоку и подмуклу борбу. Концем 1915. године Конрад је изложио министру спољних послова своје мишљење да треба потпуно уништити државну самосталност Србије, Црне Горе и Албаније. Део Србије, који не би припао Бугарима, Црна Гора, Северна Албанија до Дебра и Маће имали би се припојити Аустро-Угарској.⁸ Средњу Албанију с Драчем требало би доделити Бугарској с тим да прогтера Италијане из Албаније, а Валону обећати Грчкој. Овакви планови нису нашли на једнодушну подршку ни у Бечу—Пешти, ни у Берлину.

Успесима Кевеша у Црној Гори Конрад је хтео да утре пут овим својим политичким стремљењима и зато је још 17. јануара 1916. године наредио Кевешу да са осам бригада (пет из 19. корпуса, од Котора, три из 8. корпуса правцем Матешево—Подгорица) поседне област Скадра и овај што пре заузме. При разради овог плана нашло се да би ове снаге нашли у прво време на не-

⁸ Конрад је некада био са убијеним престолонаследником Фрањом Фердинандом велики поборник „тријализма“, тј. поделе Аустро-угарске Монахије у три федеративне државе у виду персоналне уније: аустријске земље, Мађарска и Југославија. У последњу би ушле, поред Хрватске, Далмације, Босне-Херцеговине, Војводине и Србија и Црна Гора. Пред огорченим отпором Мађара и он и престолонаследник су одустали од тога плана.

савладљиве тешкоће у снабдевању. Због тога се, као и због потребе на другим војиштима, одустало од извршења тога плана, и Конрад је 5 фебруара 1916 године наредио да само делови 19 корпуса и 2 брдска бригада из Призрена учествују у наступању ка Северној Албанији. За тај задатак биле су под командом генерала Тролмана одређене: 63 пешадиска дивизија (раније Сорсићев одред) са ландштурмским бригадама: 210, 211 и 212 (ранији одреди Шис, Штрајт, Хауштајн); 22, 23 и 24 ландштурмским брдским бригадама (раније тврђавска пешадиска бригада, Цуберов одред и Шварцова бригада); 47 пешадиска дивизија са: 14 брдском бригадом и 20 ландштурмском брдском бригадом. Друга бригада од Призрена стајала је непосредно под командом корпуса. Све остале јединице 3 армије упућене су на друга војишта, сем најпотребнијих јединица за окупиране територије.

Услед блатњавог земљишта и других незгода наступање је уследило у дубоким ешелонима по једној комуникацији од Скадра, који су заузеле предње трупе 23 јануара 1916 године без борбе. Ове су одмах продужиле покрет и 28 јануара заузеле без отпора Љеш и Сан Ђовани ди Медуа. Од Љеша губио се у поплављеном земљишту сваки траг пута. Маћа се, као обично у то кишно време које траје од октобра до априла, била излила нашироко и претстављала је веома тешко савладљиву препреку. (Тек у јесен 1917 године успело је да се подигне мост преко ње. Све дотле пребацивање је вршено под најтежим условима и Аустријанци су то време називали „битком са Маћом“).⁹ Ипак, предње трупе су успеле да је пређу на источном делу првих дана фебруара 1916 године. У то време и предње трупе 2 брдске бригаде пристигле су од Призрена преко с.

⁹ Иако су постојали веома тачни и публиковани топографски описи и премери, који су указивали на огромне тешкоће и потребу најсавеснијих припрема за надирање кроз Албанско Приморје, план „Р—41“ бившег југословенског Генералштаба није се ни обазирао на све то. О „Бици са Маћом“ он, изгледа, није ни знао, али ју је добро познавао италијански Генералштаб, када је намеравао да на њој прими отсудну битку. Види пишчеву студију „О операциским плановима 1941 године“, „Војно дело“, изд. 1951 године.

Ороши и под командом аустријских официра образовани су албански одреди. На реци Ишми, код с. Презе, дошло је први пут до додира са српским заштитницима, које су се потом повукле. Аустријске трупе заузеле су 9 фебруара Тирану и од с. Воре кренуле према Драчу и поселе положаје на висовима између р. Љуми Тиранса и Арзена, где су одбили италијанске нападе из Драча.

Италијанска посада Драча — једна бригада, један батаљон територијалне милиције, две брдске батерије и осамнаест других топова — нападнута је од 23 до 26 фебруара од аустријске 63 пешадиске дивизије и потиснута на пристаниште. Овде је једва успела да се под заштитом својих ратних бродова спасе од сигурног уништења. Нападач је имао у свему око 400 избачених војника из строја, док је већ 23 фебруара заробио 17 официра и 742 италијанска војника, а имао је и веома богат плен. Па ипак, Италијани су ову своју акцију величали као „славну евакуацију Драча“.

Пошто ово наступање аустроугарских снага није имало непосредног утицаја на српску војску, то се нећемо даље ни упуштати у његов развој. Напомињемо само толико да су Италијани били приморани да се повуку иза Војуше, где су ушли у потоњи Солунски фронт и водили борбе све до краја рата баш са тим трупама.

Овде се намеће питање: шта би било да су Италијани своје снаге, које су се тада налазиле у Албанији, послали благовремено црногорској војсци у помоћ, снабдели је благовремено храном, муницијом, инжињерским јединицама и енергично уложили своју флоту за одбрану Црногорског Приморја? За нас је више него сигурно да би Аустријанци били задржани још на црногорској граници. Даља одбрана и Албаније не би ни њима ни осталим Савезницима чинила никаквих тешкоћа. Тиме би се очувала могућност обухватних операција са Јадрана, које су се толико пута и у различним варијантама појављивале у неоствареним плановима савезничког руководства.

ЗАВРШНА НАПОМЕНА .

Свесни смо да ће у изнетом приказу овог највећег рата наших народа до 1941 године бити извесних празнина, па можда и нетачних података, јер су они често неподударни и у историској грађи којом смо располагали, те смо у оваквим случајевима били приморани да лично определимо који су веродостојнији. По оним, који су нам изгледали важнији, изнели смо и ове разлике. Но, налазимо да после овог првог публикованог приказа неће бити тешко да се ови недостаци, уз ширу сарадњу познавалаца изложених прилика утврде, исправе, и да се тако дође до потпуно тачних историјских чињеница.

Ми смо настојали да најважније војне проблеме и критички осветлимо.

Уколико се ту износи лично мишљење, подвлачимо да га треба примати са резервом, критички, јер смо убеђени да у том погледу могу постојати разна схватања, па и правилнија, но она која смо изнели. Наше мишљење треба примати као потстрек, а и као индикацију које околности не треба, можда, губити из вида, да би се лакше дошло до сопствене правилне процене и оцене дотичног питања.

Можда ће наш критички став према Савезницима и војводи Путнику изгледати сувише строг. Али, такве су чињенице. Однос Савезника према Србији и Црној Гори био је очигледно неправилан и неправедан. То је непобитно доказао развој догађаја, а то је признало и француско и руско врховно руководство изјавивши, када се српска војска нашла у катастрофалној ситуацији, да је до ње дошла без „своје кривице“. Али, ипак, ни овај однос Савезника не сме се схватити уско, као неки нарочити случај, примењен само на нас. Он је, нажалост, био најчешће обична појава у свима коалиционим ратовима дотада. Због неусклађености заједничких мера и напора, Савезници су све до краја 1917 и почетком 1918 године, и сами имали огромних и непотребних жртава и долазили су, поред свих објективних преимућстава, скоро на руб пропasti. Те незгоде појавиле су се код тих Савезника и у Другом светском рату. Надајмо се да ће идући ратови, ако до

њих по несрећи дође и у њих буду увучени и мали народи, ови најћи на веће разумевање од својих великих Савезника него што је то био случај за наше народе у 1915 години.

Ми смо указали на многе мере српске Врховне команде, односно војводе Путника, које су се показале нецелисходне. Али, ми смо утврдили да су оне пре-тежно произашле из дилеме у којој се Војвода нашао у несрещеним и нејасним односима са Савезницима. Па, уколико је било и с његове стране пропуста, они су неизбежни и код највећих војсковођа. Зато се, и поред тих пропуста, војвода Путник и овде, према нашем убеђењу, показао и великим војсковођом и великим војником. Његова намера да рашичи ситуацију према Бугарима, његова лојалност према Савезницима, виртуозност у извођењу отступних операција, а надасве његов одлучан став према свима капитулантским на-мерама и у најкритичнијем времену, мислим да потпуно оправдавају овакву поставку. Свакако, оно што је војвода Путник извео са својом војском у овој војни, коју непријатељска историја убраја за себе у најтеже у целом Светском рату, превазилазило је оно што су и Фалкенхајн и Макензен схватали као уопште могу-ће постигнуће једне војске. Славних победа као што су оне на Церу и Колубари могле су имати и друге војске, али проћи кроз страхоте 1915 године па ипак не изгу-бити веру у се и победу, могао је само у сјајним тра-дицијама одгојени српски народ и његова војска.

РЕГИСТАР
ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА И ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

- Авала (триг. 511), код Београда, 116, 126, 168, 200, 201, 202, 204, 246
Авлат (Арлат), село 30 км југозападно од Приштине, 420
Автовац, варошица у Херцеговини, 50 км северозападно од Никшића, 429, 473, 489
Ада Циганлија, острво на Сави код Београда, 123, 170
Азања, село 10 км северозападно од Смедеревске Паланке, 203, 221, 222
Азманов, начелник штаба 1 бугарске армије, 120
Ајватли, село у Грчкој, 10 км североисточно од Солуна, 458
Александар, српски престолонаследник, 143, 435
Александровац, варошица у Србији, 25 км југозападно од Крушевца, 273, 305, 329, 337, 355
Алексејев, начелник штаба руске Врховне команде 1915 године, 450
Алексинац, варош у Србији, 114, 129, 255, 257, 266, 273, 291, 293, 296, 303, 305, 308, 311, 313, 329, 336, 418
Анатема (к 324), 17 км североисточно од Пожаревца, 123, 124, 186, 188, 189, 190, 191, 192
Андијевица, варош у Црној Гори, 96, 311, 383, 411, 412, 413, 415, 416, 419, 421, 423, 424, 429, 431, 432, 437, 438, 439, 445, 446, 447, 453, 461, 480, 481, 483, 493, 498, 511
Анђелковић Миливоје, командант Дунавске дивизије I позыва, 145
Аранђеловац, варошица у Србији, 53, 54, 61, 116, 117, 201, 203, 214, 226, 234, 238, 243, 395
Араповац, село 23 км северозападно од Аранђеловца, 225
Арачић, командант Ужичке војске, 53
Арзен, река у Албанији, 521
Ариље, варошица у Србији, 25 км југозападно од Чачка, 252, 277, 294
Арта, село у Албанији, 4 км северозападно од Валоне, 517
Ашања, село у Срему, 15 км северозападно од Обреновца, 127, 169

Б

- Бабин Гроб, високо 12 км западно од Крагујевца, 267
 Бабине, село 14 км североисточно од Пљеваља, 430
 Бабин Мост, село 10 км северозападно од Приштине, 361
 Бабљак, вис на јужним падинама Ловћена, 486
 Бабуна, планина 15 км североисточно од Прилепа, 288, 289, 299, 340
 Бабуна, река — десна притока Вардара, 358
 Багрдан, варошица у Србији, 18 км јужно од Свилајнца, 203, 232, 244, 251, 262, 272
 Багрдански теснац, теснац у долини В. Мораве код варошице Багрдана, 203
 Бадњевац, село 15 км североисточно од Крагујевца, 246, 247
 Базар Шијак, село у Албанији, 10 км североисточно од Драча, 442
 Базјаш, варош у Румунији, 116, 123, 186, 188
 Бајгора, село 13 км североисточно од Кос. Митровице, 370
 Бајина Башта, варошица у Србији, 25 км северозападно од Титоговог Ужица, 61
 Бакарно Гумно, село и вис 15 км југозападно од Прилепа, 364, 388
 Балановац, село 7 км северозападно од Књажевца, 256
 Бальковац, село 5 км јужно од Крагујевца, 280, 290
 Бальковица (к 341), 3 км североисточно од Аранђеловца, 227
 Баново Брдо, вис и део Београда, 167, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 202
 Бањица, село и крај јужно од Београда, 167
 Бањички Вис (к 198), на јужној ивици Београда, 176, 179
 Бањички Поток, 176
 Баошићи, село 13 км западно од Котора, 473
 Бар, варошица у Црногорском Приморју, 218, 429, 486, 499, 504, 505
 Барајево, село 20 км јужно од Београда, 205
 Барбалуши, село у Албанији, 14 км јужно од Скадра, 512
 Барбатовац, село 9 км северно од Куршумлије, 356, 359, 360, 371
 Баре, село 14 км северозападно од Крагујевца, 264
 Барошевац, село 8 км источно од Лазаревца, 223, 243
 Батлава, река — лева притока Лаба, 381
 Батовац, село 10 км источно од Смедерева, 191
 Баточина, варошица у Србији, 4 км јужно од Лапова, 54, 203
 Беглуци, засеок 9 км југозападно од Краљева, 294
 Бежанија, село на југозападној ивици Земуна, 127
 Бежанијска коса, западно од Земуна, 181
 Белај, село на реци Бојани, 515
 Белановце, село 8 км северозападно од Лесковца, 333
 Белановица, варошица у Србији, 18 км југозападно од Аранђеловца, 226
 Бела Паланка, варошица у Србији, 35 км југоисточно од Ниша, 256, 257
 Беласица, планина на југословенско-бугарско-грчкој граници, 130

- Белведере, предео источно од Цетиња, 493
Бели Дрим, река — саставни део Дрима, 423
Бели Поток, село 7 км јужно од Београда, 167
Белица, река — лева притока В. Мораве, 280, 291
Белодедић Лазар, командант Кривопаланачког одреда, 147
Белоиње, село 4 км јужно од Сврљига, 257
Белольин, село 15 км западно од Прокупља, 356, 357, 359, 371
Бело Поље, село 10 км источно од Г. Милановца, 271
Белошевац, село 2 км јужно од Крагујевца, 275
Белушић, село 26 км северозападно од Крушевца, 273
Бељајка, село 4 км јужно од Деспотовца, 290
Бељина, село 30 км југозападно од Београда, 224
Београд, 9, 18, 40, 55, 56, 61, 62, 63, 87, 89, 112, 113, 114, 115, 116,
126, 127, 128, 156, 158, 170, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181,
192, 199, 201, 202, 205, 216, 219, 225, 238, 285, 392, 444, 499
Бераје (сада Иванград), варош у Црној Гори, 371, 380, 383, 385,
411, 412, 413, 421, 429, 432, 436, 438, 472, 479, 480, 481, 482,
483, 498, 502
Берање, село 12 км источно од Пожаревца, 190, 191, 192,
196, 197
Бербериште, село 14 км источно од Новог Пазара, 384
Беривојце, село 13 км североисточно од Гњилана, 388
Бећић, командант 3 црногорске дивизије, 490
Бечањ, село 15 км источно од Чачка, 280, 294
Бизерта, варош и пристаниште у Тунису, 518
Бијела Црква, село 5 км североисточно од Рожаја, 388
Бијело Поље, варошица у Црној Гори, 385, 416, 427, 429, 430,
470, 471, 474, 479, 480
Бијељина, варош у Босни, 119, 126, 168, 205
Билећа, варошица у Херцеговини, 471, 473, 489
Биначка Морава, река — саставни део Јужне Мораве, 259, 378
Биновац, село 11 км југозападно од Сmedereva, 210
Биоч, планина 17 км североисточно од Автовца, 479
Биоче, село 12 км североисточно од Подгорице, 439
Битољ, варош у Македонији, 261, 266, 273, 288, 320, 339, 340, 346,
347, 350, 364, 365, 366, 388, 389, 409, 412, 414, 415, 417, 418, 423,
426, 427 456
Бихор, планина 15 км југоисточно од Вијелог Поља, 481
Бицан, варошица у Албанији, 35 км југозападно од Призрена,
420, 422, 423, 426
Бишево, село 8 км североисточно од Рожаја, 388
Бјеласица, планина 15 км западно од Берана, 384, 429, 479
Бјелоши, село 2 км југозападно од Цетиња, 486
Бјелуха, село 20 км западно од Пећи, 431, 438
Бјелушки Ханови, ханови код с. Бјелухе, 437
Блажево, село 25 км источно од Рашке, 312, 325, 337, 368,
369, 384
Блазнава, село 10 км југозападно од Тополе, 267
Блатиште, предео југозападно од Цетиња, 490
Блаце, варошица у Србији, 25 км северозападно од Прокупља,
273, 356, 357, 359, 362, 368

- Близнак, село 25 км југоисточно од Петровца, 243
Блиниште, село у Албанији у долини реке Фани, 440
Бобово, село 7 км источно од Свилајница, 236, 246
Богово Гумно (к 945), 18 км западно од Књажевца, 265
Богојевац, село 6 км северно од Лесковца, 333
Богутовац, село 12 км југозападно од Краљева, 302, 327
Божевац, село 25 км југозападно од В. Градишта, 210
Божурња, село 3 км од Тополе, 235, 245
Бојана, река на црногорско-албанској граници, 84, 95, 418, 479, 484, 493, 515
Бојацијев, командант 1 бугарске армије, 120, 228, 258, 325, 377, 409
Бојиште, село 13 км североисточно од Ресна, 426
Бојник, село 18 км западно од Лесковца, 309, 331, 358, 359, 377
Бојовић Петар, командант Трупа Нове области, 229, 279, 284, 296, 314, 375, 441
Бока Которска (Бока), залив у Црногорском Приморју, 65, 122, 387, 408, 416, 429, 462, 470, 471, 472, 474, 475, 513
Болечица, речица — улива се у Дунав између Београда и Гроцке, 166
Бољанићи, село 15 км северозападно од Пљевља, 367, 384, 428
Бољевац, варошица у Србији, 25 км југозападно од Зајечара, 228, 255, 257, 270, 273, 279, 291, 303
Бољевци, село у Срему, 10 км североисточно од Обреновца, 117, 126, 127, 169
Бољковци, село 15 км северозападно од Г. Милановца, 236, 247
Бољетинска Река, улива се у Дунав 30 км источно од Голупца, 144, 145, 182, 222
Боринска Река, улива се у Дрину између Лознице и Зворника, 58
Борово (Г. Борово), вис 16 км северозападно од Кос. Митровице, 386
Борска Река, речица која протиче кроз Бор, 256
Бостур, заселак 1 км југоисточно од Ловћена, 486
Босут, река — улива се у Саву западно од Срем. Митровице, 86
Брабоњић, село 8 км југозападно од Кос. Митровице, 386
Брадарац, село 8 км североисточно од Пожаревца, 189, 191, 194
Брајићи, село 10 км јужно од Цетиња, 486
Брвеник, село 25 км североисточно од Приштине, 377
Брвеница, река — лева притока Ибра, 362, 370
Брвеница, река — лева притока Лаба, 375, 381, 382
Брђане, село 9 км југоисточно од Новог Пазара, 371
Брђани, село 10 км североисточно од Чачка, 264
Брегалница, река — лева притока Вардаре, 213
Брежане, село 10 км северозападно од Пожаревца, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195
Брезна, село 17 км јужно од Краљева, 354
Бресје, село 12 км југоисточно од Лапова, 247
Бресник (Бесник), село 9 км североисточно од Рожаја, 436
Бресница, село 18 км источно од Чачка, 265, 271, 276

- Бресница, река — лева притока Западне Мораве, 268
 Брестовац, село у Банату 20 км југоисточно од Панчева, 87
 Брестовац, село 18 км северозападно од Зајечара, 257
 Брестовац, село 18 км северозападно од Лесковца, 309, 336
 Брестовик, село 7 км југоисточно од Гроцке, 59, 204
 Брестово, село 11 км северозападно од Деспотовца, 252
 Брзан, село 6 км јужно од Лапова, 244, 265, 268, 272
 Брза Паланка, варошица у Србији, 28 км северозападно од Неготина, 125, 129, 206, 246, 256
 Бриндизи, варош и пристаниште у Италији, 419, 445, 448, 450, 500, 501, 505 506, 507, 513
 Брињица, село 3 км северно од Кнића, 275
 Брод, варошица у Македонији, 32 км северозападно од Прилепа, 412
 Брус, варошица у Србији, 30 км југозападно од Крушевца, 273, 307, 312, 325, 329, 341, 358, 368
 Брусилов, генерал руске војске, 410, 450
 Бубањ, вис 13 км северно од Петровца, 220, 221
 Бубушинац, село 6 км североисточно од Пожаревца, 190, 195, 196, 197
 Бувци, село 10 км југозападно од Лебана, 357, 371
 Будаково, село 18 км западно од Урошевца, 420
 Будва, варошица у Црној Гори, 13 км јужно од Цетиња, 64, 353, 454, 484
 Бујановац, варошица у Србији, 15 км југозападно од Врања, 258, 284, 315, 346, 350, 374, 396
 Буковица (к 1212), 5 км североисточно од Ловћена, 484, 486, 491, 492
 Букуља, планина 3 км југозападно од Аранђеловца, 227
 Булњиза, село у Албанији, 40 км североисточно од Елбасана, 84, 427
 Бумбарево Брдо, село 20 км североисточно од Чачка, 290
 Бутовац, планина (Бутовачки Брег), 5 км источно од Приштине, 377, 379
 Бучје, село 15 км северозападно од Књажевца, 222, 228, 254
 Бучумет, село 11 км западно од Лебана, 371, 377
 Бушинце, село 27 км источно од Приштине, 375

В

- Ваган (к 473), 11 км западно од Аранђеловца, 227
 Валандово, варошица у Македонији, 20 км североисточно од Ђевђелије, 130, 339
 Валбона, река у Албанији, десна притока Дрима, 431
 Валона, варош и пристаниште у Албанији, 39, 74, 85, 353, 442, 443, 448, 449, 451, 452, 470, 493, 512, 514, 515, 516, 517, 519
 Ваљево, варош у Србији, 54, 58, 61, 143, 165, 221, 223, 226, 235, 236, 237, 239, 241, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 263, 271, 284
 Варварин, варошица у Србији, 16 км северно од Крушевца, 303

- Варда (к 942), 11 км јужно од Вишеграда, 240
Варда (Вардар) (триг. 1189), 7 км североисточно од Бијећа, 289
Вардар, река у Македонији, 114, 230, 259, 283, 285, 339, 340, 344, 346, 366, 389, 396, 397, 422, 455
Вардиште, село 32 км југозападно од Тит. Ужица, 239
Варовница (триг. 405), вис 8 км североисточно од Младеновца, 203, 223
Васиљевац, село 8 км источно од Подујева, 372
Васић Милош, командант Дунавске дивизије II позива, 144
Везиров Мост, мост на Дриму у Албанији, 34 км југозападно од Призрена, 412, 420, 422, 433
Велес (Титов Велес), варош у Македонији, 229, 230, 231, 259, 266, 272, 283, 285, 287, 319, 325, 340, 344, 345, 347, 365, 422, 456, 459
Вели Б. (к 1153), 4 км североисточно од Рисна, 484
Велика, село 15 км југоисточно од Андријевице, 411, 421, 431, 432
Велика Ада Циганлија, острво на Сави код Београда, 125, 126, 168, 171, 172, 173, 174
В. Брајина, село 25 км североисточно од Приштине, 377
В. Дренова, село 18 км западно од Крушевца, 293, 296
В. Крсна, село 10 км североисточно од Младеновца, 235, 236, 237
В. Ливада (к. 1280), 9 км југоисточно од Ивањице, 309
В. Морава (Морава), река у Србији, 40, 87, 106, 112, 114, 116, 117, 123, 139, 156, 182, 183, 187, 188, 189, 193, 197, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 220, 227, 232, 235, 236, 240, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 251, 258, 264, 268, 269, 270, 271, 272, 275, 278, 279, 281, 290, 291, 295, 296, 300, 303, 308, 392
В. Моштаница, село 12 км југозападно од Београда, 199, 200, 202, 205
Велика Планина (триг. 1258), 23 км југоисточно од Приштине, 364, 373, 375, 376, 377, 410, 441
Велики Врачар, вис на источној ивици Београда, 125, 167, 170, 173, 174, 176, 177, 178
В. Јастребац, планина 22 км јужно од Крушевца, 321, 329, 359, 398
В. Камен (к 259), 10 км северозападно од Гроцке, 200
В. Мокри Луг, село 4 км југоисточно од Београда, 179, 199
В. Поповић, варошица у Србији, 18 км југоисточно од Свилајнца, 203, 247, 252, 272, 278
В. Шењ, село 19 км северозападно од Крагујевца, 242
В. Брдо (триг. 311), 13 км југозападно од В. Градишта, 190, 191
В. Градиште, варошица у Србији, 30 км североисточно од Пожаревца, 118, 119, 124, 183, 186, 192, 194, 206, 208
В. Лаоле, село 8 км јужно од Петровца, 238
В. Орашје, варошица у Србији, 28 км југозападно од Пожаревца, 208
В. Ратно Острво, острво на Дунаву код Београда, 168
В. Црниће, село 9 км југоисточно од Пожаревца, 207

- Веља Глава (триг. 1181), 18 км југоисточно од варошице Медвеђе, 337, 358, 364, 372, 373
Веље Село, село 2 км источно од Рисна, 473
Вељи Крш (к 1443), 3 км југозападно од Андријевице, 437
Венизелос, претседник грчке владе 1915 године, 41, 42, 55, 81, 82, 83, 102, 103, 135, 136, 154, 155, 409, 457
Венчане, варошица у Србији, 12 км северозападно од Аранђеловца, 225, 237
Венчац, планина 5 км јужно од Аранђеловца, 236, 245
Верден, варош и тврђава у Француској, 28
Вета, село 21 км југоисточно од Ниша, 254
Ветерница, река — лева притока Јужне Мораве, 229, 256, 260, 261, 262, 265, 282, 283, 284, 310, 330, 332
Вешовић Радомир, командант црногорског Старосрбијанског одреда, 148
Вид, немачки принц, 45
Видлич, планина 18 км источно од Пирота, 213
Видова, село 9 км западно од Чачка, 271
Видојевица (к 378), западни део планине Цер, 58
Викторовић Јован, командант Трупа Брегалничке дивизиске области, 147
Вилуси, село 30 км северно од Боке Которске, 479, 489
Вильем II, немачки цар, 42, 405
Вина, село 10 км северозападно од Књажевца, 256
Винча, село 8 км југоисточно од Београда, 166, 198
Вирпазар, варошица у Црној Гори, на западној обали Скадарског Језера, 454, 471, 499, 505
Висак (триг. 396), 18 км северно од Крагујевца, 246
Витановац, село 8 км источно од Краљева, 302
Витковац, село 10 км североисточно од Краљева, 294
Витовница, река — десна притока Млаве, 210
Витушић, село 9 км североисточно од Кос. Митровице, 386
Вихра (триг. 1101), 9 км јужно од Вишеграда, 240
Вишевац, село 12 км јужно од Смедеревске Паланке, 241, 247
Вишеград, варошица у Босни, 18, 60, 61, 68, 86, 87, 108, 112, 115, 119, 126, 127, 137, 158, 165, 168, 169, 199, 202, 205, 221, 226, 227, 230, 234, 237, 239, 245, 250, 263, 267, 271, 275, 278, 280, 288, 290, 304, 305, 310, 312, 328, 341, 354, 369, 386, 428
Вишесело, село 10 км југозападно од Блаца, 360
Владичин Хан, варошица у Србији, 20 км североисточно од Врања, 94, 238, 256, 282, 371, 394
Влајна (триг. 1441), 20 км јужно од Лесковца, 258, 260, 304, 321, 330, 331
Власе, село 15 км северно од Врања, 261
Власеница, варошица у Босни, 25 км југозападно од Зворника, 86, 155
Власина, река — десна притока Јужне Мораве, 120, 213, 254, 261, 282, 295
Власотинци, варошица у Србији, 15 км источно од Лесковца, 146, 256, 282, 285, 295, 309, 331, 355
Влашка, село 18 км јужно од Гроцке, 183

- Влашко Полье, село 5 км северозападно од Младеновца, 58, 61
 Водањ, село 8 км југозападно од Смедерева, 210
 Водица, село 13 км јужно од Куршумлије, 371
Војводић Лакић, командант Васојевићког одреда, 481
 Војиновац, село 14 км северно од Крагујевца, 244
 Војковци, село 18 км северно од Г. Милановца, 249, 251
 Војуша, река у Албанији, 514, 517, 521
 Волоско, село 2 км североисточно од Опарије, 74
 Вора, село у Албанији, 20 км североисточно од Драча, 521
 Вошановац, село 14 км североисточно од Свилајница, 227
 Вран, око 8 км западно од Кос. Митровице, 387
 Вранић, село 20 км југозападно од Београда, 219, 221
 Врановац, (на секцији 1:100.000 — к 269) 14 км северозападно од Петровца, 220, 222
 Враново, село 8 км јужно од Смедерева, 208, 210
 Враново Брдо (к 182), 4 км јужно од Смедерева, 193, 194, 195, 206, 208
 Врање, варош у Србији, 213, 229, 256, 258, 259, 260, 262, 266, 285, 295, 310, 318, 321, 330, 339, 344, 371, 394, 396, 408
 Врба, село 8 км југоисточно од Краљева, 294
 Врбан, село 9 км северно од Качаника, 379
 Врбета, село 5 км јужно од Груже, 291
 Врбовац, село 10 км јужно од Смедерева, 210, 221
 Врдило, село 10 км југозападно од Краљева, 277
 Вреоци, село 8 км североисточно од Лазаревца, 243
 Врлан, село 9 км југоисточно од Свилајница, 252
 Врмац (триг. 768), 4 км северозападно од Котора, 473
 Врњачка Бања, 20 км југоисточно од Краљева, 355
 Вртијељка (к 871), 3 км југоисточно од Цетиња, 493
 Врчин, село 15 км југоисточно од Београда, 205
 Вршка Чука, превој на југословенско-бугарској граници, 10 км југоисточно од Зајечара, 254
 Вујан (триг. 857), 13 км североисточно од Чачка, 244, 276
 Вујетинци, село 17 км североисточно од Чачка, 275
 Вукова Ораница (на секцији 1:100.000 триг. 298), 10 км југозападно од Петровца, 203
 Вукодража, река — улива се у Саву код с. Ушћа, 165
Вукотић Јанко, командант прногорске Санџачке војске, 148, 310, 352, 498, 499, 500, 505, 506
 Вучак, село 4 км јужно од Смедерева, 194, 195, 206, 208
 Вучјак, заселак 2 км источно од Скочигрма, 489
 Вучитрн, варошица у Косовско-Метохиској области, 10 км југоисточно од Кос. Митровице, 370, 380, 381, 382, 388

Г

- Габар (Трстина, к 1026), 11 км југоисточно од Калне, 253
 Галвиц, командант 11 немачке армије, 118, 123, 124, 197, 207, 210, 224, 226, 228, 240, 243, 244, 245, 247, 249, 279, 290, 307, 308, 313, 329, 379, 409, 441, 456

- Ганчев, тајни опуномоћеник бугарске владе, 80
Гараše, село 12 км југозападно од Аранђеловца, 240
Гацин Хан, село 15 км југоисточно од Ниша, 256
Гемзићи, село у Албанији, 13 км југоисточно од Скадра, 441
Главица (триг. 332), 18 км југозападно од Петровца, 203, 232
Главна Каракала, вис на В. Јастрепцу, 10 км северозападно од Блаца, 341
Гледић, село 20 км североисточно од Краљева, 297
Гледићке Пл., 25 км североисточно од Краљева, 290, 307
Гложане, село 5 км северозападно од Лесковца, 333
Гњилане, варошица у Србији, 50 км северно од Скопља, 259, 260, 279, 283, 284, 285, 292, 299, 304, 310, 314, 315, 321, 333, 345, 346, 350, 351, 355, 358, 359, 361, 363, 364, 365, 366, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 381, 406, 417, 422, 424
Гминце, село 34 км источно од Приштине, 377
Годомин, поље између доњег тока В. Мораве и Језаве, 187, 188, 190, 194
Годуша, село 15 км североисточно од Берана, 481
Гојковић Илија, командант Тимочке војске, 145, 255, 279, 341, 427, 442, 443, 451
Гојнић Лука, командант Ловћенског одреда, 498
Голема Гл. (к 1155), 4 км североисточно од Сурдулице, 282
Голема Рудина, (к 1481), на југословенско-бугарској граници 25 км североисточно од Сурдулице, 261
Големо Село, 18 км северозападно од Врања, 256, 261, 282
Голеш (триг. 1019), 18 км југозападно од Приштине, 380, 381
Голија, планина 20 км северозападно од Новог Пазара, 327, 361
Голиш (к 1584), 2 км североисточно од Ловћена, 486
Голобок, село 10 км североисточно од Смедеревске Паланке, 203, 222
Голо Брдо (к 1274), 7 км северозападно од Цетиња, 484, 490
Голубац, варошица у Србији, 35 км источно од Пожаревца, 59, 144, 183, 186, 191
Гољак, планина 30 км источно од Приштине, 346, 365
Гопеш, село 19 км северозападно од Битоља, 427
Горажде, варошица у Босни, 121, 328, 385, 386, 427, 428, 474
Горица, вис у окуци Дунава код Рама, 123, 124, 185, 186, 188
Горлице, варошица у Пољској, 28, 72, 74, 79, 83, 85, 87, 110, 111, 153, 154
Г. Клина, село 12 км југозападно од Кос. Митровице, 380
Г. Округлица, село 19 км југоисточно од варошице Медвеђе, 337
Г. Стопања, село 3 км западно од Лесковца, 333
Г. Топлица, село 15 км јужно од Лајковца, 245
Г. Трешњевица, село 11 км јужно од Аранђеловца, 246
Г. Шаторња, село 10 км јужно од Аранђеловца, 236, 246
Г. Коњувце, село 21 км југоисточно од Прокупља, 235
Г. Бањани, село 18 км северозападно од Г. Милановца, 236
Горњи Град, део старе београдске тврђаве, 167
Г. Милановац, варошица у Србији, 227, 235, 242, 251, 252, 263, 264, 267, 268, 269, 270, 271, 275, 280, 282, 290, 361
Г. Мушић, село 20 км источно од Ваљева, 236

- Гостивар, варошица у Македонији, 262, 338, 364, 388, 412, 415,
 418, 422, 423, 427
 Гоч, планина 20 км југоисточно од Краљева, 341, 355
 Грабовац (к 256), 8 км југозападно од Котора, 473
 Грабовац, село 5 км северозападно од Кос. Митровице, 386
 Градина (к 1689), 15 км северно од Рожаја, 480
 Градобор, село у Грчкој, 12 км северозападно од Солуна, 458
 Градска Река, десна притока Власине, 147, 213
 Градско, село 20 км југоисточно од Тит. Велеса, 284, 340, 345,
 347, 397
 Грамада (к 605), 15 км североисточно од Ниша, 253, 256, 279, 292,
 299, 303
 Граница, село 20 км југоисточно од Прокупља, 335
 Границани, село 22 км северно од Кос. Митровице, 370
 Грахово, варошица у Црној Гори, 20 км северно од Боке Ко-
 торске, 66, 95, 143, 148, 304, 310, 439, 478, 484, 489, 490, 505
 Граховска Плоча, предео 3 км јужно од Грахова, 479, 484
 Грбаль, предео 15 км југозападно од Цетиња, 64, 473, 478, 485
 Грибице, село 12 км северозападно од Крагујевца, 264
 Грдеч (к 838), 12 км источно од Вучитрна, 382
 Гребац (триг. 662), 13 км северно од Прокупља, 273, 309, 329,
 332, 333, 336, 341, 355, 356, 359
 Гроцка, варошица у Србији, 25 км источно од Београда, 117,
 144, 183, 201, 219, 236, 238
 Гроцничка Река, десна притока Лепенице, 232, 245, 248, 268, 271
 Гружа, река — лева притока Западне Мораве, 245, 248, 251,
 268, 290, 293, 294, 300, 302, 312
Грујић Панта, командант Браничевског одреда, 145, 192
 Губеревац, село 8 км југоисточно од Лесковца, 295, 304, 309
 Губеревац, село 9 км југозападно од Раље, 223
 Гукоши, село 20 км јужно од Лазаревца, 227, 245, 247
 Гулијан, село 12 км југоисточно од Сврљига, 256
 Гулијанска Пл., 13 км југоисточно од Сврљига, 256
 Гунцати, село 17 км северно од Краљева, 268, 271, 276
 Гури (к 1200), вис у Албанији, 35 км југозападно од Ђакови-
 це, 412
 Гусиње, варошица у Црној Гори, 411, 431; 437, 439

Д

- Дабиновац, село 11 км југозападно од Куршумлије, 371
 Даниловград, варошица у Црној Гори, 430, 478, 479, 490, 505
 Даросава, село 10 км северозападно од Аранђеловца, 225
 Даудли, село у Грчкој, 20 км северно од Солуна, 458
 Дашчани Кладенац, превој на југословенско-бугарској грани-
 ци, 20 км јужно од Пирота, 146, 213, 256
 Дебар, варош у Македонији, 84, 147, 320, 350, 366, 388, 411, 412,
 413, 415, 417, 418, 420, 422, 423, 426, 427, 441, 452, 461, 519
 Дебељак (к 925), 5 км источно од Новог Пазара, 371
 Де Бона, делегат француске владе у Црној Гори, 66

- Дедиње, западни део Београда, 125, 176, 177, 178, 202
Дели Јован, планина 25 км западно од Неготина, 37, 253
Демир Капија, село и теснац на Вардару између Титовог Велеса и Ђевђелије, 426
Десимировац, село 8 км северно од Крагујевца, 250, 265, 271, 272
Деспотовац, варошица у Србији, 25 км југоисточно од Свилајнца, 252
Дечани, село 13 км јужно од Пећи, 431, 437, 453, 505
Дечанска Бистрица, десна притока Белог Дрима, 421, 425, 502
Дивљачко Брдо (триг. 232), 13 км југозападно од Смедерева, 210
Дивостињ, село 6 км западно од Крагујевца, 268, 271, 275
Димитријевић Драгутин, командант Крајинског одреда, 145
Димитријевић Драгутин, начелник штаба Тимочке војске, 145
Добра, село 25 км источно од Голупца, 183, 187, 194
Добра Глава (триг. 472), 12 км северозападно од Лесковца, 333, 334, 336, 337, 410, 441
Добрача, село 15 км северозападно од Крагујевца, 264
Добродо, село 20 км јужно од Смедерева, 223, 224
Доганци, село у Грчкој, 30 км северозападно од Солуна, 458
Дојран, село на западној обали Дојранског Језера, 104, 267, 339, 408
Дојранско Језеро, на југословенско-грчкој граници, 397
Докић Ђура, командант Неготинског одреда, 145
Долови, село 6 км југоисточно од Котора, 486
Дољевац, село 20 км источно од Прокупља, 295, 304, 309, 332
Доња Сабанта, село 8 км југоисточно од Крагујевца, 290
Доњи Град, део београдске тврђаве, 167
Доњи Дреновац, село 20 км југоисточно од Прокупља, 335
Доњи Милановац, варошица у Србији, 42 км северозападно од Неготина 55, 270
Драгаљ, село 5 км јужно од Грахова, 473, 478, 484, 489
Драганов Дел (Драганов Врх — к 892), 14 км јужно од Пирота, 254
Драгинац (Јаребице), варошица у Србији, 18 км источно од Лознице, 205
Драгобраћа, село 9 км југозападно од Крагујевца, 271, 276, 290
Драговац, село 15 км југоисточно од Приштине, 378
Драгоми До, село 8 км североисточно од Котора, 478
Дражимировац, село 8 км југозападно од Деспотовца, 290
Дракчићи, село 8 км западно од Краљева, 294
Драч, варош и пристаниште у Албанији, 84, 233, 266, 273, 353, 411, 413, 415, 418, 419, 443, 444, 446, 448, 451, 452, 453, 493, 505, 506, 511, 512, 514, 515, 516, 517, 519, 521
Дрен, село 20 км источно од Новог Пазара, 369
Дренак (триг. 553), 10 км источно од Крагујевца, 268
Дренница Планина, 22 км западно од Липљана, 417, 420
Дренница, река — лева притока Ситнице, 420
Дренова Глава (триг. 987), 12 км јужно од Пирота, 254
Дренова Глава (триг. 926), 6 км југоисточно од Калне, 254
Дреновац, село 18 км северно од Књажевца, 228, 253, 254

- Дреновац, село 12 км северно од Шапца, 169
 Дрење (триг. 289), 6 км јужно од Гроцке, 179
 Дрим (Велики Дрим), река, 95, 412, 423, 427, 438, 439, 440, 479,
 497, 512, 515
 Дрина, река, 45, 50, 59, 61, 62, 64, 69, 70, 89, 91, 112, 122, 127, 128,
 143, 144, 155, 165, 168, 169, 180, 200, 220, 221, 222, 223, 224, 226,
 233, 237, 239, 278, 328, 335, 384, 385, 394
 Дрињача, река, 438
 Друговац, село 15 км југозападно од Смедерева, 221
 Дубље, село 3 км југоисточно од Свилајнца, 247
 Дубовац, село 20 км северно од Пожаревца, 124, 187
 Дубона, село 16 км јужно од Гроцке, 222
 Дубочица, река — лева притока Ибра, 358
 Дубравица, село 12 км северозападно од Пожаревца, 124, 186,
 187, 188, 190, 191, 192
 Дуга Пољана, село 25 км северозападно од Новог Пазара,
 367, 429
 Дукат, село 6 км јужно од варошице Медвеђе, 371
 Дулен, село 15 км јужно од Крагујевца, 291
 Дуље Хан, 22 км западно од Урошевца, 417
 Дунав, 11, 12, 35, 36, 37, 40, 43, 45, 47, 50, 54, 59, 86, 87, 88, 109,
 110, 116, 117, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 134, 135, 140, 141,
 144, 152, 154, 157, 170, 171, 173, 174, 179, 180, 182, 183, 185, 186,
 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 206,
 211, 214, 215, 219, 226, 233, 234, 237, 238, 246, 248, 253, 281, 285,
 315, 318, 399, 408, 453, 475
 Дупци, село 10 км југоисточно од Бруса, 315
 Души, село у Албанији, 18 км југоисточно од Скадра, 440
 Душманић, село 20 км јужно од В. Градишта, 197

Ђ

- Ђават, превој на путу Битољ — Ресан, 427
 Ђаке, село 20 км североисточно од Подујева, 371
 Ђаковачка Планина, у углу реке Студенице и Ибра, 357
 Ђаковица, варош у Косовско-Метохиској Области, 381, 411, 412,
 417, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 430, 431, 433, 434, 439, 441,
 469, 472
 Ђевђелија, варош у Македонији, 60, 104, 215, 234, 267, 396, 408
 Ђетиња, река — лева притока Западне Мораве, 250, 252
 Ђинђуша, село 12 км западно од Лесковца, 334
 Ђорђевић Ђорђе, командант Соколске бригаде, 144
 Ђуник, село 13 км источно од Крушевца, 273, 313, 315, 329, 335
 Ђураково, село 11 км југозападно од В. Градишта, 190, 194, 196
 Ђураковачка Река, река која протиче кроз с. Ђураково, 182,
 183, 187, 191

Е

- Екмеклук, коса на источној ивици с. М. Мокри Луг (код Београда) 179

- Елбасан, варош у Албанији, 233, 339, 353, 412, 413, 414, 415, 417, 419, 423, 427, 441, 442, 443, 444, 447, 451, 452, 461, 512, 514, 517
Енвер-паша, врховни командант турске војске, 408
Ерино Брдо (к 252), 6 км југоисточно од Београда, 126, 178, 179, 199, 200
Есад-паша, непризнати владар Албаније 1915 године, 45, 84, 353, 419, 440, 442, 444
Еуген, аустроугарски надвојвода, 46, 49, 50, 51, 85, 88, 158

Ж

- Жабаре, село 4 км источно од Тополе, 241
Жабаре, село 4 км југозападно од Кос. Митровице, 386
Жабари, варошица у Србији, 30 км јужно од Пожаревца, 116, 209, 222, 238, 239
Жагубица, варошица у Србији, 65 км југоисточно од Пожаревца, 257
Жарково, село 2 км западно од Београда, 125, 176, 177, 179
Жеговац, планина између Гњилана и Урошевца, 373, 374, 383, 410
Жеговце, село 22 км југоисточно од Приштине, 363, 378, 379
Жежель (трг. 481), 5 км југоисточно од Крагујевца, 232
Жеков, командант бугарске војске, 121, 320, 324, 325, 407, 408, 409
Железник, село 5 км југозападно од Београда, 176, 178, 179, 199, 201, 202
Желивода, село 15 км северозападно од Приштине, 380
Живановић Војислав, командант Тимочке дивизије I позива, 146
Живица, село 5 км западно од Пожаревца, 197
Живковић Михаило, командант Одбране Београда, 144, 329, 330, 335, 421
Живковић Петар (Пера), генерал и претседник владе бивше Југославије, 141, 433, 442
Жировница, село 18 км северно од Дебра, 388
Житни Поток, село 13 км јужно од Прокупља, 356
Житорађа, село 10 км југоисточно од Прокупља, 334
Жљеб, планина 15 км северно од Пећи, 350, 438
Жољевица, вис 5 км северно од Андријевице, 437
Жостов, начелник штаба бугарске војске, 121
Жофр, командант француске војске, 74, 75, 77, 94, 135, 136, 137, 216, 217, 231, 287, 318
Жупањевачка Река, притока Лугомира, леве притоке В. Мораве, 303
Жур, село 10 км југозападно од Призрена, 420, 423

З

- Заблаће, село 10 км југоисточно од Чачка, 289, 294
Забрега, село 21 км југозападно од В. Градишта, 197
Забреж, село 5 км северно од Обреновца, 169, 170, 199, 202, 238, 246, 284

- Зајечар, варош у Источној Србији, 54, 87, 94, 117, 120, 129, 138,
 145, 146, 190, 206, 210, 228, 236, 248, 253, 254, 255, 256, 257,
 262, 265, 282, 285, 396
 Заклопача, село 4 км западно од Гроцке, 166, 205
 Западна Морава, река у Србији, 235, 236, 250, 258, 263, 264, 265,
 267, 268, 269, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 284, 285,
 286, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305,
 307, 308, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 324, 325, 326, 327, 329,
 335, 336, 338, 344, 351, 354, 356, 361, 367, 368, 389, 395, 396,
 397, 398, 399, 400, 406, 418, 461
 Запис, поље северозападно од Пожаревца, 188
 Затоње, село 22 км североисточно од Пожаревца, 185, 186, 188,
 189, 190
 Звездан, село 5 км западно од Зајечара, 256
 Зверењак, поток испод Ловћена, улива се у Которски Залив,
 479, 484
 Здравиње, село 18 км северозападно од Прокупља, 359, 360
 Зебинце, село 23 км југоисточно од Приштине, 373, 378
 Зекавице, село 10 км јужно од Пљеваља, 470
 Зеленика, варошица у Боки Которској, 473
 Земун, варош, 36, 119, 125, 126, 171, 172, 177, 224, 293
 Злата, село 18 км југоисточно од Прокупља, 334, 357
 Златаре, село 11 км североисточно од Урошевца, 376, 378
 Златово, село 18 км јужно од Петровца, 203, 243
 Злот, село 10 км југозападно од Бора, 303
 Зуце, село 12 км југоисточно од Београда, 200

И

- Ибар, река — десна притока Западне Мораве, 277, 278, 294,
 295, 300, 302, 341, 350, 354, 357, 358, 366, 367, 368, 369, 370, 371,
 384, 385, 398
 Ибарска Клисуре, 273, 306, 307, 312, 321, 326, 327, 354, 362, 364, 368
 Иванковац, село 7 км североисточно од Ђуприје, 291
 Иваново, село у Банату, 15 км јужно од Панчева, 117, 199
 Ивановци, село 20 км јужно од Лазаревца, 244
 Ивањица, варошица у Србији, 40 км југоисточно од Титовог
 Ужица, 276, 277, 292, 293, 294, 296, 297, 301, 302, 305, 308, 309,
 311, 313, 326, 328, 341, 359, 367
 Извор, село 19 км југоисточно од Приштине, 363, 375
 Извор, село 20 км југоисточно од Новог Пазара, 387
 Јинђија, варошица у Срему, 33 км северозападно од Земуна, 171
 Иново, село 2 км југоисточно од Калне, 129, 253, 257
 Исток, река — лева притока Белог Дрима, 423, 425
 Ишма, река у Албанији, 521

Ј

- Јабланица, река — лева притока Јужне Мораве, 333, 334,
 336, 341

- Јабланица, село 8 км североисточно од Новог Пазара, 371
Јабланица, село 12 км јужно од Новог Пазара, 387
Јабука, село 12 км источно од Пљевља, 428
Јавор, планина 40 км северозападно од Новог Пазара, 310, 313,
328, 341, 358, 361, 362, 370, 410
Јаворац (к 869), 9 км северозападно од Блаца, 355, 356
Јагодина (данас Светозарево), варош у Србији, 232, 244, 245,
397, 408
Јадар, река — десна притока Дрине, 58, 91, 144, 165
Јајинце, село 3 км јужно од Београда, 125, 199
Јајиначка коса, узвишица код с. Јајинце, 179
Јаково, село 15 км југозападно од Земуна, 171
Јанкова Клисуре, 30 км југозападно од Крушевца, 273, 309,
329, 330, 331, 335, 336, 341, 355, 359, 360
Јанковић, начелник Штаба црногорске Врховне команде до
септембра 1915 године, а доцније делегат српске Врховне
команде код црногорске Врховне команде, 95, 488, 498,
499, 504
Јарак, село 14 км југоисточно од Срем. Митровице, 126, 168,
169, 205
Јарац, караула у Макишу западно од Београда, 166, 167, 171,
172, 173, 174
Јасеница, река — лева притока Мораве, 203, 227, 237, 238, 239,
240, 241, 250, 397
Јасика, село 5 км северозападно од Крушевца, 312
Јастребац, планина 25 км јужно од Крушевца, 329, 335, 337,
345, 346, 357
Јашареви Конаци, око 8 км северозападно од Преполца, 372
Језава, река, улива се у Дунав источно од Смедерева, 191
Језерски Врх (триг. 1660), 7 км западно од Цетиња, 490, 491
Јежевац, вис 16 км југоисточно од Петровца, 203, 232
Јелашица, река — десна притока Јужне Мораве, 261
Јелица, планина 10 км јужно од Чачка, 232, 276, 277, 289, 294,
301, 302, 306
Јеловица, река 12 км северозападно од Андријевице, 429
Јовановачка Река, десна притока В. Мораве, 298, 303, 308, 311
Јовановић Бранко, командант Коњичке дивизије, 146
Јошаничка Бања, 32 км североисточно од Новог Пазара, 273,
302, 329, 337, 341, 363
Јошаница, река — десна притока Ибра, 362, 368
Југово, коса 5 км западно од Смедерева, 208
Јужна Морава, река, 87, 106, 110, 130, 213, 229, 230, 255, 256, 258,
259, 260, 261, 262, 263, 268, 269, 273, 274, 279, 281, 282, 283, 284,
285, 292, 295, 299, 300, 303, 305, 309, 310, 211, 313, 314, 321, 324,
325, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 344, 351, 354, 355,
356, 359, 361, 388, 389, 395, 396, 397, 398, 406, 418, 455, 461
Јуришић-Штурм Павле, командант III српске армије, 144, 225,
241, 252, 278, 279, 303, 313, 335, 341, 421
Јусуфов Хан, 9 км северозападно од Пећи, 438

К

- Кавадарци, варошица у Македонији, 35 км југоисточно од Велеса, 260, 355, 426, 456
Каваја, варошица у Албанији, 442, 443, 444, 451, 512, 517,
Кадибогаз, превој на југословенско-бугарској граници, 20 км североисточно од Књажевца, 120, 211, 213
Кадијача, засек 15 км североисточно од Кос. Митровице, 386
Кадина Лука, село 20 км јужно од Лајковца, 236
Кадорна, командант италијанске војске, 94
Кајали, село у Грчој, 25 км западно од Солуна, 458
Калабак (Веслец, триг. 1322), 11 км јужно од Прилепа, 388
Калањевци, село 16 км југозападно од Аранђеловца, 245
Калафат (триг. 837), 11 км североисточно од Ниша, 279, 295, 299, 303
Каленићка Река, лева притока В. Мораве, 298, 300
Калемегдан, део града и стара тврђава Београда, 126, 171, 173, 175, 176
Каливача, село у Албанији, 17 км северно од Љеша, 419, 440, 447
Калмети, село у Албанији, 7 км североисточно од Љеша, 441
Кална, село 20 км југоисточно од Књажевца, 204, 213, 252, 253, 254, 255
Кам (к 1072), 15 км источно од Новог Пазара, 371
Каменица, село 15 км североисточно од Гњилана, 364, 378
Каменица, село 15 км северозападно од Кос. Митровице, 385
Каменичка Каракула (к 871), 11 км североисточно од Ниша, 279
Каменштица (на секцији 1:100.000 Вјетарник — к 1473), 8 км северно од Андријевице, 437
Камиџора, заселак 5 км источно од Краљева, 294, 302
Каона, село 12 км западно од Краљева, 277, 294, 298, 309, 311, 313, 326
Карадаг (Скопска Црна Гора), планина северно од Скопља, 266, 348, 374
Карађорђев Шанац (триг. 1152), 12 км југозападно од Ивањице, 362
Каран, село 10 км североисточно од Тит. Ужица, 280
Карахасанова Ливада 12 км северозападно од Лесковца, 334
Кастрати, предео у Албанији северно од Скадра, 439
Катрга, село 15 км југоисточно од Чачка, 276, 294
Качаңдолска Река, десна притока Лаба, 382
Качаник, варошица у Косовско-Метохиској Области, 30 км северозападно од Скопља, 259, 260, 266, 279, 310, 314, 346, 348, 349, 350, 351, 355, 358, 361, 363, 364, 365, 366, 373, 374, 375, 376, 380, 381, 397, 406
Качаничка Клисура (Теснац) северозападно од Скопља, 229, 233, 259, 314, 365, 373, 374, 398
Качулице, село 15 км западно од Краљева, 308
Кашаљ, село 15 км југоисточно од Новог Пазара, 387

- Кевеш, командант 3 аустроугарске армије, 119, 221, 225, 228, 238, 249, 251, 263, 269, 293, 306, 325, 367, 368, 384, 386, 417, 452, 471, 472, 480, 519
- Киптин, планина у Албанији, 34 км североисточно од Елбасана, 412
- Кири, река у Албанији, десна притока Дрима, 431
- Кисељево, острво на Дунаву 5 км западно од В. Грађишта, 183
- Кисељево, село 8 км југозападно од В. Грађишта, 190, 191
- Китка (триг. 1154), 20 км југоисточно од варошице Медвеђе, 321, 330, 337, 358, 364, 372, 373, 377
- Китка (к 817), 14 км југоисточно од Краљевог Села, 211
- Кичево, варош у Македонији, 365, 412, 415, 423, 426, 427
- Киченер, енглески министар рата 1915 године, 84, 94, 131, 135, 136, 137, 139, 141, 217, 409, 457
- Клаићи, село 15 км јужно од Лебана, 371
- Кланач, село 4 км северозападно од Рожаја, 388
- Кленовник, село 8 км северно од Пожаревца, 188
- Клина, река 20 км западно од Вучитрна, 420, 434
- Клисура, село у Ибарској Клисури 8 км северно од Ушћа, 357
- Кличевац, село 16 км североисточно од Пожаревца, 188, 189
- Клобукар, село 12 км северно од Гњилана, 378
- Клупе (к 246), 5 км југоисточно од Београда, 125, 178, 179, 199
- Кнежевац, село 5 км јужно од Београда, 59, 116, 167
- Кнић, варошица у Србији, 22 км северно од Краљева, 267, 268, 282, 290, 307
- Књажевац, варошица у Србији, 40 км североисточно од Ниша, 54, 94, 117, 129, 138, 190, 204, 213, 222, 228, 248, 253, 254, 255, 257, 265, 279, 396
- Кобиље, село 28 км јужно од В. Грађишта, 220
- Ковач Планина, 18 км северозападно од Пљевља, 430
- Ковачевац, село 5 км источно од Младеновца, 116, 201, 214, 237
- Ковин, варошица у Банату, 10 км североисточно од Смедерева, 183
- Ковиона (триг. 329), 3 км северно од Рале, 204
- Кожара, острво на Дунаву код Београда, 171, 173
- Козјак, планина на југословенско-грчкој граници, 147, 340
- Козница, планина 15 км источно од Приштине, 377, 379
- Кокин Брод, село 5 км северно од Нове Вароши, 291, 310, 328, 367
- Колари, село 8 км југозападно од Смедерева, 210
- Колашин, варош у Црној Гори, 429, 453, 483, 493
- Колубара, река, 40, 87, 114, 117, 180, 181, 201, 220, 221, 224, 235, 237, 263, 267
- Компијењ, варош у Француској, 28
- Конатица, село 12 км источно од Обреновца, 199, 223
- Конопицки, начелник Штаба 3 аустроугарске армије, 119, 251
- Конрад фон Хецendorf, начелник штаба аустроугарске Врховне команде, 37, 50, 72, 74, 79, 81, 86, 87, 88, 106, 154, 180, 215, 234, 315, 316, 325, 343, 351, 384, 387, 400, 405, 406, 407, 408, 409, 417, 425, 452, 464, 469, 470, 471, 475, 519, 520
- Константин, грчки краљ, 42, 55

- Кончулски Теснац, на путу Бујановац—Гњилане, 229, 233, 259, 261, 282, 283, 296, 304, 314, 321, 338, 339, 374, 394, 397, 398
Коњевићи, село 3 км североисточно од Чачка, 276
Коњска Река, лева притока Језаве, 222
Копаник (Коплик), село у Албанији, 15 км северно од Скадра, 431
Копаоник, планина на десној обали Ибра, 307, 327, 358, 361, 362, 366, 368, 370, 381, 384
Копашница, село 15 км југоисточно од Лесковца, 304, 331
Копиљак (на секцији 1:100.000 — к 1044), 21 км југоисточно од варошице Медвеђе, 283, 304, 310, 314, 355, 364, 373, 410, 441
Копљаре, село 5 км североисточно од Аранђеловца, 236
Коренита, село 8 км јужно од Лознице, 205
Коријен, планина 11 км јужно од Пљевља, 470
Корито, село и предео 29 км јужно од Сјенице, 436, 470
Коритска Глава (к 928), 2 км северно од Кадибогаза, 211
Корма, планина 22 км југоисточно од Приштине, 379
Косаница, река — десна притока Топлице, 356, 364, 372
Косјерић, варошица у Србији, 15 км северно од Тит. Ужица, 249
Космај, планина 16 км северно од Аранђеловца, 53, 203, 223, 224, 225
Космаш (на секцији 1:100.000 Илијино Брдо — к 1166), 2 км југозападно од Вилуса, 489
Косовска Митровица, варош у Косовско-Метохиској Области, 214, 262, 315, 316, 327, 337, 361, 362, 364, 365, 368, 369, 370, 371, 381, 384, 385, 386, 387, 388, 416, 417, 418, 421, 422, 424, 425, 427, 434, 436, 461, 469
Костолац, село 13 км северно од Пожаревца, 123, 124, 186, 187, 188, 189, 192
Костолачка коса, коса јужно од с. Костолца, 186, 187
К 900, 15 км западно од Приштине на пл. Чичевици, 380
К 1211, 20 км северозападно од Приштине на пл. Чичевици, 380
К 2312 (Калкан), 19 км северозападно од Струме, 412
Котленик, планина 15 км северно од Краљева, 232, 269
Котор, варошица на Црногорском приморју, 95, 473, 478, 484, 485, 486, 487, 519
Которски Залив, залив у Боки Которској, 476
Котраже, село 13 км северно од Ивањице, 311
Коџа Балкан, планина 28 км југозападно од Урошевца, 381, 417, 420
Кошутица (к 481), 8 км северозападно од Младеновца, 203, 223
Кошутица, село 11 км југоисточно од Рашке, 368, 369
Кошутово, село 12 км северно од Кос. Митровице, 386
Крабе Планина, 10 км северозападно од Елбасана, 443
Крагујевац, варош у Србији, 87, 110, 114, 115, 143, 158, 184, 203, 235, 236, 240, 244, 245, 247, 249, 250, 251, 258, 262, 263, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 280, 282, 297, 303, 307, 315, 327, 362, 368, 369, 397, 406, 408, 455
Крајкова Бара (триг. 290), 7 км југозападно од Гроцке, 168, 204

- Краљево, варош у Србији, 87, 232, 245, 248, 251, 262, 268, 269, 273, 276, 277, 280, 282, 286, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 369, 418, 422
Краљево Село (данас Минићево), 13 км северно од Књажевца, 204
Кратово, варошица у Македонији, 40 км источно од Куманова, 422
Краш Алфред, начелник Штаба Балканске војске, 46, 62, 108, 158
Кремената Река, лева притока Криве Реке притоке Биначке Мораве, 364, 378
Кречане (к 290), 2 км југозападно од Београда, 176, 177
Крива Река (Лесковачка Крива Река), лева притока Биначке Мораве, 364, 373, 374, 377
Крива Феја, село 23 км источно од Врања, 130, 229
Криви Вир, село 25 км источно од Параћина, 257, 296, 299, 303
Кривовирски Тимок, саставни део Тимока, 257, 279
Криволак, варошица у Македонији, 229, 231, 267, 274, 283, 288, 412, 415
Кривошије, предео 10 км северно од Боке Которске, 387, 471
Кримаљ, вис 5 км јужно од Котора, 484, 485
Крињево, село 8 км североисточно од Смедеревске Паланке, 226
Крстатац (к 1069), 20 км североисточно од Књажевца, 265
Крстац (к 2232), 13 км северозападно од Струге, 412
Крстац, село 2 км источно од Котора, 484, 485, 486, 504
Кртинска, село 5 км северозападно од Обреновца, 169, 170, 199
Крушар, коса 7 км источно од Свилајнца, 203
Крушевачац, варош у Србији, 87, 109, 110, 251, 269, 273, 293, 296, 298, 305, 308, 309, 312, 313, 315, 327, 329, 335, 337, 341, 355, 361, 362, 418
Крушевица, планина 12 км североисточно од Берана, 474, 481
Крушево, варошица у Македонији, 25 км западно од Прилепа, 388, 423
Крушево, село 8 км југозападно од Пљевља, 470
Крф, острво на западној обали Грчке, 65, 352, 444, 448, 505, 506, 513, 514, 516, 517, 518
Кубршица, десна притока Великог Луга, 203, 226, 227
Кук, заселак на западној обали Ловћена, 484, 485, 486
Кукавица, планина 25 км северно од Врања, 260
Кукавица, село 25 км североисточно од Врања, 292, 310
Кукова Липа, коса 6 км јужно од Крагујевца, 232, 268
Кула, село 30 км југозападно од В. Грађишта, 203, 210, 220, 222
Кулич, село 7 км североисточно од Смедерева, 188, 189, 190
Куманово, варош у Македонији, 130, 213, 229, 258, 259, 266, 349, 375, 396
Купиновац, село 11 км југоисточно од Свилајнца, 252
Купиново, село 12 км северозападно од Обреновца, 87, 114, 117, 119, 126, 169
Курјаче, село 15 км североисточно од Пожаревца, 191

- Куршумлија, варошица у Србији, 25 км југозападно од Прокупља, 255, 265, 273, 285, 305, 309, 315, 327, 331, 336, 337, 341, 350, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 368, 371, 377, 381, 396, 398, 422
 Кусадак, село 12 км северозападно од Смедеревске Паланке, 117, 236
 Кусићи, село 5 км јужно од Великог Градишта, 206
 Кутинска Река, лева притока Нишаве, 254
 Кутлово, село 11 км северозападно од Крагујевца, 271
 Кучево, варошица у Србији, 40 км југоисточно од Пожаревца, 209, 240, 243
 Кушаковић Драгутин, српски војни изасланик у Софији, 141
 Куштињево, село 4 км северно од Свилајнца, 242
 Кушљин Гроб, вис 17 км источно од Владичиног Хана, 282

Л

- Лаб, река — десна притока Ситнице, 366, 381
 Лабљане, село 18 км југоисточно од Приштине, 339, 363, 375, 378
 Лазаревац, варошица у Србији, 30 км јужно од Београда, 61, 117, 200, 201, 219, 221, 222, 224, 226, 235, 237, 238, 243, 244, 395
 Лазаревић Милутин, начелник штаба Одбране Београда, 144
 Лајковац, варошица у Србији, 32 км јужно од Обреновца, 235, 237, 238, 245
 Лалинац, село 10 км севериоисточно од Ниша, 279
 Лапово, варошица у Србији, 11 км југозападно од Свилајнца, 246
 Ласовачка Планина, 20 км југозападно од Зајечара, 256, 257, 265
 Лауша, село 6 км северно од Подујева, 372, 381
 Лебане, варошица у Србији, 18 км југозападно од Лесковца, 12, 256, 262, 265, 274, 282, 283, 304, 309, 331, 333, 334, 337, 342, 356, 357, 358, 359, 360, 373, 375, 377, 398
 Левертара, село на десној обали Таре 20 км југозападно од Пљевала, 385, 427
 Леденице, село 3 км северно од Рисна, 478
 Лепенац, река — лева притока Вардара, 260, 283, 417
 Лепеница, река — лева притока Велике Мораве, 203, 245, 246, 247, 251, 252, 264, 268
 Лепеничка Главица (Липова Глава — км 534), 11 км југозападно од Крагујевца, 232
 Лесковац, варошица у Србији, 254, 256, 260, 261, 262, 265, 274, 279, 282, 284, 295, 304, 305, 309, 310, 313, 314, 315, 321, 325, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 345, 346, 355, 357, 358, 359, 373, 388, 398, 417, 425, 496
 Лесковачко поље, поље северно од Лесковца, 331
 Лешјанин, делегат српске Врховне команде код Источне армије, 288
 Лешје, село 10 км источно од Парагајина, 315
 Лешница, река — десна притока Лима, 481
 Лештар, (км 175), 9 км северно од Пожаревца, 187, 188, 189, 190, 192

- Либовци, село у Албанији на р. Семени, 517
 Лијева Ријека, село 30 км североисточно од Подгорице, 446
 Лим, река — десна притока Дрине, 59, 66, 143, 144, 148, 165, 227,
 239, 328, 367, 385, 386, 427, 428, 470, 481, 502, 505
 Липар (к 258), 4 км јужно од Рама, 186, 189
 Липе, село 6 км југоисточно од Смедерева, 189, 190, 191, 192,
 193, 194
 Липљан, варошица у Косовско-Метохиској Области, 16 км ју-
 гозападно од Приштине, 379, 381
 Липовац, село 20 км североисточно од Крушевца, 315
 Липовача (триг. 256), 15 км југозападно од В. Градишта, 192,
 197, 206
 Липовица (триг. 278), 8 км северозападно од Гроцке, 200
 Липовица, село 19 км јужно од Лебана, 372
 Лисац, планина 20 км северно од Врање, 310
 Лисац, вис 6 км југозападно од Грахова, 473, 489
 Лисин Лаз, вис 10 км југоисточно од Крагујевца, 268
 Лисица (триг. 1185), 20 км североисточно од Приштине, 374
 Ловћен (триг. 1749), 6 км југоисточно од Котора, 66, 68, 387, 408,
 429, 430, 439, 453, 455, 462, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 478, 483,
 485, 486, 488, 489, 491, 495, 501, 502, 503, 504
 Ловци, село 15 км југоисточно од Крушевца, 302, 329
 Лочевци, село 9 км северозападно од Г. Милановца, 236
 Дубница, село 7 км југозападно од Зајечара, 256
 Луг, река — лева притока Јасенице, 397
 Лужница, река — десна притока Власине, 254
 Луково, село 35 км источно од Параћина, 291

Љ

- Љеш, варош и пристаниште у Албанији, 412, 437, 441, 443, 448,
 461, 506, 507, 512, 514, 515, 520
 Љиг, варошица у Србији, 18 км јужно од Лазаревца, 263
 Љубић, варошица у Србији, 2 км северно од Чачка, 268, 271
 Љубичевски мост, мост на Морави западно од Пожаревца, 196
 Љубиш, село 25 км јужно од Тит. Ужица, 328
 Љубишња, планина 21 км западно од Пљевља, 470
 Љубовац, село 10 км јужно од Кос. Митровице, 386
 Љума, област у Албанији, 426
 Љум Кула, село у Албанији, 28 км југозападно од Призрена,
 147, 412, 413, 415, 420, 426, 430
 Љуми Тиранс, река у Албанији, 521
 Љушта, село 5 км југозападно од Кос. Митровице, 386

М

- Маврови Ханови, село 17 км југозападно од Гостивара, 388
 Маја Мезе, вис у Албанији, 412
 Маја Велс, вис у Албанији, 7 км североисточно од Љеша, 512
 Маја Смихилит, вис у Албанији, 20 км југоисточно од Ска-
 дра, 512

- Мајдан (триг. 386), 6 км североисточно од Кнића, 280
Мајдан (к 1268), 8 км северно од Кос. Митровице, 386
Мајиловац, село 15 км североисточно од Пожаревца, 145, 190, 191, 193
Мајстори, село 8 км северно од Будве, 484
Макард, начелник штаба 11 немачке армије, 118
Макензен, командант Групе армија Макензен, 72, 89, 106, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 124, 128, 137, 177, 180, 198, 200, 201, 207, 211, 214, 215, 219, 221, 222, 228, 235, 236, 243, 244, 245, 249, 250, 252, 255, 258, 262, 263, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 281, 282, 285, 286, 292, 293, 294, 296, 300, 301, 304, 305, 306, 307, 308, 311, 314, 315, 316, 317, 320, 322, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 337, 341, 343, 345, 346, 351, 352, 355, 360, 361, 362, 363, 366, 367, 368, 369, 374, 377, 379, 384, 388, 397, 399, 400, 407, 409, 416, 417, 428, 439, 441, 452, 458, 459, 475, 480, 523
Макиш, мочвара западно од Београда, 166, 167, 170, 171, 172, 174
Макреш, село 11 км северно од Гњилана, 375
Макрешки Поток, протиче кроз с. Макреш, 375
Макци, село 22 км југоисточно од Пожаревца, 197, 207
Мала Ада Циганлија, острво на Сави код Београда, 125, 171, 172, 174
М. Крсна, село 13 км југозападно од Пожаревца, 219, 220, 221
М. Плана, село 4 км источно од Сред. Паланке, 226
Мали Дејсе, вис у Албанији, 38 км северозападно од Дебра, 84, 412
Мали Извор, село 20 км јужно од Зајечара, 253, 254
М. Јастребац, планина 30 км југоисточно од Крушевца, 273, 321, 341, 355, 357, 359, 398
М. Камен (к 259), 11 км северозападно од Гроцке, 200
М. Мокри Луг, село 2 км југоисточно од Београда, 59, 179
М. Мукос (к 1230), 15 км североисточно од Прилепа, 260
М. Поповић, село 9 км југоисточно од Багрдана, 290
М. Привалит, вис у Албанији, 34 км североисточно од Елбасана, 412
М. Градиште, село 19 км југозападно од В. Градишта, 206
М. Црниће, село 10 км југоисточно од Пожаревца, 207, 210
Маљен, планина 20 км југоисточно од Ваљева, 267
Маљуревац, село 7 км североисточно од Пожаревца, 190, 195, 196
Ман. Гринчица, 13 км североисточно од Крагујевца, 265
Ман. Жича, 5 км југозападно од Краљева, 312
Манастирица, село 29 км јужно од В. Градишта, 210
Ман. Рукомија, 8 км североисточно од Пожаревца, 124, 189
Ман. Студеница, 23 км североисточно од Рашке, 302
Ман. Чичево (Св. Архангел), 16 км северозападно од Кавадараца, 348
Манић, село 12 км југозападно од Раље, 223
Манојловци, село 13 км јужно од Аранђеловца, 247, 249
Марковац, село 18 км југоисточно од Сред. Паланке, 54, 203, 238, 243
Мартиновић Митар, командант Которског одреда, 479, 486

- Маслошево, село 10 км јужно од Тополе, 249, 251
Матаруге, село 10 км југозападно од Краљева, 294
Матаруге, село 16 км југозападно од Пријепоља, 470
Матешево, варошица у Црној Гори, 437, 487, 519
Матић Светомир, командант Шумадиске дивизије II позива, 145
Мања, река и област у Албанији, 45, 412, 413, 423, 427, 441, 512, 515, 519, 520
Мачкатица, село 30 км североисточно од Врања, 292
Мачкова Гомила, вис 11 км јужно од Котора, 485
Маштрокол, село у Албанији у долини р. Фани, 440
Медвеђе, село 22 км северозападно од Крушевца, 302
Медвеђа, варошица у Србији, 33 км југозападно од Лесковца, 256, 262, 265, 274, 283, 356, 357, 360, 371, 372
Међећа, село 10 км југозападно од Вишеграда, 239, 328, 384, 386
Међулужје, село 4 км јужно од Младеновца, 183
Мезграја, село 27 км западно од Лесковца, 254, 258, 280
Мелница, село 8 км источно од Петровца, 240
Мељак, село 18 км југозападно од Београда, 199, 200, 201, 202, 222, 393
Метаљка, село 30 км југозападно од Вишеграда, 428
Механа, село 16 км југоисточно од Куршумлије, 371
Милатовац, село 10 км североисточно од Крагујевца, 250, 265
Милић Љубомир, командант Моравске дивизије II позива, 144
Миловановић Гр. Милан, начелник штаба II српске армије, 146
Миловановић Ј. Стеван, командант Моравске дивизије I по-
зива, 146
Милосављевић Мирко, командант Тимочке дивизије II пози-
ва, 145
Милочај, село 10 км северозападно од Краљева, 268, 294, 297, 301, 308
Милошевац, село 14 км североисточно од Смедеревске Паланке, 203
Милутиновић Д. Драгутин, командант Албанских трупа, 147
Миних, начелник штаба Трупа БХД, 120
Мионица, село 15 км источно од Ваљева, 224, 245
Миријевски Поток, 3 км источно од Београда, 166, 176
Мирко, кнез — син краља Николе, 500
Миросавље, село 8 км североисточно од Урошевца, 378
Михајловац, село 14 км јужно од Смедерева, 221
Мичи Мотика (к 1302), 8 км западно од Грахова, 473
Мицор (триг. 2169), 25 км северно од Пирота, 145, 146, 213
Мишић Живојин, командант I српске армије, 57, 143, 181, 216,
222, 223, 224, 226, 227, 240, 241, 242, 247, 248, 249, 264, 265, 268,
271, 272, 275, 276, 294, 295, 302, 352, 362, 363, 370, 384, 385, 386,
393, 394, 395, 421, 422, 423, 424, 432, 434
Мишљеновац, село 14 км југозападно од Голупца, 207, 220
Млава, река — десна притока Дунава, 123, 182, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 208, 209, 220, 244
Младеновац, варошица у Србији, 54, 58, 59, 183, 203, 237, 238
Мозгово, село 12 км северно од Алексинца, 291, 303
Мојковац, село 15 км северно од Колашина, 384, 385, 427, 470,
471, 473, 480, 481, 482, 483, 498, 502

- Мојсињска Планина, 9 км североисточно од Крушевца, 303, 329
 Мокра Планина, 30 км западно од Кос. Митровице, 350
 Мондезир, претставник француске владе код српске Врховне
 команде у Албанији 1916 године, 451, 514
 Моравица, река — десна притока Јужне Мораве, 279
 Моравци, село 17 км јужно од Лазаревца, 235
 Мостиће, (триг. 288), 5 км северозападно од Гроцке, 200
 Мрамор, село 18 км североисточно од Прокупља, 255, 256, 265,
 266, 274, 304, 321, 334, 336, 341
 Мрамор, превој 18 км југозападно од Бруса, 368
 Мраморац, село 17 км југозападно од Кичева, 427
 Мраморац, село 10 км југозападно од Сред. Паланке, 203
 Мрдаре (Мердаре), село 7 км североисточно од Подујева, 356,
 360, 364, 371, 372
 Мрзец, село 15 км северозападно од Кавадараца, 347, 348
 Мукос (триг. 1445), 13 км североисточно од Прилепа, 288
 Муратов Поток, поток у с. Бразда 9 км североисточно од Ско-
 пља, 259
 Мургавица, река — лева притока Лужнице, десне притоке
 Власине, 146, 213
 Мурићане, село у Албанији, 10 км југозападно од Елбасана, 443
 Мусина Јама (к 1629), 12 км северозападно од Рожаја, 388, 436
 Муслин (к 952), 6 км источно од Калне, 353
 Мучањ, планина 38 км југоисточно од Тит. Ужица, 362

Н

- Нарачи, село у Албанији, 40 км југоисточно од Скадра, 441
 Наталинци, варошица у Србији, 20 км југозападно од Сред.
 Паланке, 54, 203, 235, 236, 241, 243, 247
 Небојша Кула, кула у Београду на Калемегдану, 172
 Неготин, варош у Србији, 114, 116, 120, 125, 129, 206, 213, 214,
 215, 228, 253
 Неродимка, река — лева притока Лепенца, 351
 Неродимка Планина, 15 км југозападно од Урошевца, 381
 Нерфуша, село у Албанији, 412
 Нида, река у Пољској, 28
 Нијепор, варош на Каналу Ламаншу, 28
 Никола, црногорски краљ, 66, 95, 148, 217, 432, 433, 434, 454,
 493, 497
 Никшић, град у Црној Гори, 288, 429, 430, 471, 478, 479, 487,
 490, 507
 Ниш, варош у Србији, 18, 40, 77, 87, 110, 114, 116, 129, 137, 158,
 159, 178, 190, 204, 216, 217, 229, 231, 232, 240, 255, 256, 257, 265,
 266, 268, 269, 273, 274, 279, 281, 296, 299, 300, 303, 308, 311, 315,
 317, 325, 351, 356, 362, 371, 394, 405, 406, 408, 418, 459, 518
 Нишава, река — десна притока Јужне Мораве, 117, 146, 213,
 253, 254, 257, 258, 299, 303
 Нова Борча, караула на Дунаву у Банату прекопута Калемег-
 дана, 171, 172, 173, 280

- Нова Варош, варош у Србији, 40 км јужно од Тит. Ужица, 278, 291, 305, 328, 367, 428, 469
 Новакова Чука (к 1078), 14 км југозападно од варошице Медвеђе, 377
 Нови Бановци, село у Срему, 15 км северозападно од Земуна, 171
 Нови Пазар, варош у Србији, 227, 233, 278, 305, 315, 316, 327, 328, 341, 361, 362, 363, 364, 367, 370, 371, 380, 384, 387, 388, 417, 422, 424, 436, 469
 Нови Хан на Рогозни, хан на пл. Рогозни на путу Нови Пазар — Кос. Митровица, 387
 Ново Брдо, село 21 км југоисточно од Приштине, 363, 373
 Ново Село, 5 км западно од Ниша, 279

Њ

Његуши, област око Ловћена, 454, 484, 485

О

- Обзовица, заселак 8 км јужно од Џетиња, 491, 492, 504
 Обиље Планина, 32 км западно од Приштине, 420
 Обреновац, варошица у Србији, 58, 61, 62, 128, 165, 169, 201, 203, 219, 221, 271
 Овчар, планина 10 км западно од Чачка, 294
 Овчарско-Кабларска Клисура, 10 км западно од Чачка, 265
 Овче Поље, 20 км северозападно од Штипа, 129, 258, 260, 266, 272, 396, 407
 Округлица, село 22 км јужно од Лебана, 310, 371
 Округлица, планина 23 км јужно од Лебана, 333
 Омољица, село 15 км југоисточно од Панчева, 199
 Омутић, вис 6 км северозападно од Грахова, 489
 Ораховац, село 6 км северно од Котора, 473, 478
 Орапшје, јужни део Добре Главе — 9 км северозападно од Лесковца, 334
 Ореовица, село 22 км јужно од Пожаревца, 226
 Орловица (триг. 482), 8 км северозападно од Аранђеловца, 227
 Орлишки Вис (к 919), 11 км североисточно од Подујева, 381
 Орљак (к 212), 3 км југоисточно од Рама, 124, 186, 188
 Орљево, село 23 км југоисточно од Пожаревца, 226
 Ороши (Орош), село у Албанији у долини р. Фани, 84, 353, 412, 419, 440, 441, 521
 Оршава, варош у Румунији, 36, 37, 86, 114, 116, 119, 125, 129, 137, 193, 206, 215, 237, 240, 253, 408
 Осаница, река — лева притока В. Мораве, 268, 275, 290
 Осаоница, село 17 км северозападно од Новог Пазара, 370
 Осипаоница, село 12 км југозападно од Пожаревца, 145, 190, 192, 207, 208, 221, 222
 Осовље (к 273), 6 км источно од Београда, 179

- Острво, острво на Дунаву северно од Пожаревца, 118, 123, 124, 187, 188, 189
Остружница, село 10 км југозападно од Београда, 58, 59, 61, 87, 125, 143, 144, 165, 167, 176, 178, 199, 202
Охрид, варошица у Македонији, 84, 320, 339, 350, 414, 415, 417, 422, 423, 426, 452, 461, 470
Оштра Главица (триг. 729), 9 км западно од Краљева, 302
Оштра Чука (Оштри Врх — к 674), 6 км југозападно од Књажевца, 256

II

- Павлица, река — улива се у Ибар 7 км северно од Рашке, 370
Павлица (к 196), 3 км југозападно од Сmedereva, 193, 195
Павловић Живко, помоћник начелника штаба српске Врховне команде, 35, 352, 444, 497
Павловић Иван, командант Ужицког одреда, 144
Пајшума (триг. 231), 11 км југозападно од Раље, 204
Паланка, село у Банату, 10 км југозападно од Беле Цркве, 186
Палисат, заселак 18 км југозападно од Тит. Ужица, 226
Пандирало, село 17 км северно од Беле Паланке, 253
Панково, село 5 км северозападно од Петровца, 227
Панчево, варош у Банату, 117, 124, 127, 170, 180, 198, 206
Папер, река у Албанији — десна притока Шкумбе, 443
Параћин, варош у Србији, 54, 116, 129, 255, 257, 262, 265, 268, 269, 273, 279, 291, 296, 303, 315, 407, 408
Парцански Вис (триг. 408), 5 км западно од Раље, 204, 222
Пасјача, планина 10 км јужно од Прокупља, 334
Пасуљиште (к 296), 13 км северозападно од Крагујевца, 267
Пачарађа, село 18 км југозападно од Блаца, 360
Пек, река — десна притока Дунава, 197, 206, 207, 209, 220, 240, 244
Пекиње (Пећини), село у Албанији, 38 км источно од Драча, 443
Пепельуша, река — десна притока Зап. Мораве, 313
Периш, коша 13 км североисточно од Петровца, 220
Песача, поток 9 км југоисточно од Добре, 182, 183
Петар, српски краљ, 335, 376
Петка, село 8 км северно од Пожаревца, 124, 186, 187, 188, 189, 190, 192
Петлово Брдо (триг. 205), 5 км југозападно од Београда, 126, 176, 178, 179, 198, 199, 200, 202
Петријево, село 5 км југозападно од Сmedereva, 194, 196, 208
Петровац, варошица у Србији, 33 км југоисточно од Пожаревца, 116, 203, 209, 210, 219, 223, 225, 226, 227, 234, 240
Петров Гроб (триг. 323), 11 км јужно од Београда, 168, 200, 201, 202, 204
Петровић Ђуро, командант црногорског Херцеговачког одреда, 148
Петровић Петар, кнез — син краља Николе, командант Ловћенског одреда, 95, 148, 479, 488, 491, 497, 505
Пет, варош у Косовско-Метохиској Области, 96, 331, 380, 383, 385, 386, 387, 388, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 421, 422, 425, 426, 427, 429, 431, 432, 433, 434, 438, 446, 453, 455, 461, 505

- Пећска Бистрица, река — десна притока Белога Дрима, 474, 481
Печеноге, село 8 км североисточно од Краљева, 297
Пећина Бара (Баре), 9 км североисточно од Обреновца, 176
Пешић Душан, начелник штаба III српске армије, 144
Пешић Петар, начелник штаба црногорске војске, 95, 148, 421,
432, 433, 434, 435, 436, 488, 497, 498
Пештан, поток — улива се у Колубару северно од Лазарев-
ца, 223
Пештер, предео 20 км јужно од Сјеница, 470
Пива, река — саставни део Дрине, 429, 471, 479
Пиносава, село 10 км јужно од Београда, 199
Пирот, варош у Србији, 94, 117, 129, 138, 146, 207, 213, 228, 236,
248, 253, 255, 256, 257, 258, 260, 282
Пистала, поље 2 км источно од Скадра, 438
Пишконеја, варошица у Албанији, 388, 412, 423, 427
Плав, варошица у Црној Гори, 18 км југоисточно од Андри-
јевице, 411, 431, 437, 439, 445, 505
Плазина Милован, командант Власинског одреда, 147, 453
Плана, село 20 км североисточно од Рашке, 359
Плана, село у Албанији, 11 км југоисточно од Јеша, 512
Планиница, село 15 км југозападно од Зајечара, 257
Плачковица, планина на левој обали Брегалнице, 284
Плес, место у Немачкој, 81, 82, 83, 84, 100, 101, 105, 106, 112,
113, 118, 131, 157, 317, 406
Плетвар, село 8 км западно од Прилепа, 364
Плоча, коша 20 км источно од Ниша, 254, 258, 299
Плочник, поток 10 км југоисточно од Крушевца, 313, 329
Пљевља, варош у Црној Гори, 311, 328, 341, 362, 367, 386, 416,
428, 430, 470
По, француски делегат код српске Врховне команде, 78
Поглед (триг. 1482), вис на В. Јастрепцу, 273
Поглед (к 736), 10 км југоисточно од Трстеника, 301, 329
Под, село 8 км југоисточно од Котора, 486
Подвис, вис 6 км западно од Раље, 204
Подгорица (Титоград), 353, 383, 407, 411, 412, 413, 415, 416, 417,
419, 430, 433, 437, 438, 439, 447, 454, 461, 471, 472, 479, 483, 485,
487, 492, 493, 498, 505, 506, 511, 519
Подујево, варошица у Србији, 25 км северно од Приштине,
331, 381, 425
Пожаревац, варош у Србији, 54, 59, 61, 115, 123, 144, 183, 189,
192, 193, 194, 195, 196, 197, 203, 206, 208, 270
Пожега, варошица у Србији, 15 км источно од Тит. Ужица,
249, 252, 269, 271, 277, 280, 290, 292, 294, 297, 305, 308, 326
Полог, поље у долини Вардаре североисточно од Тетова, 320
Полоцк, варош у СССР-у, 28
Поља, село 3 км западно од Метковића на Тари, 429
Понеш, село 8 км северозападно од Гњилана, 373
Понграц, командант 53 аустроугарске дивизије, 251, 301
Понт-а-Мусон, варош у Француској, 28
Попадија, село 25 км североисточно од Прилепа, 283, 284

- Поповац, село 11 км југозападно од В. Грађишта, 189, 190, 191, 196
Поповић Дамјан, командант Трупа Нове области, 147
Поречка Река, десна притока Дунава — улива се источно од Д. Милановца, 253
Поћорек, командант Балканске војске у 1914 години, 17, 36, 37, 40, 45, 46, 51, 62, 63, 64, 69, 89, 108
Прасковче, село 18 км североисточно од Крушевца, 315
Пребреза, село 5 км северозападно од Блаца, 341, 356
Преза, село у Албанији, 23 км североисточно од Драча, 521
Прељина, село 5 км североисточно од Чачка, 271
Пренђани, село 31 км северозападно од Бијелог Поља, 429, 479
Преполац, село 16 км јужно од Куршумлије, 273, 309, 339, 356, 360, 364, 371, 372
Преполачки Шанац, заселак 3 км североисточно од Преполаца, 381
Пресјека, вис 8 км западно од Цетиња, 491
Преслап, (Калова Глава — к 870), 26 км североисточно од Прилепа, 283, 284
Прибој, варошица у Србији, 40 км југозападно од Тит. Ужица, 226, 227, 233, 237, 239, 278, 310, 328, 341, 367, 386, 461
Придворица, село 5 км југозападно од Смед. Паланке, 227
Придворица, село 15 км западно од Кос. Митровице, 387
Призрен, варош у Косовско-Метохиској Области, 84, 320, 350, 363, 365, 366, 381, 382, 388, 411, 412, 417, 418, 419, 420, 422, 424, 425, 426, 427, 430, 439, 441, 461, 469, 471, 472, 474, 520
Пријевор, село 2 км западно од Будве, 486
Пријепоље, варошица у Србији, 23 км источно од Пљеваља, 328, 367, 384, 386, 428, 470
Прилеп, варош у Македонији, 229, 259, 261, 283, 304, 320, 340, 347, 364, 365, 366, 388, 412, 415, 423, 456
Присат, 10 км североисточно од Прилепа, 340, 358, 364
Приштина, варош у Косовско-Метохиској Области, 214, 248, 252, 255, 256, 260, 262, 265, 272, 274, 284, 292, 296, 304, 309, 314, 315, 316, 323, 325, 330, 331, 337, 338, 339, 342, 346, 350, 351, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 371, 372, 374, 375, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 389, 396, 398, 410, 417, 418, 422, 424, 425, 427, 439, 474
Прогар, село 10 км северозападно од Обреновца, 127, 169, 205
Прогоревци, село 11 км западно од Аранђеловца, 236
Прокупље, варош у Србији, 255, 265, 273, 274, 279, 303, 305, 309, 315, 321, 329, 330, 333, 334, 336, 355, 356, 357, 359, 360, 362, 371
Пропаштица, село 18 км североисточно од Приштине, 356, 364
Пропаштица, планина 15 км североисточно од Приштине, 379
Проструга (к 609), 18 км северозападно од Г. Милановца, 250
Пруговце, село 9 км северозападно од Приштине, 382
Прчја Глава, вис 9 км југозападно од Котора, 64, 484, 485
Пука, село у Албанији, 30 км источно од Скадра, 412, 413, 415, 416, 419, 440, 441, 447, 461
Пуковац, село 17 км јужно од Ниша, 309

Пуста Река, лева притока Јужне Мораве, 255, 256, 262, 332, 333,
334, 335, 336, 337, 441

Путник Радомир, начелник штаба српске Врховне команде, 9,
10, 35, 62, 82, 84, 132, 138, 139, 140, 143, 151, 153, 154, 155, 156,
157, 159, 181, 216, 218, 231, 232, 241, 242, 247, 248, 249, 253, 266,
267, 272, 273, 274, 289, 306, 320, 321, 323, 330, 340, 342, 343, 344,
345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 365, 366, 367, 375,
380, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 397, 399, 406, 415, 424, 435, 444,
455, 492, 522, 523

Пчиња, река — лева притока Вардара, 130, 229

Пшемисл, варош у СССР-у, 28

P

Раброво, село 20 км југозападно од В. Градишта, 197, 210

Раваница, река — десна притока В. Мораве, 291, 295

Равни, село 13 км југоисточно од Бруса, 359

Радан, планина 25 км јужно од Прокупља, 364, 371

Радевци, село 10 км југоисточно од варошице Медвеђе, 371

Радетина, село 10 км североисточно од Рожаја, 436

Радинац, село 7 км југоисточно од Сmedereva, 192, 193, 194, 196,
208

Радовиште, варошица у Македонији, 213, 346

Радољев В., вис 8 км источно од Рисна, 486

Ражањ, варошица у Србији, 20 км североисточно од Крушевца,
232, 273, 298, 303

Развршје, вис 2 км североисточно од Мојковца, 482

Рајнел, генерал аустроугарске војске, 483

Ракинац, село 18 км источно од Сmed. Паланке, 227, 237

Ракиница, село 14 км југоисточно од Подујева, 372

Раковичка шума, 3 км југозападно од Београда, 202

Раља, варошица у Србији, 25 км јужно од Београда, 58, 61,
204, 239

Раља, село 8 км јужно од Сmedereva, 167, 210, 246

Раља, река — лева притока Језаве, 156, 195, 205, 207, 210, 220,
221, 222, 223

Рам, село 28 км североисточно од Пожаревца, 114, 118, 123, 124,
183, 185, 186, 192, 194, 208

Рамаћа, село 20 км северозападно од Крагујевца, 264, 268, 271

Рановац, село 8 км североисточно од Петровца, 222, 225, 237

Рапша, село у Албанији, 18 км источно од Подгорице, 431

Расина, река — десна притока Западне Мораве, 313, 329,
396, 398

Ратари, село 10 км западно од Сmed. Паланке, 227, 235, 236, 238

Раховица, село 9 км североисточно од Урошевца, 376

Рача, варошица у Србији, 15 км јужно од Сmed. Паланке, 203,
246, 247

Рача, река — лева притока В. Мораве, 203, 241, 242, 243, 245,
250, 251

Рашанац, село 22 км југоисточно од Пожаревца, 220, 223,
225, 226

- Рашић Михаило, командант Комбиноване дивизије I позива, 145
 Рашка, варошица у Србији, 262, 273, 285, 295, 302, 306, 312, 319,
 327, 337, 341, 361, 364, 368, 370
 Рашка, река — лева притока Ибра, 370, 384, 385
 Ревуче, село 24 км североисточно од Кос. Митровице, 370
 Рековац, варошица у Србији, 25 км западно од Параћина, 232,
 273, 298
 Ресава, река — десна притока В. Мораве, 252, 264, 265, 268, 270
 Ресан, варошица у Македонији, 30 км западно од Битоља, 423
 Речица, село 19 км североисточно од Пожаревца, 188, 189, 190
 Рзав, река — десна притока Дрине, 165
 Рибаре, село 22 км југоисточно од Крушевца, 273
 Рибаров, генерал бугарске војске, 130, 258, 259, 260, 261, 283, 304,
 339, 358, 373, 375
 Рибариће, село 17 км јужно од Новог Пазара, 371, 387, 436
 Рибарска Бања, 22 км југоисточно од Крушевца, 337
 Рибарска Планина (Липовица), 14 км западно од Липљана, 417
 Рибница, река — десна притока Западне Мораве, 273, 302, 354
 Ријека (Ријека Црнојевића), варошица у Црној Гори, 490, 492,
 493, 505
 Рињска Планина, 14 км северно од Беле Паланке, 256
 Рипањ, село 20 км јужно од Београда, 201, 205, 239, 246
 Ритопек, село 12 км југоисточно од Београда, 116, 198
 Рогачко Брдо (к 295), 14 км северозападно од Младеновца,
 203, 223
 Рогозна, планина 10 км југоисточно од Новог Пазара, 350, 364
 Рожај, варошица у Црној Гори, 20 км северозападно од Пећи,
 367, 380, 383, 384, 385, 388, 411, 413, 416, 421, 422, 425, 427, 429,
 432, 436, 438, 474, 479, 480
 Рожањ (к 893), 21 км северно од Алексинца, 299
 Ропотово, село 9 км североисточно од Гњилана, 375
 Ропочево, село 5 км јужно од Раље, 222
 Рођевићи, село 16 км западно од Краљева, 295
 Ртањ (триг. 1586), 14 км северно од Сокобање, 291
 Рутово, село на путу Пећ — Андријевица, 411, 421, 431, 437, 438
 Рудник, планина 20 км јужно од Аранђеловца, 235, 236, 242, 245,
 250, 251, 252, 307
 Рудник, варошица у Србији, 15 км северно од Г. Миланов-
 ца, 226
 Рудник, село 18 км југозападно од Кос. Митровице, 386, 387, 420
 Рудо, варошица у Србији, 18 км југоисточно од Вишеграда, 278,
 310, 328, 362, 386, 461
 Русев, начелник Штаба 2 бугарске армије, 121
 Рушањ, село 10 км јужно од Београда, 199
 Рушчук, варош у Бугарској, 315

C

- Сава, река, 11, 12, 15, 35, 40, 45, 47, 50, 58, 59, 61, 86, 87, 88,
 91, 109, 110, 117, 125, 126, 127, 128, 143, 144, 152, 157, 165, 166, 168,
 169, 171, 173, 174, 180, 182, 199, 200, 202, 211, 221, 223, 233, 234,
 238, 285, 399, 453, 475

- Сакат, село у Албанији, 38 км југозападно од Ђаковице, 423
Салаковац, село 7 км југоисточно од Пожаревца, 197, 207
Салаковачки мост, мост на Млави код с. Салаковац, 196
Саландра, италијански министар претседник, 39
Салац, село 22 км југозападно од Неготина, 256
Самаилска Река, десна притока Западне Мораве, 308
Самар (к 242), 8 км североисточно од Крагујевца, 250
Самар (на секцији 1:100.000 — к 276), 8 км источно од Београ-
да, 166, 170
Самодрежа, река — десна притока Ситнице, 382
Сан Ђовани ди Медуа, варош и пристаниште у Албанији, 95,
96, 319, 353, 408, 412, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 476, 506, 511,
512, 513, 514, 516, 520
Санти Каранти, варошица у Албанији, 408, 448
Сарај, командант савезничке Источне армије, 77, 136, 148, 216,
217, 231, 232, 266, 267, 272, 274, 287, 288, 316, 319, 321, 323,
324, 339, 340, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 354, 358, 361, 366, 415,
456, 457
Сараново, село 18 км југозападно од Смедерева, 235
Саркотић, командант аустроугарских трупа БХД, 46, 88, 112,
120, 367, 470, 471, 472, 473
Св. Никола, превој на југословенско-бугарској граници, 32 км
северно од Пирота, 120, 213, 252
Св. Никола, варошица у Македонији, 25 км северозападно од
Штипa, 229
Свилајнац, варошица у Србији, 40 км јужно од Пожаревца, 203,
235, 236, 243, 246, 247, 279, 280
Свињичка Глава (Свињска Глава — к 928), 14 км североисточно
од Прилепа, 260, 283, 284
Свирце, село 5 км југозападно од Лесковца, 333
Свирци, село 15 км јужно од варошице Медвеђе, 314, 321,
330, 358
Свирци, караула (на секцији 1:100.000 Бунар к 1039) 13 км јужно
од варошице Медвеђе, 336
Свође, село 25 км источно од Лесковца, 94, 256, 257, 260
Сврљиг, варошица у Србији, 20 км североисточно од Ниша,
204, 253, 254, 256, 257, 266, 300
Сврљишка Топла, село 12 км југозападно од Књажевца, 257
Сврљишке Планине, 20 км североисточно од Ниша, 254, 257
Сврљишки Тимок, саставни део Тимока, 256, 257, 279
Седлари, село 9 км југоисточно од Свилајнца, 246
Секирача, село 12 км западно од варошице Медвеђе, 371, 372
Сект, начелник штаба Групе армија Макензен, 111, 113, 118,
270, 281, 307, 379, 400
Селевац, село 18 км југозападно од Смедерева, 221, 222, 223, 224
Селце, село у Албанији, 27 км североисточно од Подгорице, 431
Сење, село 10 км североисточно од Ђуприје, 295
Семени, река у Албанији, 517
Сеона, село 9 км југоисточно од Гроцке, 183, 187, 194
Серта, планина између Вардара и Брегалнице, 260, 284

- Сибница, село 20 км северозападно од Аранђеловца, 225
 Сибница, село 6 км западно од Блаца, 359
 Сибничка Река, десна притока Турије, 224
 Сип, село 11 км северозападно од Кладова, 145, 240
 Сипић, село 18 км северно од Крагујевца, 242, 243, 246, 247
 Сираково, село 14 км североисточно од Пожаревца, 194
 Сирково, село 9 км северозападно од Кавадараца, 348
 Сирча, село 3 км северно од Краљева, 294, 308
 Ситница, река — десна притока Ибра, 351, 380, 381, 382, 385, 411, 419
 Сињево, село 16 км источно од Ниша, 254
 Сјеница, варош у Србији, 40 км северозападно од Новог Пазара, 278, 305, 311, 328, 341, 359, 362, 363, 367, 370, 385, 388, 416, 429, 436, 469, 470
 Скадар, варош у Албанији, 18, 95, 353, 411, 412, 413, 415, 417, 418, 419, 423, 430, 431, 432, 433, 435, 437, 438, 439, 440, 441, 443, 444, 445, 446, 448, 449, 454, 469, 471, 472, 479, 480, 486, 487, 490, 493, 497, 498, 499, 500, 502, 505, 506, 511, 512, 515, 516, 519, 520
 Скадарско Језеро, на југословенско-албанској граници, 311, 454, 506
 Скела, село 13 км западно од Обреновца, 169
 Скјерњевице, варош у СССР-у, 28
 Скопље, 60, 110, 137, 147, 213, 216, 229, 230, 231, 232, 258, 259, 265, 266, 272, 273, 288, 306, 314, 316, 318, 319, 320, 321, 330, 337, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 356, 362, 364, 365, 366, 373, 374, 375, 378, 379, 380, 396, 398, 399, 406, 407, 425, 426, 430, 455, 456, 459, 481
 Скопска Црна Гора, планина 20 км северно од Скопља, 229, 233, 259, 266, 283, 296, 346, 364, 397, 398
 Скочигрм, село 15 км источно од Требиња, 489
 Скуланово, село 14 км југозападно од Приштине, 382
 Слана, село 11 км североисточно од Петровца, 223
 Сланци, село 5 км источно од Београда, 166, 179
 Слатина, село 1 км северозападно од Књажевца, 257
 Слатина, село 13 км југоисточно од Чачка, 277
 Слатина, село 3 км северозападно од Андријевице, 437
 Слатина, село 9 км северозападно од Качаника, 379
 Сливово, село 6 км северозападно од Урошевца, 383
 Смедерево, варош у Србији, 62, 114, 115, 116, 118, 123, 124, 179, 180, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 200, 203, 206, 207, 208, 238, 284, 300, 304, 408
 Смедеревска Ада, острво на Дунаву код Смедерева, 124, 188, 189
 Смедеревска Паланка (Паланка), варошица у Србији, 59, 61, 116, 203, 208, 219, 226, 232, 234, 237
 Смиљево, село 11 км североисточно од Ресна, 427
 Смиљов Лаз, село 18 км југоисточно од Новог Пазара, 384
 Смиљанић Крста, командант Дринске дивизије II позива, 143
 Смольинац, село 13 км источно од Пожаревца, 206, 207

- Сокобања, варошица у Србији, 222, 254, 255, 256, 257, 265, 273, 279, 291, 296, 299, 303
- Солар (на секцији 1:100.000 к 1385), 2 км југозападно од Ловћена, 485, 486
- Солун, варош и лука у Грчкој, 35, 42, 54, 55, 65, 77, 78, 79, 81, 96, 103, 110, 114, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 148, 154, 215, 216, 217, 229, 230, 231, 232, 234, 266, 267, 287, 288, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 324, 339, 342, 344, 346, 347, 348, 351, 352, 391, 396, 408, 412, 418, 426, 448, 449, 456, 457, 458, 459, 518
- Сопот, варошица у Србији, 8 км јужно од Раље, 58, 145, 172, 174, 183
- Сочаница, село 19 км северозападно од Кос. Митровице, 371, 384, 385
- Спас, село у Албанији, 32 км југозападно од Призрена, 84, 412, 413, 415, 421, 422, 423, 441
- Спич (на секцији 1:100.000 Спјерча), заселак 18 км источно од Бара, 504
- Спуж, варошица у Црној Гори, 437, 454, 511
- Средњак (на секцији 1:100.000 Саставци), поток 8 км источно од Гроцке, 144, 166, 182, 183
- Сремска Пољана (триг. 362), 18 км северозападно од Крагујевца, 267
- Сремчица, село 10 км југозападно од Београда, 199, 202
- Српска Митровица, село 5 км јужно од Сремске Митровице, 169
- Сталаћ, село 13 км североисточно од Крушевца, 308, 312, 313, 361
- Станови, село 2 км западно од Крагујевца, 236
- Стара Борча (Борча), село 5 км северно од Београда, 181
- Стара Планина, 30 км источно од Пирота, 145, 213
- Стари Ацибеговац, село 12 км југоисточно од Смедеревске Паланке, 239
- Стари Бар, варошица у Црној Гори, 499
- Стари Бановци, село у Срему, 30 км северозападно од Земуна, 126, 171
- Стари Качаник, село 10 км југоисточно од Урошевца, 260
- Старо Село (на секцији 1:100.000 заселак око Гологлава — к 363), 4 км јужно од Д. Шаторње, 251
- Старчево, варошица у Банату, 8 км југоисточно од Панчева, 199
- Старчево, село 10 км северно од Петровца, 223
- Степановић Степа, командант II српске армије, 146, 254, 274, 295, 309, 310, 330, 331, 332, 334, 380, 421, 423, 431, 433
- Степојевац, село 17 км југоисточно од Обреновца, 221, 223
- Стефановић Никола, командант Дринске дивизије I позива, 145
- Стојков, командант бугарског одреда Стојков, 284
- Столови, планина 15 км јужно од Краљева, 312, 327
- Стражара (триг. 652), 8 км јужно од Крагујевца, 293
- Стражара (к 310), 8 км југоисточно од Београда, 125, 199

- Стражевица (триг. 289), 5 км јужно од Београда, 178, 179
 198, 199
 Страцин, село 25 км источно од Куманова, 213, 228
 Стрешер, планина 11 км југоисточно од Сурдулице, 129, 261
 Стројковце, село 9 км јужно од Лесковца, 304, 331
 Струга, варошица у Македонији на Охридском Језеру, 84, 411,
 413, 414, 417, 423, 426, 427, 435, 441
 Струмица, варошица у Македонији, 130, 216, 217, 229, 231, 285,
 287, 339, 346, 409, 456, 461
 Струмица, река — десна притока р. Струме, 397
 Стубал, село 14 км источно од Краљева, 302
 Студеница, река — лева притока Ибра, 309, 313, 359, 368
 Студена (Студеница), планина 22 км јужно од Краљева, 357
 Суботица, село 13 км југоисточно од Свилајнца, 235, 236
 Сува Планина, 30 км југоисточно од Ниша, 254, 258, 420
 Сува Планина, 20 км западно од Кос. Митровице, 350, 387
 Сува Река, варошица у Косовско-Метохиској Области, 417,
 420, 426,
 Суви До, село 27 км југоисточно од Сјенице, 385, 436, 470, 479
 Сувобор, планина 30 км југоисточно од Ваљева, 227, 242, 245,
 249, 250
 Суповац, село 22 км североисточно од Прокупља, 336, 357
 Сурдулица, варошица у Србији, 25 км североисточно од Вра-
 ња, 130, 229, 258, 260, 261, 283, 285
 Сурчин, село у Срему, 10 км југозападно од Земуна, 126,
 171, 177
 Сутвара, село 5 км јужно од Котора, 472, 484
 Суха Гора (триг. 1289), 9 км западно од Вардишта, 243
 Суха Планина (на секцији 1:100.000 Соха), 9 км северно од Ро-
 жаја, 436
 Сушице, поток — лева притока Ветернице, 310, 332

Т

- Табановац, село 11 км југозападно од Петровца, 242
 Табановић, село 15 км источно од Ваљева, 221
 Тавник, село 15 км северозападно од Краљева, 290, 294, 297
 Таково, село 6 км северозападно од Г. Милановца, 263
 Таламбас (к 1255), 11 км северозападно од Даљчаног Кладен-
 ца, 146, 254
 Таље, село у Албанији, 10 км јужно од Љеша, 512
 Тамињава, река — лева притока Колубаре, 53, 144, 237
 Тара, река — саставни део Дрине, 66, 385, 427, 429, 470, 471, 473,
 482, 502, 505
 Тарабош (триг. 592), 5 км југозападно од Скадра, 515
 Татинац, вис 4 км североисточно од Котора, 484
 Темска, село 11 км северозападно од Пирота, 253
 Тенеш Дол, село 13 км северно од Приштине, 379, 381, 382
 Тенешдолски Теснац, 13 км северно од Приштине, 364
 Теочин, село 17 км северозападно од Г. Милановца, 271

- Терзић Божидар, командант Шумадиске дивизије I позива, 146
Тетово, варошица у Македонији, 229, 259, 292, 355, 358, 374, 379,
388, 415, 420, 461
Тиват, варошица у Црној Гори, 473
Тимок, река, 59, 134, 145, 213, 215, 228, 253, 254, 255
Тирана, 84, 147, 339, 353, 413, 414, 423, 427, 442, 443, 444, 451, 452,
461, 512, 514, 521
Тодоров, командант 2 бугарске армије, 121, 409
Топлица, река — лева притока Јужне Мораве, 295, 304, 332,
333, 336, 356, 359, 360, 363, 368, 394, 397
Топола, варошица у Србији, 240, 242, 243, 245, 247
Тополовник, село 8 км југозападно од В. Грађишта, 191
Топчидер, западни део Београда, 176
Топчидерско Брдо, код Београда, 167, 170, 174, 175, 176
Торлак (триг. 310), 5 км јужно од Београда, 59, 144, 167, 176,
178, 199, 200, 201, 205
Торлачка механа, механа код виса Торлака, 199
Тошев, командант 3 бугарске армије, 121
Траште, село 9 км југозападно од Котора, 472, 484
Трбушница, село 18 км северозападно од Аранђеловца, 225
Требињац Велибор, начелник штаба Трупа Нове области, 147
Требиње, варошица у Херцеговини, 20 км северозападно од
Дубровника, 48, 74, 95, 122, 471, 489
Тресибаба, планина 10 км јужно од Књажевца, 256
Трешница, речица — улива се у Дрину 12 км југоисточно од
Љубовије, 58, 59, 144, 165
Трешњевица, село 12 км југоисточно од Светозарева, 298
Трешњевица, село 12 км северозападно од Ивањице, 308
Трибрд, село 7 км јужно од В. Грађишта, 191
Трнава, село 8 км југоисточно од Чачка, 277
Трнава, село 19 км јужно од Т. Ужица, 362
Трновче, село 7 км северозападно од Петровца, 220
Троглав, планина 19 км југозападно од Краљева, 327
Троглав (триг. 1415), 12 км јужно од Автовца, 289, 354
Тролман, командант 19 аустријског корпуса, 251, 472, 520
Трольеза, коса на западној падини Ловћена, 485
Тропоње, село 11 км југоисточно од Свилајнца, 264
Трошани, село у Албанији, 10 км североисточно од Љеша, 441
Трстеник, варошица у Србији, 27 км северозападно од Круп-
шевца, 298, 305, 306, 313
Трстеник, село 9 км југоисточно од Урошевца, 378
Трубриц, енглески адмирал, 55, 450, 451, 454, 513
Трубјела, село 15 км западно од Никшића, 490, 493, 496, 505
Трштанички Врх, вис 7 км југозападно од Цетиња, 486, 491
Тршћански, командант Армиске групе, 88, 89, 111, 119
Тузи, варошица у Црној Гори, 10 км југоисточно од Титограда,
411, 439
Туларе, село 26 км североисточно од Приштине, 339, 377
Тумба (к 1372), 8 км северозападно од Даљчаног Кладенца,
146, 283
Тумба, село 21 км северно од Врања, 292

- Тупалски Вис (триг. 921), 7 км југоисточно од варошице Медвеђе, 336, 337, 371, 372
 Турија, лева притока Јужне Мораве, 255, 303, 309, 329, 333
 Турија, речица — десна притока Колубаре, 223, 224, 225, 226, 237
 Турјак, планина 13 км источно од Берана, 471, 481, 483
 Туфегџић Душан, командант Комбинованог одреда, 166
 Туцаковић, командант Јужноморавских трупа, 229
 Туцовић Владимир, командант Одреда на Тумби, 146

Ћ

- Ћафа Булћизе, вис у Албанији, 38 км североисточно од Елбасана, 412
 Ћафа Кумулус, вис у Албанији, 42 км југозападно од Призрена, 84, 412
 Ћафа Морина, превој на југословенско-албанској граници, 15 км западно од Ђаковице, 431, 479
 Ћафа Мур, вис у Албанији, 26 км северозападно од Дебра, 412
 Ћафа Пруштит, превој 9 км јужно од Ђаковице, 84, 339
 Ћафа Сај, вис у Албанији, 21 км западно од Дебра, 412
 Ћафа Сане, вис у Албанији, на западној обали Охридског Језера, 412, 414, 427, 442
 Ћеотина, река — десна притока Дрине, 428, 470
 Ћириковац, село 5 км северно од Пожаревца, 187, 190, 191, 192, 194, 195, 196
 Ћовдин, село 13 км јужно од Петровца, 251
 Ћукус, село у Албанији источно од Елбасана, 442
 Ђуприја, варош у Србији, 114, 203, 206, 220, 235, 269, 273, 298

У

- Уб, варошица у Србији, 25 км североисточно од Ваљева, 178, 181, 199, 200, 205, 221, 223, 226, 237, 243
 Убли, село 20 км североисточно од Рисна, 478
 Увац, варошица у Србији, 4 км северозападно од Прибоја, 239, 294, 362, 367, 369, 386, 416, 428, 461
 Увац, река — десна притока Лима, 385
 Угљаревац, село 21 км северозападно од Крагујевца, 242, 264
 Угло, село 25 км јужно од Сјенице, 470, 480
 Удовиће, село 5 км западно од Смедерева, 194, 208
 Ужице (сада Титово Ужице), варош у Србији, 60, 62, 109, 112, 115, 126, 227, 233, 237, 239, 242, 243, 245, 249, 252, 271, 280, 290, 291, 292, 300, 305, 308, 326, 328, 358, 361, 369
 Улцињ, варошица на Црногорском Приморју, 486
 Умац, (к 472), 5 км западно од Прокупља, 360
 Умчари, село 10 км јужно од Гроцке, 222, 246
 Урошевац, варошица у Косовско-Метохиској Области, 32 км јужно од Приштине, 229, 283, 284, 285, 314, 320, 373, 376, 378
 Устибар, село 3 км западно од Прибоја, 240, 367, 386, 428

Устипрача, село 18 км југозападно од Вишеграда, 367
Ушће, село на Сави 18 км западно од Обреновца, 58, 60, 61, 144
Ушће, село у Ибарској Клисури 18 км северно од Рашке, 326,
341, 354, 358, 359

Ф

Фалкенхајн, начелник Штаба немачке Врховне команде, 16,
18, 19, 28, 29, 37, 49, 63, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 86, 87,
100, 105, 113, 118, 141, 142, 151, 154, 158, 159, 214, 215, 228, 233,
234, 243, 271, 281, 315, 316, 317, 320, 322, 324, 325, 326, 343, 351,
369, 399, 400, 401, 405, 406, 407, 408, 409, 429, 452, 456, 458, 459,
461, 462, 470, 475, 523
Фариш, село 23 км североисточно од Прилепа, 340, 347
Ферас, село у Албанији, 20 км северно од Валоне, 517
Фердинанд, бугарски цар, 39, 211
Фердинанд Фрања, аустроугарски престолонаследник, 519
Фијери, варошица у Албанији, 32 км североисточно од Валоне,
443, 512, 514, 517
Флети, село у Албанији, 48 км југозападно од Призрена, 412,
426
Фоча, варошица у Босни, 121, 328, 428
Фрања Јосиф, аустроугарски цар, 497
Франше д' Епере, командант 5 француске армије, 35
Френч, командант енглеске војске на Западном фронту у Пр-
вом светском рату, 75
Фридрих, аустроугарски надвојвода, 85, 405

Х

Хан Лапушник, 28 км југозападно од Приштине, 380
Хацић Стеван, начелник штаба I српске армије, 144
Хогоши (Отошти), село 24 км југоисточно од варошице Ме-
двеђе, 377
Хомољске Планине, 25 км источно од Петровца, 225
Хум, село на саставу Пиве и Таре, 385, 427
Хупка, делегат аустроугарске Врховне команде у Црној Гори,
95
Хумови (Врлански Хум — триг. 389), 8 км југоисточно од Сви-
лајнца, 232

Ц

Царев Лаз, предео североисточно од Ријеке Црнојевића, 493,
496, 498, 505
Царево Село, (сада Делчево), варошица у Македонији, 129,
130, 132, 133, 213
Цветков Гроб (триг. 286), 15 км југозападно од Београда, 200
Церања, село 15 км северно од Кос. Митровице, 370

- Церјак, село 9 км северно од Крагујевца, 268
 Церјак (к 275), 3 км јужно од Багрдана, 290
 Церје, коса 8 км југозападно од Смедерева, 208
 Церовац, село 11 км северозападно од Крагујевца, 236, 244, 276
 Цетиње, варош у Црној Гори, 95, 133, 148, 289, 311, 319, 421, 429,
 431, 454, 478, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 496, 498, 499,
 504
 Циганско Брдо (триг. 239), 2 км јужно од Гроцке, 204
 Цијевна, река — лева притока Мораче, 411, 437
 Црвена Река, река — улива се у Нишаву 8 км северозападно
 од Беле Паланке, 256
 Црвенка, острво на Дунаву према Београду, 171
 Црквенац, село 5 км јужно од Свилајнца, 247
 Црквице, село 8 км северозападно од Рисна, 473
 Црна Река, десна притока Вардара, 339, 340, 348, 349, 364, 389,
 415, 422
 Црна Трава, варошица у Србији, 33 км југоисточно од Лесковца,
 282
 Црни Врх (к 707), 8 км југозападно од Багрдана, 203, 232
 Црни Врх (на секцији 1 : 100.000 триг. 1401), 5 км северозападно
 од Дашчаног Кладенца, 213
 Црни Врх (триг. 737), 8 км северно од Краљева, 232
 Црни Врх (триг. 902), 8 км југоисточно од Г. Милановца, 244
 Црни Врх (триг. 717), 19 км југоисточно од Зајечара, 253
 Црни Врх (к 1142), 4 км севериоисточно од Прибоја, 240
 Црни Дрим, река — саставни део р. Дрима, 412, 427, 441, 442,
 446, 452
 Црнољева Планина, 25 км северозападно од Урошевца, 420

Ч

- Чајниче, варошица у Босни, 32 км југозападно од Вишеграда,
 233, 239, 367, 428
 Чакор, превој на путу Пећ — Андријевица, 96, 384, 385, 437,
 439, 479, 505
 Чачак, варош у Србији, 232, 251, 263, 264, 267, 268, 269, 271, 273,
 275, 277, 280, 282, 285, 286, 289, 290, 293, 294, 296, 297, 298, 301,
 302, 308, 309, 361
 Чачалица (триг. 200), 1 км југоисточно од Пожаревца, 197
 Чево, село 15 км западно од Даниловграда, 492, 493, 496, 504,
 505
 Челебић, село 20 км југоисточно од Фоче, 473
 Чемерно, планина 24 км југозападно од Краљева, 354
 Черети, село у Албанији, 28 км источно од Скадра, 427, 440
 Честобродица, клисура на путу Параћин — Криви Вир, 279
 Чечеве, село 21 км западно од Кос. Митровице, 380, 387
 Чечина, село 13 км југозападно од Ниша, 337
 Чечински мост, мост на Ј. Морави код с. Чечине, 256
 Чешљева Бара, село 17 км јужно од В. Градишта, 207
 Читлук, село 12 км источно од Сокобање, 291

- Чичавица Планина, 10 км југоисточно од Вучитрна, 380, 420
 Чолин Гроб (триг. 247), 7 км југоисточно од Београда, 178
 Чукарица, западни део Београда, 173, 175
 Чумић, село 21 км северозападно од Крагујевца, 242, 245, 246, 247, 264
 Чумићко Брдо, 20 км северозападно од Крагујевца, 267
 Чупино Брдо (триг. 1703), 19 км северозападно од Криве Паланке, 129

II

- Цепница, село 6 км северозападно од Блаца, 355
Цимић, командир 2 позициске батерије у Ужичком одреду, 277

III

- Шабац, варош у Србији, 58, 165, 220, 223, 224, 279, 393, 394
 Шавник, варошица у Црној Гори, 430
 Шалинац, село 8 км југоисточно од Смедерева, 189, 190, 191
 Шанац, село 5 км северно од Крушевца, 312
 Шапина, село 15 км југоисточно од Пожаревца, 207
 Шарган, вис 23 км западно од Титовог Ужица, 226, 369
 Шар-Планина, између Призрена, Тетова и Качаника, 346, 350, 374, 375, 379, 382
 Шаторња (Г. и Д.), село 12 км јужно од Аранђеловца, 235
 Швањски мост, 10 км југоисточно од Ђаковице, 420
 Шестра (на секцији 1 : 100.000 — к 245), 2 км западно од Александровца, 203
 Шишићи, село 7 км југоисточно од Котора, 485
 Шкумба, река у Албанији, 441, 442, 443, 514
 Шоши, област у Албанији, 431
 Шпај, село на путу Пирот — Ниш, 258, 280
 Штимље, село 10 км северозападно од Урошевца, 363
 Штип, варош у Македонији, 213, 285, 355, 456
 Штировник (триг. 1749), највећи врх на Ловћену, 486
 Штитари, село 9 км североисточно од Цетиња, 493, 505
 Штој, предео 3 км северно од Скадра, 439
 Шумане, село 4 км југозападно од Пљевља, 470
 Шуманска Река, десна притока Јабланице, 332
 Шуме, село 5 км југозападно од Наталинача, 203
 Шушњар, село 3 км јужно од Лазаревца, 225
 Шчербачев, генерал руске војске, 287, 457

РЕГИСТАР ЈЕДИНИЦА

1. — СРПСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

I армија, 15, 54, 57, 59, 60, 61, 62, 91, 108, 143, 156, 157, 165, 178, 181, 202, 203, 204, 205, 214, 218, 220, 221, 222, 226, 232, 237, 238, 240, 242, 244, 245, 247, 263, 267, 271, 272, 273, 275, 277, 278, 289, 291, 294, 298, 300, 302, 309, 313, 320, 341, 350, 357, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 380, 383, 384, 385, 388, 392, 393, 395, 396, 397, 398, 411, 413, 415, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 427, 430, 432, 433, 436, 437, 438, 439, 445, 453, 482, 507, 511, 515, 516, 517

II армија, 53, 61, 62, 91, 108, 139, 146, 178, 211, 213, 228, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 265, 272, 273, 274, 279, 282, 292, 295, 298, 299, 300, 303, 306, 309, 310, 314, 320, 321, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 341, 342, 350, 356, 357, 358, 360, 363, 364, 365, 371, 372, 374, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 393, 395, 411, 412, 413, 416, 420, 421, 422, 424, 431, 432, 437, 438, 445, 454, 511, 512, 515, 516

III армија, 53, 60, 61, 62, 91, 108, 144, 156, 183, 186, 187, 190, 192, 194, 196, 197, 202, 203, 205, 207, 208, 210, 218, 220, 222, 223, 225, 227, 232, 238, 241, 243, 246, 247, 248, 249, 252, 255, 265, 268, 272, 273, 274, 278, 279, 291, 295, 298, 300, 303, 306, 309, 313, 321, 329, 330, 331, 332, 335, 341, 342, 350, 355, 356, 357, 359, 360, 363, 364, 365, 366, 371, 372, 374, 379, 380, 381, 382, 383, 392, 393, 395, 397, 411, 412, 413, 416, 420, 421, 422, 423, 424, 431, 432, 436, 438, 439, 453, 511, 515, 516

Одбрана Београда, 57, 58, 59, 144, 156, 165, 166, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 210, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 232, 238, 240, 241, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 252, 264, 265, 268, 271, 273, 278, 290, 291, 295, 298, 300, 302, 306, 309, 313, 321, 329, 332, 335, 341, 342, 350, 356, 357, 359, 360, 363, 364, 365, 366, 370, 371, 372, 380, 381, 382, 383, 392, 393, 394, 395, 397, 411, 412, 413, 416, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 431, 432, 433, 438, 440, 453, 454, 499, 506, 511, 512, 514, 515, 516

Тимочка војска, 145, 146, 165, 211, 213, 228, 253, 254, 255, 256, 257, 268, 272, 273, 274, 279, 291, 295, 298, 299, 300, 303, 306, 309, 313, 314, 320, 321, 329, 331, 332, 333, 336, 341, 342, 350, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 363, 364, 365, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 381, 382, 383, 395, 412, 414, 415, 417, 420, 422, 424, 426, 427, 430, 439, 441, 442, 443, 444, 446, 448, 451, 452, 511, 512, 514, 515, 516, 517

Ужичка војска, 53, 54, 57, 59, 61, 63, 66, 68, 69, 91, 95, 108, 139, 455

Трупе Нове области, 60, 147, 211, 213, 214, 229, 230, 233, 256, 259, 260, 262, 284, 295, 296, 299, 304, 310, 313, 320, 321, 322, 330, 331, 332, 337, 338, 342, 347, 350, 356, 358, 360, 363, 364, 365, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 381, 382, 383, 412, 417, 420, 422, 424, 426, 427, 433, 439, 440, 441, 511, 512, 515, 516

Дринска дивизија I позива, 58, 60, 144, 145, 183, 184, 187, 190, 191, 192, 196, 208, 210, 220, 222, 238, 241, 246, 252, 268, 295, 298, 329, 335, 357, 438, 439, 445, 454, 503, 506, 511

Дунавска дивизија I позива, 54, 58, 61, 144, 145, 182, 183, 186, 187, 188, 190, 191, 196, 197, 209, 210, 220, 222, 223, 225, 241, 252, 295, 298, 313, 329, 341, 357, 393, 438, 511

Моравска дивизија I позива, 58, 146, 178, 213, 253, 254, 256, 257, 260, 272, 283, 284, 296, 299, 310, 320, 321, 330, 338, 360, 363, 364, 373, 375, 376, 378, 421, 422, 440, 441

Тимочка дивизија I позива, 58, 146, 178, 191, 213, 253, 254, 256, 257, 258, 265, 279, 292, 295, 299, 303, 309, 310, 331, 332, 333, 334, 336, 358, 371, 372, 379, 398, 437, 438, 496, 516, 517

Шумадиска дивизија I позива, 58, 59, 62, 146, 190, 192, 195, 196, 197, 207, 208, 209, 210, 211, 221, 222, 223, 227, 232, 238, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 252, 264, 265, 268, 271, 298, 309, 329, 381, 382, 393, 422, 438

Комбинована дивизија, 54, 58, 145, 213, 253, 254, 255, 257, 265, 268, 279, 291, 303, 314, 333, 357, 375, 376, 377, 378, 379, 420, 441, 442, 443, 444, 512, 517

Дринска дивизија II позива, 58, 59, 60, 61, 143, 165, 169, 180, 181, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 241, 247, 250, 264, 265, 268, 276, 290, 291, 294, 298, 302, 309, 312, 327, 371, 385, 388, 394, 425, 436, 437, 511

Дунавска дивизија II позива, 58, 61, 144, 165, 168, 180, 181, 199, 205, 221, 223, 225, 227, 237, 241, 242, 247, 248, 250, 252, 259, 262, 265, 267, 268, 272, 276, 277, 284, 286, 290, 294, 298, 301, 302, 308, 312, 327, 370, 371, 386, 387, 394, 422, 425, 436, 511

Моравска дивизија II позива, 58, 144, 165, 178, 180, 181, 199, 200, 201, 202, 204, 222, 223, 225, 226, 227, 238, 272, 295, 298, 309, 310, 313, 314, 320, 321, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 342, 350, 358, 363, 364, 365, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 393, 394, 395, 398, 420, 422, 423, 431, 433, 440, 441

Тимочка дивизија II позива, 58, 145, 172, 174, 176, 177, 183, 200, 202, 248, 298, 303, 309, 363, 381, 382, 392, 393, 422, 423, 438

- Шумадиска дивизија II позива, 60, 68, 69, 145, 165, 180, 204, 213, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 265, 268, 279, 286, 291, 292, 295, 298, 299, 300, 304, 309, 310, 314, 333, 334, 358, 371, 372, 373, 393, 398, 437, 496, 515
- Коњичка дивизија, 59, 61, 139, 146, 207, 208, 209, 210, 211, 221, 222, 227, 243, 291, 295, 298, 313, 329, 335, 336, 371, 373, 375, 376, 393, 420, 441, 442, 444, 512, 516, 517
- Брегалничка дивизија, 229, 259, 260, 262, 283, 284, 296, 310, 321, 338, 363, 365, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 420, 426, 442, 443, 444, 512
- Вардарска дивизија, 229, 259, 260, 262, 283, 284, 292, 296, 310, 321, 330, 338, 342, 363, 364, 373, 375, 376, 378, 420, 423, 440, 441
- Јужноморавске трупе, 229, 238, 240, 254, 256, 259, 260, 261, 262, 265, 274, 282, 283, 284, 292, 295, 299, 301, 304, 310, 314, 321, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 357, 358, 371, 378
- Албанске трупе, 147
- Соколска бригада, 144, 165, 204, 205, 221, 223, 224, 226, 232, 237, 240, 242, 245, 247, 252, 263, 264, 268, 271, 276, 294, 297, 301
- Ужицка бригада, 59
- Албански одред, 339, 388, 412, 423, 427, 441
- Браничевски одред, 57, 59, 61, 62, 144, 145, 182, 183, 187, 197, 209, 210, 220, 222, 225, 227, 238, 291, 295, 298, 329, 438, 511, 515
- Вардарски одред, 229, 259, 262, 283, 284, 299, 338, 339, 340, 346, 347, 348, 358, 364, 388, 389, 415, 423, 426, 427, 441
- Великоселски одред, 200
- Ветернички одред, 282, 283, 295, 310
- Власински одред, 146, 211, 213, 229, 256, 282, 283, 301, 437, 439, 453
- Врањски одред, 229, 256
- Књажевачки одред, 222, 228, 253, 254, 255, 257, 265, 268, 279, 291, 292, 303, 314
- Комбиновани одред, 166, 170, 172, 173, 174, 176, 178, 200, 202, 298, 309, 321, 329, 350, 363, 364, 365, 373, 374, 375, 376, 378, 420, 423, 440, 441, 515
- Крајински одред, 59, 145, 182, 214, 228, 253, 254, 255, 257, 265, 279, 291, 303, 314, 333, 356, 357, 372, 377, 379, 420, 441, 442, 443, 444
- Кривопаланачки одред, 147, 229
- Лимски одред, 59
- Маћки одред, 512, 517
- Моравски одред, 282, 284
- Неготински одред, 145, 213, 228

Обреновачки одред, 58, 59
Одред на Тумби, 146, 213, 257
Охридски одред, 147
Плавски одред, 437, 439
Подримски одред, 147
Призренски одред, 147
Приштински одред, 339
Својки одред, 256, 257, 258, 261, 262, 265, 273, 274, 280, 292, 295,
303, 310, 333
Скадарски одред, 515
Студенички одред, 327, 341, 370, 371, 384, 385, 436
Тетовски одред, 229, 259, 338, 339, 358, 364, 388, 415, 423, 427, 441
Ужички одред, 144, 165, 204, 221, 223, 224, 226, 232, 237, 239, 240,
242, 243, 245, 252, 264, 268, 271, 276, 277, 278, 289, 294, 298, 301,
302, 309, 311, 313, 327, 328, 359, 367, 370, 371, 384, 385, 386, 387,
436, 439, 511, 515
Битољска дивизиска област, 60, 283, 284, 288, 339, 347, 358, 364,
374, 388, 389, 412, 414, 415, 423, 426, 427, 441, 443
Брегалничка дивизиска област, 60, 147, 229, 442
Вардарска дивизиска област, 60, 229
Тимочка дивизиска област, 57
Београдски отсек, 166
Великоселски отсек, 166, 176
Градиштански отсек, 182, 191, 193, 196
Гроочански отсек, 166, 176, 179, 205, 210
Остружнички отсек, 167, 170, 173
Пожаревачки отсек, 182, 186, 187, 188, 190, 192, 193
Рамски отсек, 182, 188, 190, 192, 193, 196
Смедеревски отсек, 182, 186, 187, 188, 190, 192, 194, 196
Градски подотсек, 166
Топчидерски подотсек, 166, 173

2. — ЦРНОГОРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

Санџачка војска, 54, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 91, 96, 148, 227, 233, 237,
278, 288, 290, 291, 301, 310, 328, 350, 359, 362, 363, 366, 370, 384,
385, 424, 429, 430, 437, 438, 453, 455, 462, 470, 479, 481, 482, 483,
487, 489, 495, 498, 502, 504, 511
1 санџачка дивизија, 148, 227, 240, 243, 278, 362, 479, 482
2 санџачка дивизија, 148
2 дивизија, 148, 479, 489, 490
3 дивизија, 148, 479, 489, 490, 495
3 дринска дивизија, 148
Лимска дивизија, 54, 59

Васојевићки одред, 429, 479, 481
Јаворски одред, 328, 362, 363, 367, 370, 384, 385, 388
Косовски одред, 227, 240, 243, 278, 328, 362, 367, 384
Которски одред, 479, 484, 486, 491, 492, 493, 495, 496, 505
Ловћенски одред, 68, 84, 148, 453, 462, 475, 479, 484, 486, 487, 488,
491, 492, 493, 495, 496, 498, 502, 504, 505
Метохиски одред, 437
Мојковачки одред, 479, 481
Старосрбијански одред, 68, 95, 148, 435, 478, 479, 502, 504, 505
Тарски одред, 479
Херцеговачки одред, 66, 95, 148, 453, 462, 479, 489, 490, 495, 502,
504, 505
Чакорски одред, 437, 479, 481
Чевски одред, 492
Бјелопољска бригада, 429, 471
Братоношка бригада, 362, 363
Горњовасојевићка бригада, 227, 429, 481
~~Доњовасојевићка бригада, 165, 226, 237, 239, 243, 252, 277, 289,~~
~~294, 327, 328, 359, 370, 429, 481, 496~~
Дробњачко-ускочка бригада, 430
Дурмиторска бригада, 429
Зетска бригада, 484, 486, 491
Катунска бригада, 484, 485
Колашинска бригада, 148, 328, 370, 429, 430, 471, 482
Кучко-братоношка бригада, 362, 430, 435, 479, 485, 491, 492, 493,
495, 496, 498
Ловћенска бригада, 328, 430, 479
Островска бригада, 430, 479
Пљеваљска бригада, 430, 471
Ријечка бригада, 484, 486, 491, 492, 493
Санџачка бригада, 227, 429, 430, 471
Спушка бригада, 148
Цетињска бригада, 370
Црнничко-приморска бригада, 484, 486, 491

3. — САВЕЗНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ (ИСТОЧНА АРМИЈА)

Источна армија, 77, 103, 136, 148, 149, 273, 285, 321, 339, 340, 343,
345, 346, 347, 349, 352, 364, 365, 366, 389, 395, 399, 407, 408, 409,
455, 456, 457, 458, 459, 461, 462, 463, 470
10 енглеска пешадиска дивизија, 148, 229, 267, 287, 339

- 57 француска пешадиска дивизија, 229, 267, 287, 339, 340
 122 француска дивизија, 287, 288, 339, 340, 348, 389
 156 француска дивизија, 148, 229, 267, 287, 339

4. — НЕМАЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ

- Група армија Макензен (Макензенова Група армија), 111, 113, 114, 118, 120, 122, 123, 128, 159, 200, 207, 210, 215, 226, 234, 235, 244, 258, 262, 263, 265, 280, 284, 289, 293, 297, 304, 311, 312, 313, 322, 324, 326, 361, 362, 369, 400, 401, 409, 455, 471, 475
- 11 армија, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 123, 124, 128, 180, 182, 188, 189, 191, 192, 193, 195, 198, 201, 206, 207, 210, 211, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 232, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 243, 244, 246, 247, 251, 263, 264, 268, 269, 270, 272, 273, 280, 285, 286, 290, 293, 296, 297, 302, 303, 305, 308, 312, 313, 324, 331, 337, 355, 360, 361, 371, 388, 394, 400, 409, 416, 429
- 3 корпус, 118, 123, 124, 125, 186, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 206, 207, 208, 210, 220, 224, 236, 237, 239, 241, 246, 247, 264, 267, 268, 270, 275, 280, 290, 293, 297, 300, 303, 305, 312, 313, 337, 379, 388, 441, 456
- 4 резервни корпус, 118, 124, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 195, 196, 197, 206, 207, 208, 220, 224, 236, 237, 239, 243, 246, 247, 264, 268, 270, 275, 279, 280, 290, 297, 300, 303, 305, 312, 313, 337, 379, 388, 441, 456
- 10 резервни корпус, 118, 124, 185, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 197, 206, 207, 208, 210, 220, 224, 226, 236, 237, 239, 246, 247, 264, 268, 270, 280, 290, 298, 300, 303, 312, 313, 337, 355, 357, 358, 359, 368, 371, 379, 441
- 22 резервни корпус, 115, 116, 119, 125, 126, 127, 128, 171, 172, 176, 179, 195, 199, 201, 204, 205, 214, 221, 222, 224, 225, 236, 238, 239, 241, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 264, 267, 269, 270, 271, 275, 280, 286, 291, 293, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 317, 324, 326, 327, 354, 357, 358, 361, 362, 367, 368, 370, 384, 387
- Алписки корпус, 99, 215, 224, 240, 243, 248, 263, 264, 269, 270, 279, 280, 281, 290, 300, 303, 305, 307, 312, 313, 317, 324, 327, 351, 354, 358, 368, 369, 370, 384, 385, 387, 388, 400, 416, 422, 425, 450, 456, 461
- 6 пешадиска дивизија, 118, 189, 191, 193
- 11 баварска дивизија, 118, 186, 187, 191, 193, 195, 207, 210, 236, 247
- 25 резервна дивизија, 118, 188, 189, 191, 193, 224
- 26 резервна дивизија, 119, 125, 126, 177, 179, 198, 201, 202, 249, 264, 267, 282, 286, 290, 293, 297, 301, 312
- 43 резервна дивизија, 119, 126, 171, 175, 176, 177, 201, 248, 267, 290, 293, 297, 302, 354, 368
- 44 резервна дивизија, 119, 126, 171, 175, 177, 201, 249, 264, 267, 282, 290, 293, 297, 354, 368, 384
- 101 пешадиска дивизија, 118, 186, 189, 191, 195, 207, 220, 236, 248, 270, 313, 324, 355, 357, 359, 371, 381, 383, 416, 422, 425, 456

- 103 пешадиска дивизија, 118, 186, 189, 191, 195, 207, 220, 270, 313, 324, 355, 359, 371, 381, 416, 422, 456
105 пешадиска дивизија, 118, 186, 187, 191, 195, 324, 337, 355, 359, 362
107 пешадиска дивизија, 118, 124, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 197, 207, 210, 313, 324, 355, 359, 362, 371
Одред генерала Белова, 270, 303, 308
210 бригада, 456

5. — АУСТРОУГАРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

- 2 армија, 14
3 армија, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 125, 126, 127, 128, 165, 166, 169, 170, 177, 179, 180, 192, 198, 200, 201, 202, 205, 211, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 263, 268, 269, 270, 272, 273, 280, 282, 286, 289, 290, 292, 293, 296, 302, 304, 305, 306, 312, 313, 324, 325, 326, 327, 360, 361, 362, 367, 369, 370, 384, 385, 387, 388, 393, 394, 409, 416, 429, 430, 455, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 482, 499, 502, 520
5 армија, 46, 47, 49, 50, 51, 85, 86, 88
6 армија, 46, 62
Армиска група генерала коњице фон Тршћанског, 88
Командант БХД (Трупе БХД), 47, 120, 122, 377, 386, 387, 428, 429, 470, 472
8 корпус, 47, 50, 85, 115, 116, 119, 125, 126, 127, 128, 171, 172, 175, 179, 195, 199, 201, 204, 205, 214, 216, 221, 223, 224, 225, 236, 238, 239, 241, 243, 245, 246, 248, 250, 251, 264, 267, 269, 270, 271, 275, 280, 290, 291, 293, 296, 297, 300, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 312, 316, 322, 325, 326, 327, 337, 354, 358, 359, 361, 362, 368, 387, 388, 408, 471, 472, 473, 474, 480, 481, 483, 493, 498, 505, 519
13 корпус, 47, 50, 51
15 корпус, 47, 50, 86, 88
16 корпус, 47, 50, 86, 87, 88
17 корпус, 51
19 корпус, 115, 117, 119, 126, 127, 128, 169, 180, 199, 200, 201, 202, 205, 214, 215, 219, 221, 223, 224, 225, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 263, 267, 269, 270, 271, 275, 278, 280, 282, 286, 289, 290, 292, 293, 296, 297, 300, 305, 306, 308, 309, 311, 317, 326, 327, 328, 352, 354, 357, 358, 361, 362, 367, 369, 384, 387, 394, 400, 408, 429, 461, 472, 473, 474, 475, 483, 485, 489, 491, 519, 520
Комбиновани корпус, 46, 47, 50, 51
Команда корпусне области Темишвар, 47
Команда корпусне области Загреб, 47

- 7 пешадиска дивизија, 51
9 пешадиска дивизија, 85
18 дивизија, 251
29 пешадиска дивизија, 51
36 пешадиска дивизија, 51
47 пешадиска дивизија, 122, 472, 484, 485, 486, 490, 520
48 пешадиска дивизија, 86
53 пешадиска дивизија, 115, 119, 122, 127, 169, 221, 223, 224, 225,
251, 294, 297, 301, 306, 311, 416, 461, 471, 474, 480, 481, 482
57 пешадиска дивизија, 87, 119, 122, 126, 171, 177, 248, 316, 355,
368, 384, 388, 469, 471, 472, 474, 480, 481
58 пешадиска дивизија, 86
59 пешадиска дивизија, 86, 88, 89, 119, 122, 126, 171, 172, 173, 175,
176, 177, 201, 248, 316, 355, 368, 369, 384, 385, 387, 388, 416, 417,
422, 424, 425, 461, 471, 474, 481
61 пешадиска дивизија, 88, 89
62 пешадиска дивизија, 119, 122, 126, 127, 169, 180, 220, 221, 223,
224, 226, 230, 234, 235, 236, 237, 239, 243, 246, 249, 250, 263, 267,
270, 271, 275, 278, 280, 290, 294, 297, 301, 304, 305, 308, 311, 317, 326,
328, 352, 354, 358, 361, 362, 367, 369, 384, 385, 386, 408, 427, 428,
461, 470, 471, 472, 473, 480, 481, 483, 505
63 пешадиска дивизија, 520, 521
21 ландштурмска дивизија, 85
40 хонведска дивизија, 51
42 домобранска дивизија, 51
Група Банат, 47
Група генерала Тамаши, 47
Група Цубер, 121
Група генерала Шњарића, 47, 48
Трупе генерала Брауна, 473, 489, 505
Одред генерала Сорсића (Сорсићев одред), 119, 126, 128, 168,
180, 200, 205, 219, 221, 223, 224, 226, 236, 237, 239, 243, 244, 245,
246, 249, 250, 263, 267, 269, 270, 271, 275, 280, 290, 292, 294, 297,
305, 308, 317, 472, 484, 485, 486, 520
Одред генерала Филепа (Филепов одред), 118, 122, 125, 189, 193,
206, 215, 226, 237, 240, 246, 253
Одред генерала Штрајта (Штрајтов одред), 119, 126, 168, 180,
200, 205, 219, 221, 223, 367
Одред Блехингера, 386
Одред Вукадиновића, 473
Одред Вучетића, 386, 473
Одред Дрофа, 294
Одред Леринца, 473
Одред Лотшпажа, 473, 484, 485

- Одред Рајнела, 294, 326, 358, 361, 362, 367, 386, 428, 481
Одред Терка, 473
Одред Хаусер, 326
Одред Џубера, 386, 473, 484, 485, 486, 489, 520
Одред Шиса, 367, 520
Мобилни одред одбранбеног рејона Автовац 473, 489, 505
Мобилни одред тврђаве Билећа, 473, 489, 505
Мобилни одред Требиња, 473
Бригада Мразек, 119, 122, 125, 126, 198, 205, 237, 248
Бригада Доминића, 428
Бригада Рајнел, 47
Бригада Хаусер, 47, 122, 473
Бригада Хаштајн, 119, 122, 125, 171, 177, 201, 205, 237, 294, 369, 471, 474, 520
Бригада Џубер, 47, 122, 429
Бригада Шис, 429
Бригада Штрајт, 47, 122, 429, 472, 520
2 брдска бригада, 519, 520
3 брдска бригада, 251, 301
4 брдска бригада, 86, 251
5 брдска бригада, 86
8 брдска бригада, 428
9 брдска бригада, 86, 434, 438, 474, 481
10 брдска бригада, 86, 115, 205, 215, 224, 241, 251, 267, 271, 275, 277, 286, 292, 294, 297, 301, 306, 316, 317, 322, 326, 327, 368, 369, 384, 387, 416, 417, 422, 424, 471, 474, 480, 481
14 брдска бригада, 473, 474, 484, 520
17 брдска бригада, 241, 251, 271, 292, 294, 297, 301, 306, 326, 416, 474, 480, 481
18 брдска бригада, 86, 474, 480, 481
Мобилна тврђавска бригада, 119, 226, 473, 520
Ландштурмска бригада Вукадиновић, 122
Ландштурмска бригада Вучетић, 122
Ландштурмска позадинска бригада Ибл, 119, 122
Ландштурмска бригада Шварц, 119, 122, 127, 169, 292, 294, 297, 474
Ландштурмска позадинска бригада Шис, 119, 122, 472
20 ландштурмска бригада, 275, 277, 286, 293, 294, 297, 300, 306, 473, 520
21 ландштурмска бригада, 275, 292, 294, 297, 300, 306, 473
109 ландштурмска бригада, 86
205 ландштурмска бригада, 119, 122, 127, 169, 179, 292, 294, 297, 326, 473

- 206 ландштурмска бригада, 119, 122, 127, 205, 215
 209 ландштурмска бригада, 473
 210 ландштурмска бригада, 520
 211 ландштурмска бригада, 520
 212 ландштурмска бригада, 520
 22 ландштурмска брдска бригада, 520
 23 ландштурмска брдска бригада, 520
 24 ландштурмска брдска бригада, 520
 9 ландштурмска позадинска (етапна) бригада, 119, 226
 Тврђава Петроварадин, 47, 48
 Утврђење Билећа, 47, 48, 120
 Утврђење Бока Которска, 47, 48, 120
 Утврђење Калиновик, 47, 48, 120
 Утврђење Мостар, 47, 48, 120
 Утврђење Сарајево, 47, 48, 120
 Утврђење Требиње, 47, 48, 120
 Одбранбени рејон Автовац, 47, 48, 120
 Ратна флота, 49
 5 дивизија ратних бродова, 473
 Речна флотила, 47, 48, 128
 Дунавска флотила, 48, 86, 127, 173, 198, 215
 Дунавска мониторска дивизија, 128
 Савска мониторска дивизија, 128
 2 мониторска дивизија, 219

6. — БУГАРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

- 1 армија, 112, 114, 116, 117, 120, 122, 128, 129, 130, 211, 213, 215, 228, 234, 235, 236, 252, 255, 257, 258, 260, 262, 263, 265, 268, 269, 270, 273, 274, 279, 285, 291, 293, 295, 296, 300, 303, 305, 308, 314, 315, 324, 337, 355, 359, 361, 362, 371, 374, 377, 378, 379, 409, 417, 422, 441, 456
 2 армија, 118, 121, 122, 128, 129, 130, 211, 213, 228, 229, 234, 252, 258, 268, 273, 282, 284, 285, 292, 299, 305, 309, 315, 317, 322, 324, 338, 346, 355, 359, 361, 363, 373, 374, 377, 378, 379, 382, 396, 401, 406, 409, 418, 422, 426, 441, 456
 3 армија, 121, 325
 1 Софиска дивизија, 120, 129, 253, 254, 257, 258, 269, 279, 299, 303, 309, 315, 324, 331, 333, 336, 355, 359, 361, 371, 377, 417, 422, 424, 425, 434
 2 Тракиска дивизија, 121, 235, 266, 324, 456
 3 Балканска дивизија, 121, 129, 213, 228, 229, 259, 266, 295, 324, 338, 355, 373, 377, 378, 417, 420, 422, 424, 425, 426, 430, 456, 480
 4 Преславска дивизија, 121, 325

- 5 Дунавска дивизија, 121, 266, 284, 299, 324, 338, 355, 373, 378, 422, 456
- 6 Бдинска дивизија, 120, 129, 213, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 269, 296, 298, 303, 308, 314, 315, 317, 324, 325, 337, 355, 359, 361, 371, 377
- 7 Рилска дивизија, 121, 129, 213, 228, 229, 235, 259, 260, 266, 283, 315, 324, 354, 373, 378, 420, 456
- 8 Тунџанска дивизија, 120, 129, 228, 236, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 265, 269, 279, 295, 296, 299, 303, 308, 315, 317, 342, 355, 361, 371, 377, 378, 418, 422, 442, 443, 452, 456
- 9 Плевљанска дивизија, 120, 129, 236, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 269, 279, 291, 295, 299, 303, 309, 315, 317, 324, 337, 341, 342, 355, 357, 359, 361, 371, 377, 382, 417, 420, 422, 424, 425, 430, 434, 456
- 10 Беломорска дивизија, 121, 325
- 11 Македонска дивизија, 121, 229, 235, 260, 266, 284, 299, 324, 422, 456
- 12 дивизија, 325
- Коњичка дивизија, 121, 130, 213, 228, 229, 259, 260, 266, 396, 456
- Одред генерала Рибарова, 259, 339
- Одред пуковника Бошњакова, 130, 229
- Одред пуковника Сантурцијева, 130, 229
- Одред пуковника Стојкова, 120, 130, 229, 260, 261, 283

ПРЕГЛЕД СКИЦА

Географски преглед српског и црногорског ратишта 1915 године	— — — — —	у прилогу
Скица бр. 1: Преглед опште ситуације крајем 1914 и 1915 године	— — — — —	"
Скица бр. 2: Распоред обостраних снага на пре-кретници 1914/1915 године	— — — — —	"
Скица бр. 3: Концентрација и распоред обостраних снага до 5 октобра 1915 године	— — — — —	стр. 67
Скица бр. 4: Ситуација III српске и 11 немачке армије пре почетка прелаза 6-7 окт.	— — — — —	у прилогу
Скица бр. 5: Ситуација Одбране Београда, Дринске II и аустроугарске 3 армије пре почетка прелаза	— — — — —	"
Скица бр. 6: Борбе код Београда 6/7—9 окт.	— — — — —	"
Скица бр. 7: Операције на правцу Београд—Аранђеловац 7—22 окт.	— — — — —	"
Скица бр. 8: Операције на правцу Пожаревац—Петровац 7—22 окт.	— — — — —	"
Скица бр. 9: Отступање ка Крагујевцу I и III армије и Одбране Београда према наређењу Врховне команде О. Бр. 22391 — 15/X	— — — — —	"
Скица бр. 10: Распоред бугарске 1 и 2 армије за напад 13 окт. 1915 године	— — — — —	стр. 212
Скица бр. 11: Операције на Нишавско-тимочком војишту 14 октобра до 5 новембра 1915 год.	— — — — —	у прилогу
Скица бр. 12: Операције на Југоисточном фронту 14 окт. до 5 нов.	— — — — —	"
Скица бр. 13: Операције на Северном фронту од 23 окт. до 6 нов. 1915 г.	— — — — —	"
Скица бр. 14: Операције од Западне и Јужне Мораве до Косова-Сандака 6—21 новембра 1915 год.	— — — — —	"
Скица бр. 15: Општи преглед операција 14 окт. до 22 нов.	— — — — —	"
Скица бр. 16: Операције српских снага на Косову 23 нов. до 1 дец.	— — — — —	"
Скица бр. 17: Отступни правци српске војске кроз Црну Гору и Албанију до 1 јануара 1916 год.	— — — — —	"
Скица бр. 18: Ситуација Источне армије на дан 1 јануара 1916 год. по отступању ка Солуну	— — — — —	стр. 460
Скица бр. 19: Операције у Црној Гори 5—16 јануара 1916 год.	— — — — —	у прилогу
Скица бр. 20: Напад на Ловћен 7—13 јануара 1916 год.	— — — — —	стр. 494

ГЛАВНИ ИЗВОРИ:

- 1) ВЕЛИКИ РАТ СРБИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА, књига осма до четрнаесте, издање Главног ћенералштаба, 1926—1928
- 2) ÖSTERREICH-UNGARNS LETZTER KRIEG 1914—1918, zweiter, dritter, vierter Band, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1931—1933
- 3) Reichsarhiv: DER WELTKRIEG 1914—1918, sechster, neunter Band, E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1933
- 4) Ministère de la Guerre: LES ARMÉES FRANÇAISES DANS LA GRANDE GUERRE, Tome VIII, Paris, 1923
- 5) Commandant M. Larcher: LA GRANDE GUERRE DANS LES BALKANS, Payot, Paris, 1929
- 6) Général Sarrail: MON COMMANDEMENT EN ORIENT (1916—1918), Ernest Flammarion, Editeur, Paris, 1920
- 7) Н. Недевъ: БЪЛГАРИЯ ВЪ СВѢТОВНАТА ВОЙНА (1915—1918), София, печетница на Армейския Военно-издателски фондъ, 1925
- 8) Лазаревић Д. Милутин: БОРБЕ ОКО БЕОГРАДА 1915 ГОДИНЕ, Геца Кон, Београд
- 9) Николајевић И. Миливоје: СРБИЈА И ЊЕНИ САВЕЗНИЦИ — Догађаји с јесени 1915 г., Београд, 1923
- 10) Бојовић Петар: ОДБРАНА КОСОВОГА ПОЉА 1915, Геца Кон, Београд, 1922
- 11) Erich v. Falkenhayn: DIE OBERSTE HEERESLEITUNG 1914—1916, E. S. Mittler und Sohn, Berlin, 1929
- 12) Galwitz Max: MEINE FÜHRERTÄTIGKEIT IM WELTKRIEGE 1914—1916, E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1929
- 13) M. Schwarte: DER GROSSE KRIEG 1914—1918, V Band, E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1922
- 14) Feldmarschal Conrad: AUS MEINER DIENSTZEIT 1906—1918, Fünfter Band, Rikola Verlag, Wien, 1925
- 15) General der Infanterie Alfred Krausz: DIE URSACHEN UNSERER NIEDERLAGE, I. F. Lehman's Verlag, München, 1920
- 16) Разни чланци и предавања.

САДРЖАЈ

Стр.

Предговор	— — — — —	7
Општа карактеристика рата	— — — — —	13

ПРВИ ПЕРИОД

ПРВИ ДЕО

I Војно-политичка ситуација крајем 1914 и почетком 1915 године	— — — — —	27
1 Главна ратишта	— — — — —	27
2 Улазак Турске у рат и његове последице	— — — — —	31
3 Држање неутралних суседних држава	— — — — —	38
4 Српско-црногорско-аустроугарско ратиште	— — — — —	45
II Развој војно-политичке ситуације до уласка Бугарске у савез са Централним силама	— — — — —	71
1 Код великих сила и на главним ратиштима	— — — — —	71
2 На Турском фронту	— — — — —	76
3 Држање неутралних суседних држава	— — — — —	78
4 Српско-црногорско-аустроугарско ратиште	— — — — —	85

ДРУГИ ДЕО

I Развој опште војно-политичке ситуације до почетка напада на Србију	— — — — —	99
1 Код великих сила и на главним ратиштима	— — — — —	99
2 Држање Бугарске	— — — — —	100
3 Држање Грчке	— — — — —	102
4 Држање Румуније	— — — — —	104
II Припреме Централних сила и Бугарске за напад на Србију и Црну Гору	— — — — —	105
1 Основни оперативски план за претстојећу офан- зиву	— — — — —	105
2 Концентрација аустро-немачко-бугарских снага	— — — — —	115
3 Распоред и јачина нападних снага	— — — — —	118
4 Непосредне припреме пред почетак напада	— — — — —	123

III Припреме за одбрану Србије и Црне Горе — — —	131
1 Настојање српске Врховне команде за стварање заједничког операциског плана — — —	131
2 Српско-црногорски и савезнички планови и противмере — — —	138
3 Распоред и јачина одбранбених снага 5. октобра 1915. године — — —	143
4 Однос противничких снага — — —	149
IV Општа разматрања основних намера, одлука и планова врховног руководства у првом периоду — —	<u>151</u>

ДРУГИ ПЕРИОД

ПРВИ ДЕО

I Граничне операције — — — — —	165
1 Борбе око прелаза река — — — — —	165
На фронту аустроугарске 3 армије — — — — —	165
На фронту немачке 11 армије — — — — —	182
2 Борбе за дефинитивно овлађивање Северним фронтом — — — — —	198
На фронту аустроугарске 3 армије (12—17. октобра) — — — — —	198
На фронту немачке 11 армије (14—17. октобра) — —	206
3 Бугарски напад на гранични фронт (14—17. октобра) — — — — —	211
4 Рад и одлуке врховних команди (6—17. октобра) — — — — —	214
II Наступно-отступне операције према унутрашњости Србије (18. октобра — 7. новембра) — — —	219
1 Продужење надирања аустроугарске 3 и немачке 11 армије ка линији Лазаревац — Смедеревска Паланка — Петровац (18—22. октобра) — —	219
2 Операције на Источном фронту — — —	228
Напади бугарске 1 армије (18—22. октобра) — —	228
Надирање бугарске 2 армије (18—22. октобра) — —	228
3 Рад и одлуке врховних команди (18—22. октобра) — — — — —	230
4 Операције за окружење српске војске (22. октобар — 6. новембра) — — — — —	237
Први покушај окружења (23. октобар — 1. новембар) — — — — —	237
Операције у долини Западне и Јужне Мораве (2—7. новембра) — — — — —	284
III Наступно-отступне операције према Косову и Санџаку (8—24. новембра) — — — — —	324
1 Операције Групе армија за овлађивање прибрежјем Западне и Јужне Мораве (8—12. новембра) — — — — —	324

На правцима ка Санџаку	— — — — —	324
На Јастрепцу и Јужној Морави	— — — — —	329
Битка код Лесковца	— — — — —	332
2 Развој догађаја на Косову и у Македонији (8—11 новембра)	— — — — —	338
Код Трупа Нове области	— — — — —	338
Код савезничке Источне армије	— — — — —	339
3 Одлука српске Врховне команде за повлачење ка Косову, Санџаку и Македонији	— — — — —	341
4 Продужење операција ка Косову, Санџаку и Македонији (12—24 новембра)	— — — — —	354
Развој догађаја за време напуштања заплава Западне и Јужне Мораве (12—15 новембра)	— —	354
Развој догађаја за време непријатељског дебу- шовања на Косово и у Санџак (16—24 новем- бра)	— — — — —	367
5 Општа разматрања о операцијама од 6 октобра до 21 новембра	— — — — —	389

ДРУГИ ДЕО

1 Међусобни односи непријатељских врховних ко- манди и њихове одлуке	— — — — —	405
2 Операције на Косову и у Санџаку	— — — — —	410
Општа карактеристика	— — — — —	410
Развој догађаја на Косову (25 новембра — 2 де- цембра)	— — — — —	411
Развој догађаја у Санџаку (25 новембра — 2 де- цембра)	— — — — —	427
3 Отступање српске војске кроз Црну Гору и Алба- нију (3—25 децембра)	— — — — —	430
Несугласице о организацији отступања	— — —	430
Извршење отступања (3—25 децембра)	— — —	436
4 Рад српске Врховне команде (7—25 децембра)	—	444
5 Догађаји на Македонском војишту и осталим ра- тиштима	— — — — —	455
6 Општи осврт на отступање српске војске и Источ- не армије ка Приморју	— — — — —	461

ТРЕЋИ ДЕО

1 План, припреме и распоред аустроугарских снага за напад	— — — — —	469
2 План, припреме и распоред црногорских снага пред напад	— — — — —	475
3 Операције на Североисточном и Источном фронту (3—21 јануара 1916)	— — — — —	480
Бој код Берана (5—10 јануара 1916)	— — —	481
Бој код Мојковца (6—7 јануара 1916)	— — —	481
4 Операције на Западном фронту	— — — — —	483
Ловћенска операција (6—11 јануара 1916)	— — —	483

ЧЕТВРТИ ДЕО

I Евакуација српске војске из Албаније — — — —	511
II Аустроугарско наступање у Северну Албанију до заузета Драча — — — — — — — —	519
Завршна напомена — — — — — — — —	522
Регистар географских назива и личних имена — — — —	525
Регистар јединица — — — — — — — —	565
Преглед скица — — — — — — — —	576
Главни извори — — — — — — — —	577

Генерал-потпуковник
МИЛАН ЗЕЛЕНИКА

РАТ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ
1915

*

Технички уредник
мајор Слободан Митић

*

Коректори
Љубодраг Величковић
и
Даница Живановић

*

Дато у штампу маја 1954
Штампање завршено новембра 1954

*

Тираж 5000

ПРЕГЛЕД ОПШТЕ СИТУАЦИЈЕ КРАЈЕМ 1914 И 1915 ГОДИНЕ

0 200 400 600

ПРЕГЛЕД ОПШТЕ СИТУАЦИЈЕ КРАЈЕМ 1914 И 1915 ГОДИНЕ

0 200 400 600 KM

ЛЕГЕНДА:

- ПРЕДРАТНЕ ГРАНИЦЕ ЗАРАЂЕНИХ ДРЖАВА
- НЕУТРАЛНЕ ДРЖАВЕ У ТОКУ НАПАДА НА СРБИЈУ 1915 ГОД
- ДРЖАВЕ КОЈЕ СУ УШЛЕ У РАТ ПРЕ НАПАДА НА СРБИЈУ 1915 ГОД
- ФРОНТ СИЛА СПОРАЗУМА КРАЈЕМ 1914 ГОД
- 1915 ГОД
- УКОЛИКО ЈЕ ИЗМЕЊЕН
- ПШЕМИСЛ, ОПСЕДНУТ ОД РУСА (1914-15)
- КУТЕЛ-ЕЛ-АМАРА ОПСЕДНУТ ОД ТУРАКА (1915-16)

ЛЕГЕНДА:

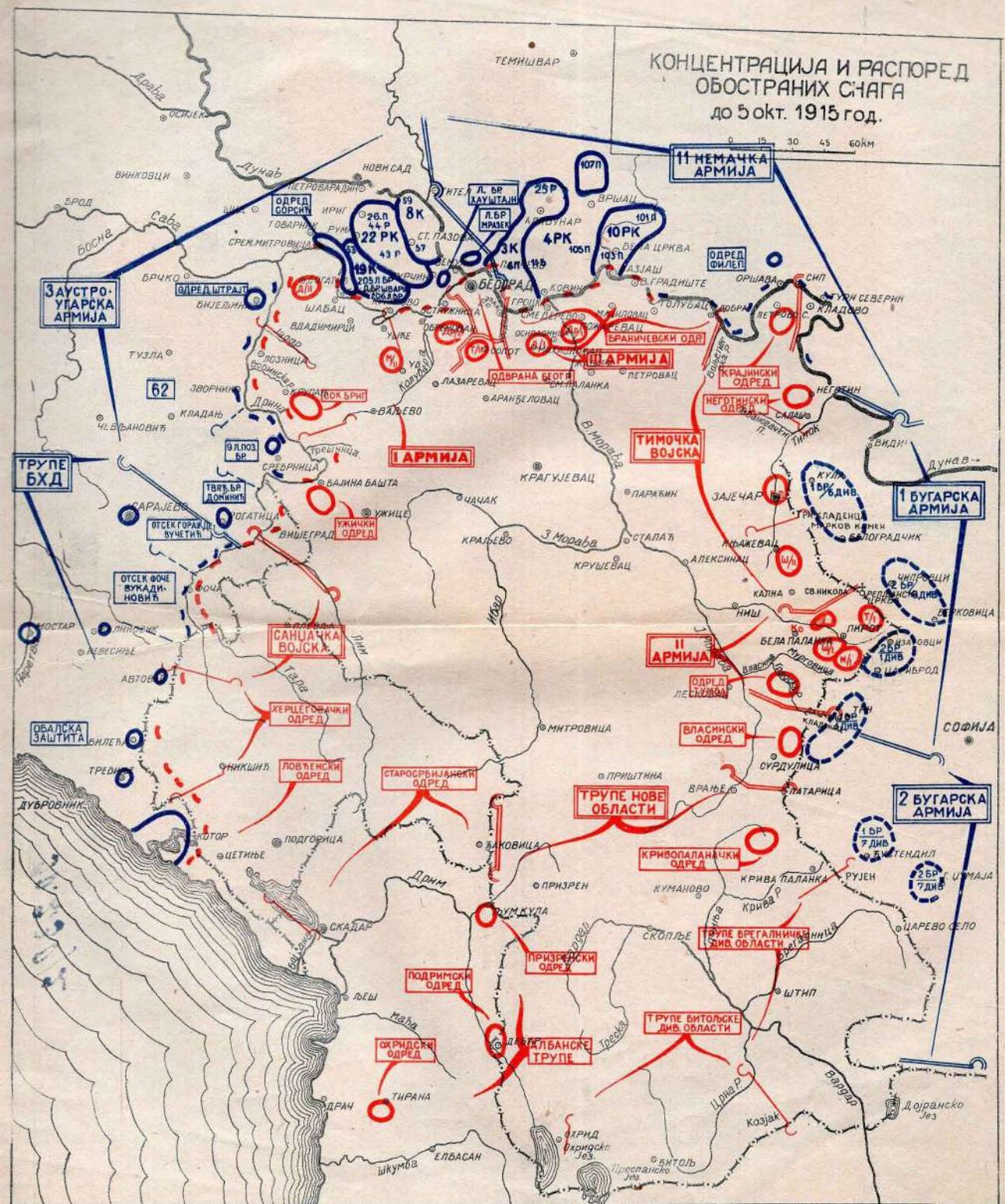
ПРЕДРАТНЕ ГРАНИЦЕ ЗАРАЂЕНИХ ДРЖАВА НЕУТРАЛНЕ ДРЖАВЕ У ТОКУ НАПАДА НА СРБИЈУ 1915 ГОД

ДРЖАВЕ КОЈЕ СУ УШЛЕ У РАТ ПРЕ НАПАДА НА СРБИЈУ 1915 ГОД

ФРОНТ СИЛА СПОРАЗУМА КРАЈЕМ 1914 ГОДИШЊАЦ
— 1915 ГОДИШЊАЦ

УКОЛИКО ЈЕ ИЗМЕЊЕН
ПШЕМИСЛ. ОПСЕДНУТ ОД РУСА (1914-15)
КУТЕЛ-ЕЛ-АМАРА ОПСЕДНУТ ОД ТУРАКА (1915-16)

КОНЦЕНТРАЦИЈА И РАСПОРЕД
ОБОСТРАНИХ СНАГА
до 5 окт. 1915 год.

СИТУАЦИЈА III СРПСКЕ и 11 НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ ПРЕ ПОЧЕТКА ПРЕЛАЗА

6-7 ОКТ.

АРТ. УБАЦНА ОРУЂА
15 см
21-42 см
КАЛИБАР
10 12-13 15-18 см
КАЛИБАР
ТОПОВИ

СРЕДЊЕ И ТЕШКЕ БАТЕРИЈЕ

6/7-X УПУЋЕНА ПОЈАЧАЊА ИЗ Д/І
НАПОМЕНА:
6/Х НАРЕЂЕНИ НОВИ РАСПОРЕД:
ДЕСНИ ОТСЕК: БРАНИЧЕВСКИ ОДР (12 БАТ.
+ 14 П) ДО ЈУРАКОВАЧЕ Р.
СРЕДЊИ ОТСЕК: Д/І (12 БАТ.+ 18 П) ДО УША МОРАВЕ
ЛЕВИ ОТСЕК: Д/І (12 БАТ.+ 36 П) ДО ПСРЕДЊАК
АРМ. РЕЗ. УС. ЉУБИЋУ (5 БАТ.)
ОВАЈ РАСПОРЕД НИЈЕ СЕ МОГАГАО ИЗВЕСТИ

ПОКРЕТИ У ТОКУ 6/7 X.

СИТУАЦИЈА ОДБР. БЕОГРАДА, ДР-ИИ И АУСТРОУГАР. ЗАРМИЈЕ (БЕЗ ОДРЕДА СОРСИЋ, ШТРАЈТ И 62 ПЕШ. Д.)

ПРЕ ПОЧЕТКА ПРЕЛАЗА

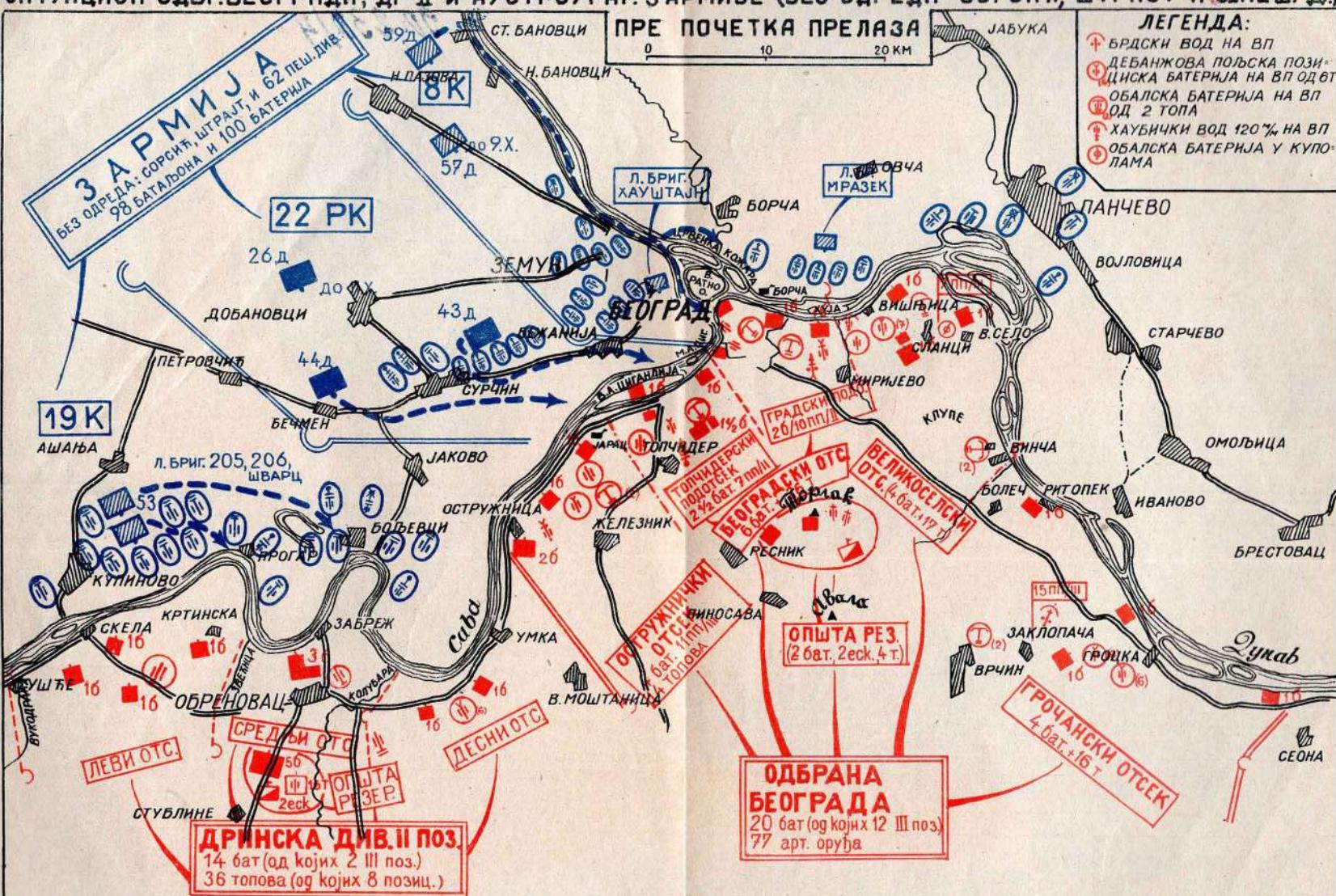
0

10

20 KM

ЛЕГЕНДА:

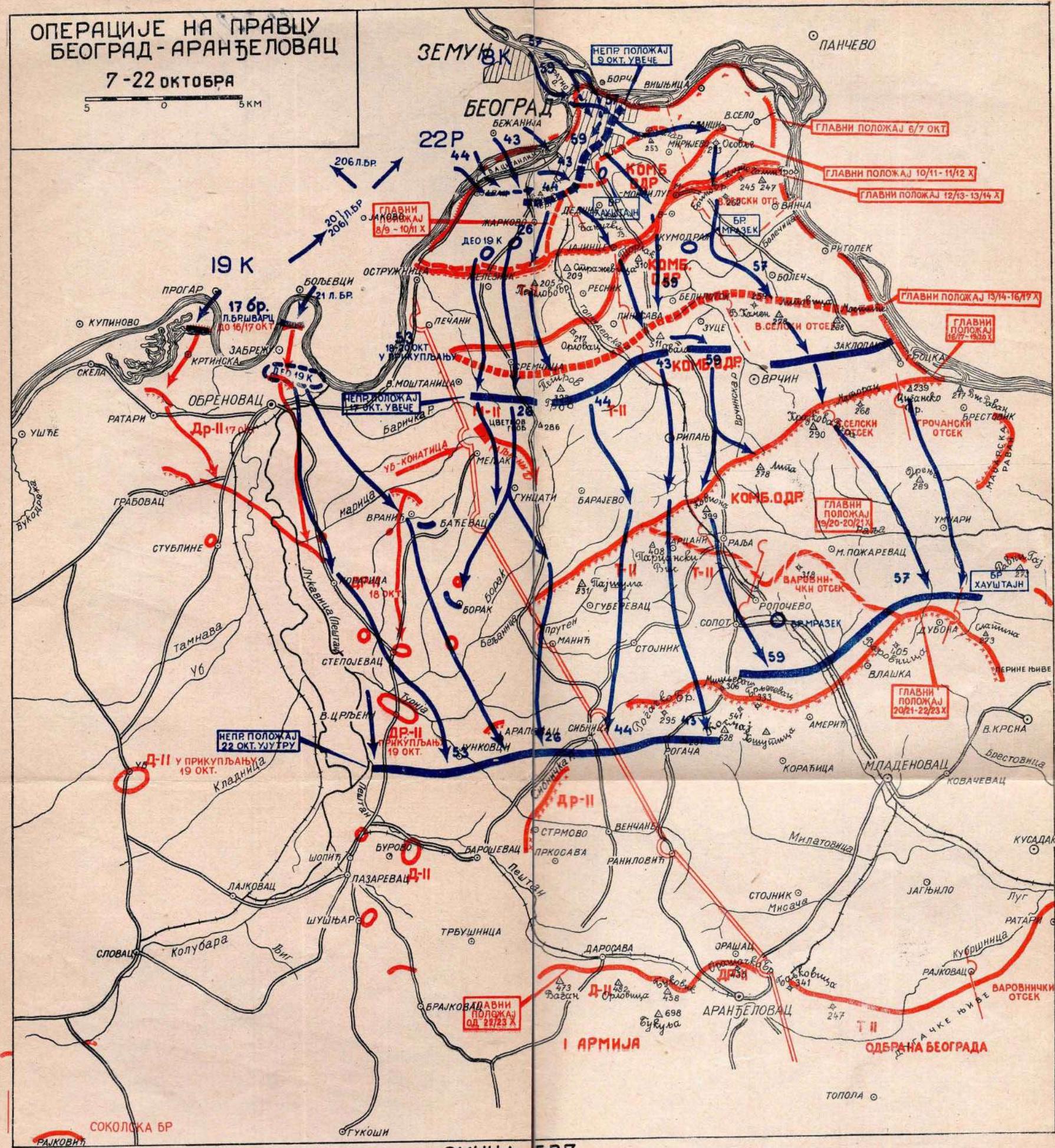
- ⊕ БРДСКИ ВОД НА ВЛ
- ⊖ ДЕБАНЖКОВА ПОЉСКА ПОЗИЦИЈА
- ЦИСКА БАТЕРИЈА НА ВЛ ОДРЕДА
- ОБАЛСКА БАТЕРИЈА НА ВЛ
- ОД 2 ТОПА
- ✖ ХАУБИЧКИ ВОД 120% НА ВЛ
- ◆ ОБАЛСКА БАТЕРИЈА У КУПОЛАМА

ОПЕРАЦИЈЕ НА ПРАВЦУ БЕОГРАД - АРАНЂЕЛОВАЦ

7-22 ОКТОБРА

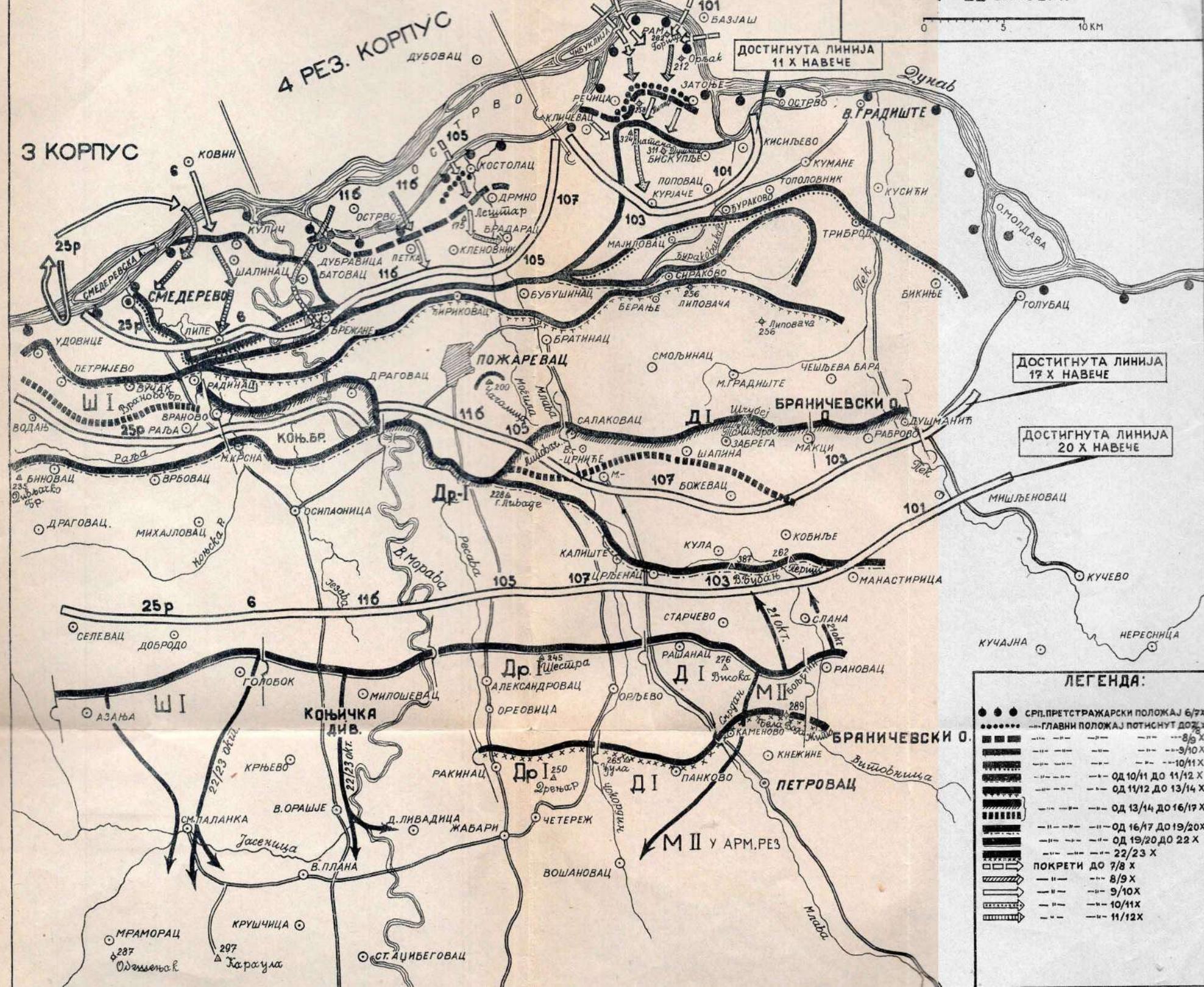
5 0 5KM

ОПЕРАЦИЈЕ НА ПРАВЦУ
ПОЖАРЕВАЦ-ПЕТРОВАЦ

7 - 22 октобра

0 5 10 KM

БЕОГРАД

ОТСТУПАЊЕ КА КРАГУЈЕВЦУ

I И III АРМИЈЕ И ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

ПРЕМА НАРЕЂЕЊУ ВРХ. К-ДЕ ОБ. 22391-15/Х

ЕВЕНТУАЛНИ ПОЛОЖАЈ
III АРМИЈЕ

1 ГЛАВ. ПОЛОЖАЈ
III А

2 ГЛАВ. ПОЛ. III А

1 ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ
ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

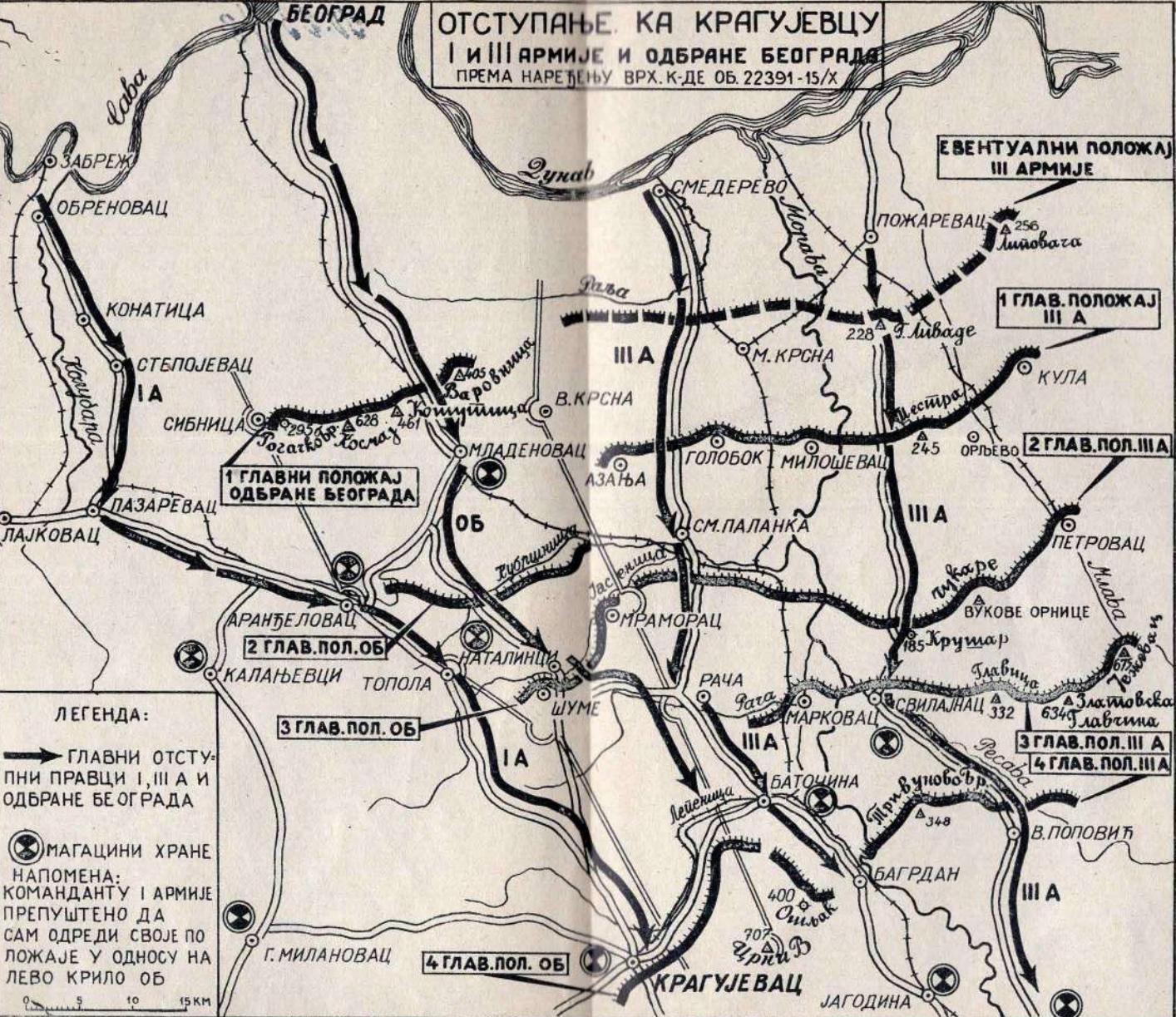
ЛЕГЕНДА:

→ ГЛАВНИ ОТСТУПНИ ПРАВЦИ I, III А И
ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

(*) МАГАЦИНИ ХРАНЕ
НАПОМЕНА:
КОМАНДАНТУ И АРМИЈЕ
ПРЕПУШТЕНО ДА
САМ ОДРЕДИ СВОЈЕ ПО
ЛОЖАЈЕ У ОДНОСУ НА
ЛЕВО КРИЛО ОБ

0 5 10 15 KM

СКИЦА БР. 9

ОПЕРАЦИЈЕ НА НИШАВСКО-ТИМО- ЧКОМ ВОЈИШТУ

14 ОКТОБРА ДО 5 НОВ. 1915 Г.

5 0 5 10 KM

ЛЕГЕНДА:

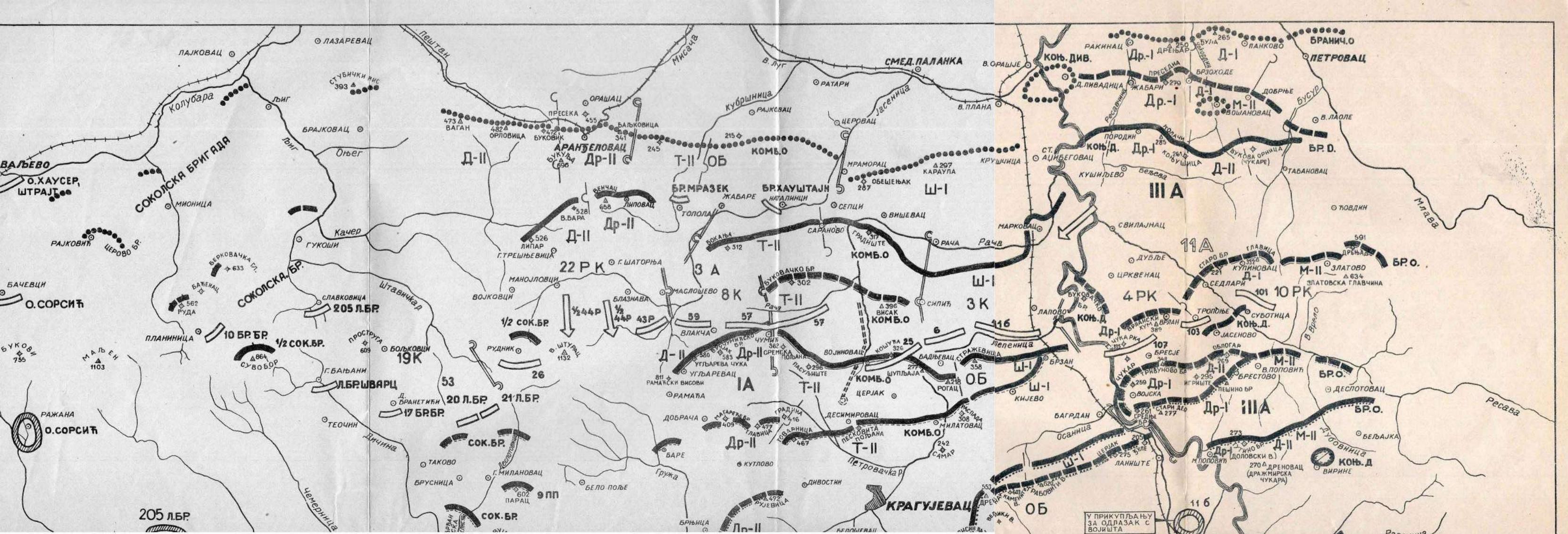
- ОДБРАНЕНИ ПОЛОЖАЈИ НА ГРАНИЦИ
- ГЛАВНИ, УЗАСТОЛНИ ПОЛОЖАЈИ СРПСКИХ ДИВИЗИЈА И ОДРЕДА:
- II АРМИЈА И ТВ 1 и 16 окт.
- КЊ. О/КЊАЖЕВАЧКИГ ОДРД 22/23 окт.
- КНЯЖЕВАЧКИГ И КРАЈИНСКОГ ОДРД (КД) 25/26 окт.
- II АРМИЈА И ТВ 27 - 28 окт.
- КЊАЖЕВАЧКИГ ОДРДа 29/30 окт.
- КОМБИНОВАНЕ ДИВ (КД) И КРАЈИНСКОГ ОДРД 31 окт.
- ШУМАДИСКЕ (Ш-И), КОМБ. ДНЕ, КРАЈИНСКОГ И СВОЂКОГ ОДРД (Ш-И)
- КОМБ. ДИВ, КЊАЖЕВАЧКИГ И СВОЂКОГ ОДРД 3 и 4 нов.
- ОДСТАПНИ ПРАВЦИ 3 и 4 нов.
- 4/5 и 5 нов.

НАСТУПНИ И НАПАДНИ ПРАВЦИ

- НА ГРАНИЧНЕ ПОЛОЖАЈЕ НА СРПСКЕ ГЛАВНЕ/УЗАСТОЛНЕ ПОЛОЖАЈЕ И ТО:
- 22 и 23 окт.
- 24 окт.
- 25 окт.
- 26 окт.
- 27 окт.
- 2 и 3 нов.
- 3 и 4 нов.
- 5/6 нов.

ОПШТА ЛИНИЈА ФРОНТА 28 окт
Буг. дивизије
1/31 1 бригада 1 дивизије
2/3 2 бригаде 8 дивизије

НАПОМЕНА: ЗАШТИТНИЧКИ ПОЛОЖАЈИ НИСУ УНЕТИ, ТРАЈАЊЕ БОРБИ НА ПОЛОЖАЈУ МОЖЕ СЕ ВЕЋИНОМ УЧИТИ ДО ВРЕМЕНА ПОСЕДАЊА, НАПУШТАЊА И ВРЕМЕНА НАПАДНИХ ПРАВЦА.

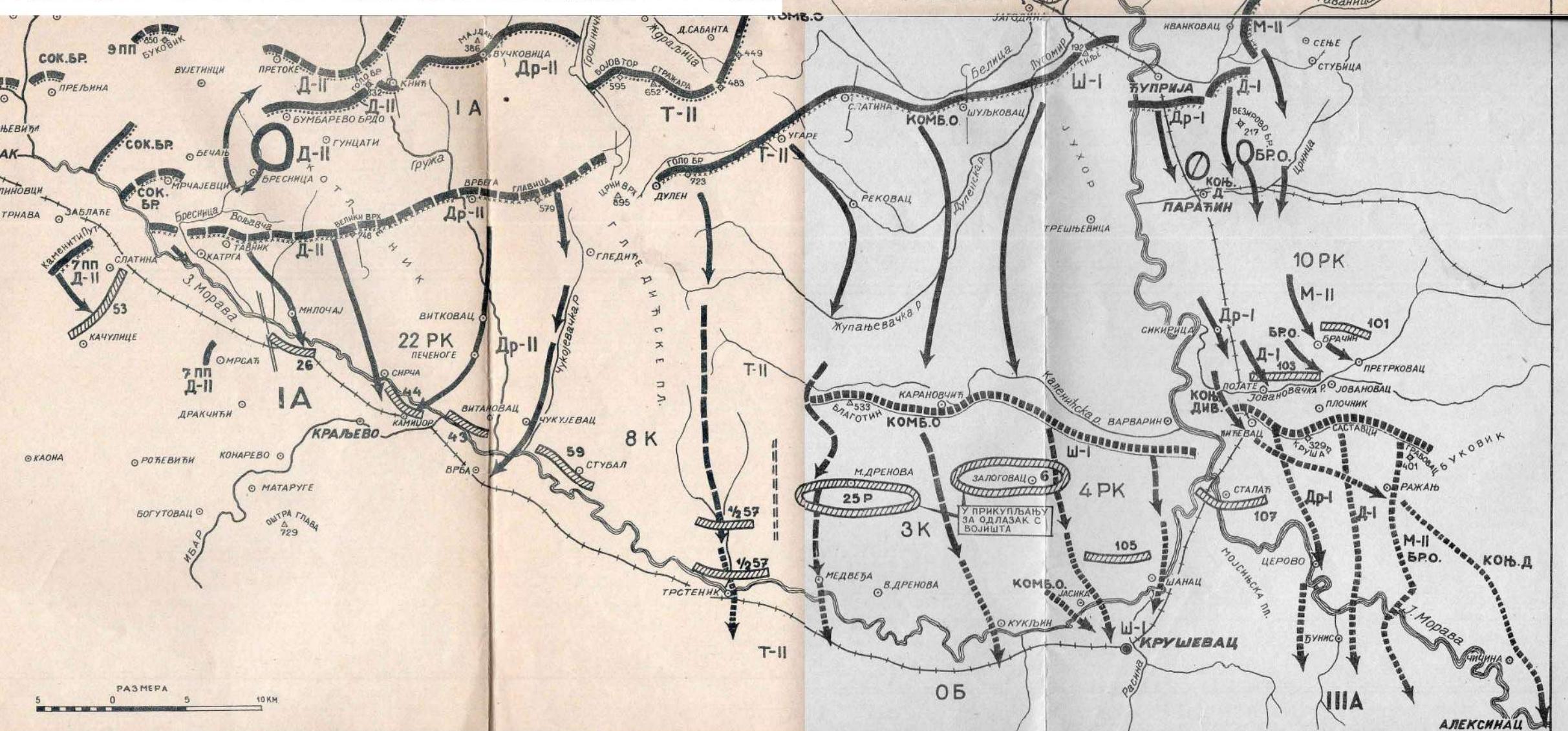
ОПЕРАЦИЈЕ НА СЕВЕРНОМ ФРОНТУ

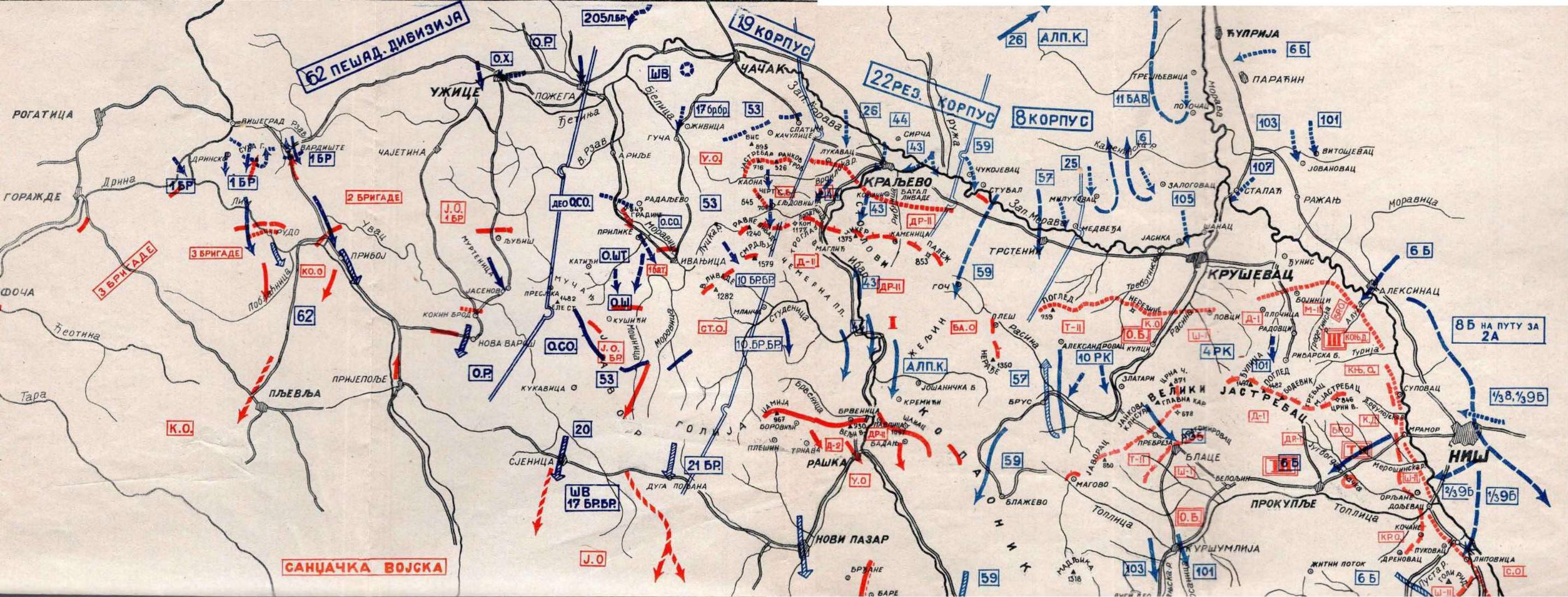
ОД 23 ОКТ. ДО 6 НОВ. 1915 Г.

ЛЕГЕНДА:

- ГЛАВНИ СРПСКИ ПОЛОЖАЈИ
- Д-ІІІ АРМИЈЕ И ОБ 23 ОКТ. НАВЕЧЕ
- Д-ІІІ АРМИЈЕ 24 ОКТ. НАВЕЧЕ
- Д-ІІІ АРМИЈЕ И ОБ 25 ОКТ. НАВЕЧЕ
- ОБ И III АРМИЈЕ СЕМ Ш-І 26 ОКТ. НАВЕЧЕ
- III АРМИЈЕ, ОБ И Ш-І 27 ОКТ. НАВЕЧЕ (28 ОКТ. НЕПРОМЕЊЕНО)
- III АРМИЈЕ СЕМ Ш-І И СОКОЛСКЕ БРИГАДЕ 29 ОКТ. НАВЕЧЕ
- I АРМИЈЕ, ОБ И Ш-І ЗО ОКТ. НАВЕЧЕ
- I И III АРМИЈЕ 31 ОКТ. НАВЕЧЕ
- I И III АРМИЈЕ И ОБ 1 НОВ. НАВЕЧЕ
- I И III АРМИЈЕ И ОБ 2 НОВ. НАВЕЧЕ
- I И III АРМИЈЕ И ОБ 3 НОВ. НАВЕЧЕ
- I И III АРМИЈЕ И ОБ 4 НОВ. НАВЕЧЕ
- III АРМИЈЕ И ОБ 5 НОВ.
- III АРМИЈЕ И ОБ 6 НОВ.

СИТУАЦИЈА НЕПРИЈАТЕЉСКИХ СНАГА 29 ОКТ. ЈУНТУРУ
— 7 НОВ. —
НАПОМЕНА: ГОРНИ ЗНАЦИ СА СТРЕЛИЦА ПОКАЗУјУ ПОКРЕТЕ ГЛАВНИХ СНАГА ТОГА ДАНА
БОРБЕ И ПОЛОЖАЈИ ЗАШТИТНИЦА И ЊИХОВО ТРАЈАЊЕ НИСУ ПРИКАЗАНИ,
НО ИЗ МЕЂУВРЕМЕНИ И МЕЂУПРОСТРА Главних Снага може се донекле
добити претпостава о месту и времену њиховог отпора.

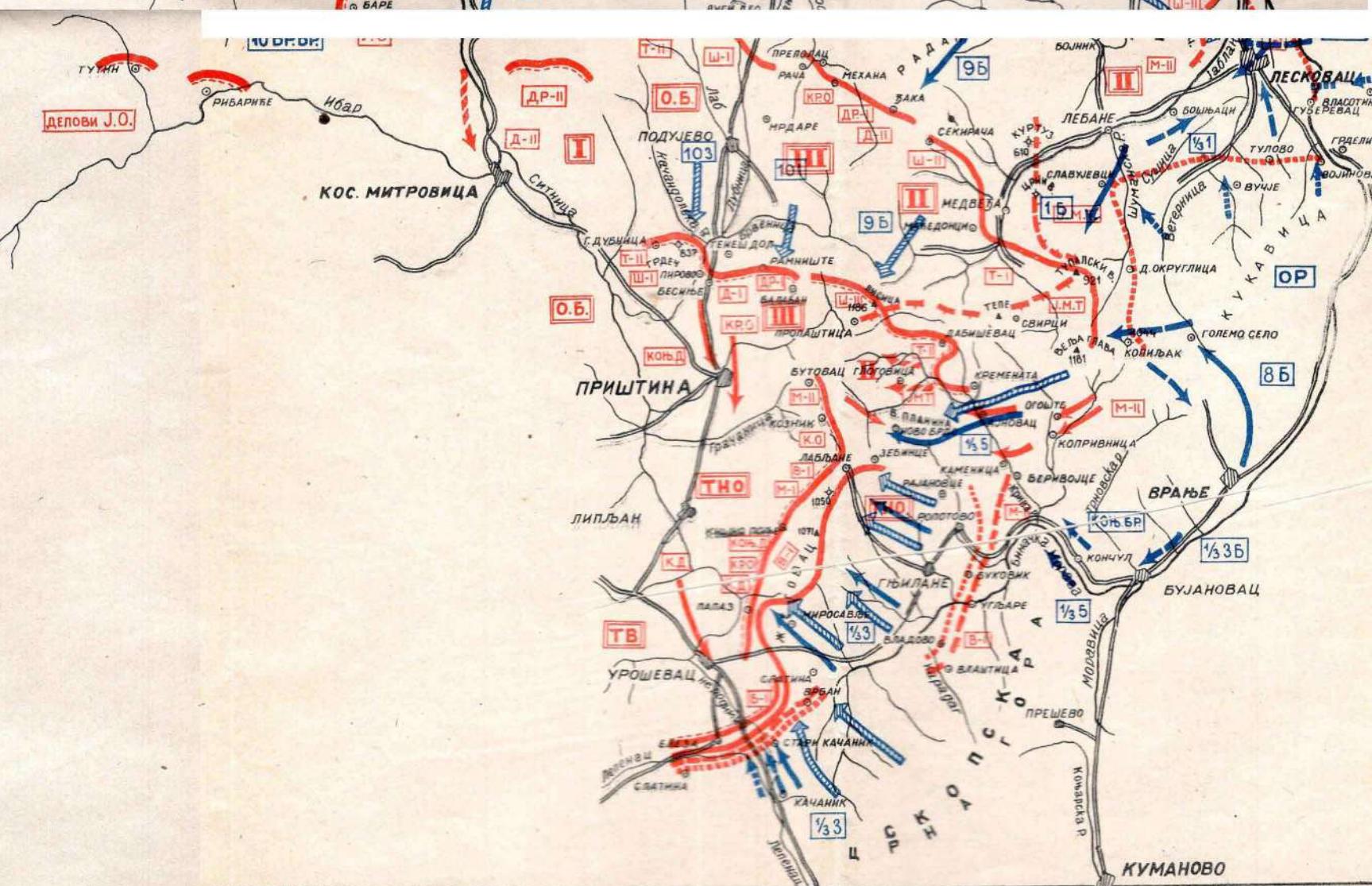
ОПЕРАЦИЈЕ ОД З. И Ј. МОРАВЕ ДО КОСОВА-САНЏАКА

6-21 НОВЕМБРА 1915 ГОД.

ЛЕГЕНДА:

СИТУАЦИЈА СРП. ЦРН. СНАГА		СИТУАЦИЈА НЕПРИЈАТЕЉСКИХ СНАГА	
ПОЛОЖАЈИ	6 НОВ. НАВЕЧЕ	ПОЛОЖАЈИ	6 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОКРЕТИ		ПОКРЕТИ	
ПОЛОЖАЈИ	11 НОВ. НАВЕЧЕ	ПОЛОЖАЈИ	11 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОКРЕТИ		ПОКРЕТИ	
ПОЛОЖАЈИ	17 НОВ. НАВЕЧЕ	ПОЛОЖАЈИ	17 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОКРЕТИ		ПОКРЕТИ	
ПОЛОЖАЈИ	21 НОВ. НАВЕЧЕ (ПРЕ ОСТАПАЊА)	ПОЛОЖАЈИ	21 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОКРЕТИ		ПОКРЕТИ	
У.О.		ОДРЕД РАЈНЕЛ	
С.Т.О.		= СОРСИЋ	
Б.А.О.		БРИГАДА ШВАРЦ	
К.О.О.		ОДРЕД ХАУСЕР	
Ј.О.		ОДРЕД ШИС	
С.В.		ОДРЕД ШТРАЈТ	
С.Б.			
Б.Р.О.			
К.О.			
К.њ.О.			
К.р.О.			
С.О.			
Ј.М.Т.			

5 10 15 20 KM

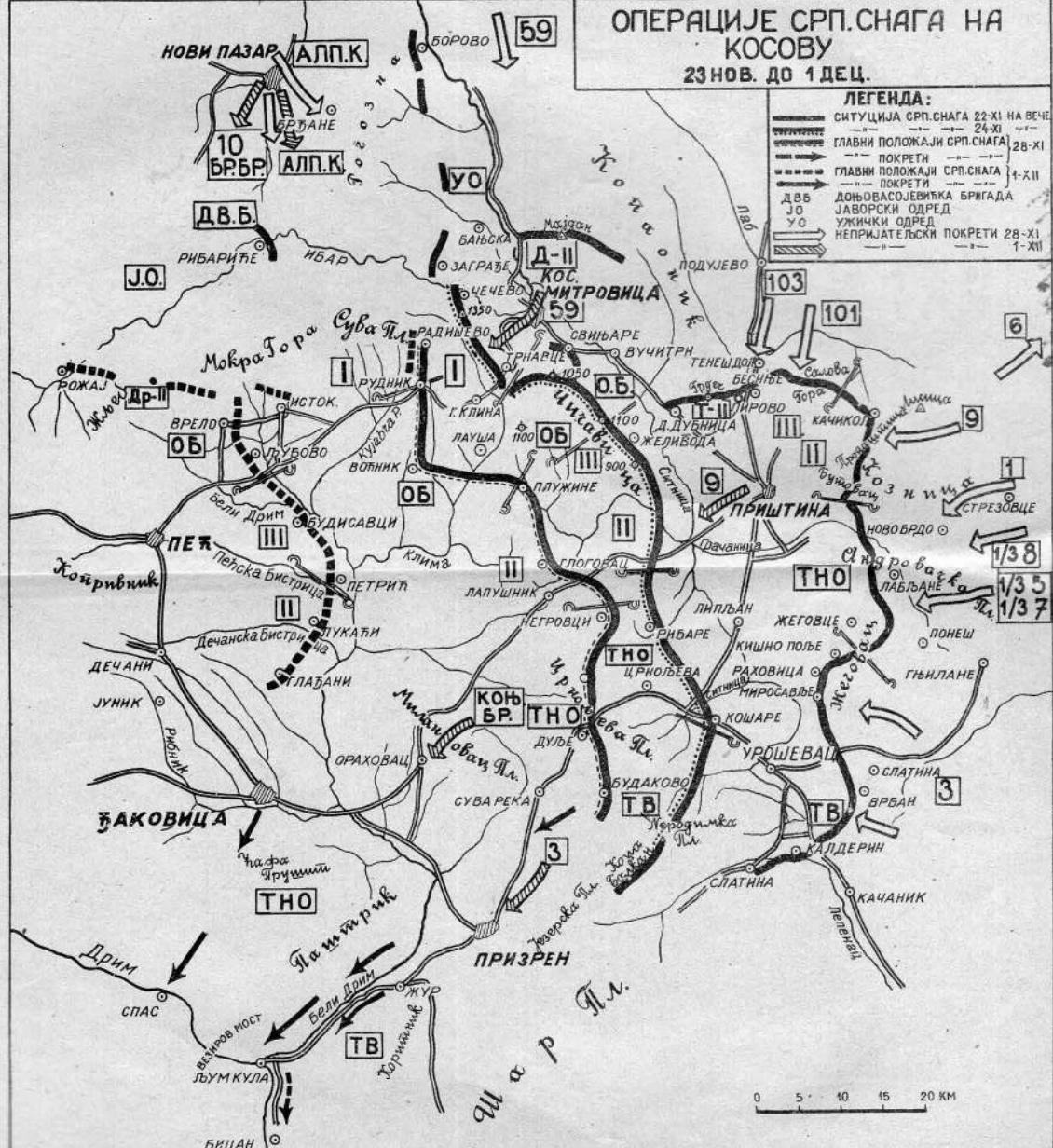

ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ СНАГА НА КОСОВУ

23 НОВ. ДО 1 ДЕЦ.

ЛЕГЕНДА:

СИТУОЦИЈА СРП.СНАГА 22-ХІ НА ВЕЧЕ
 — — — — — 24-ХІ
 ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈИ СРП.СНАГА 28-ХІ
 — — — — — ПОКРЕТ
 ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈИ СРП.СНАГА 4-ХІІ
 — — — — — ПОКРЕТ
 ДОНДОВАСКО-ЈЕВЂИЋКА БРИГАДА
 ЈАВОРСКИ ОДРЕД
 УЖИЧКИ ОДРЕД
 НЕПРИЈАТЕЉСКИ ПОКРЕТИ 28-ХІ
 — — — — — 1-ХІІ

ОПЕРАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

5-16 ЈАНУАР 1916. Г.

0 5 10 15 20 KM

ЛЕГЕНДА:

СИТУАЦИЈА ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ 5 ЈАНУАРА
ПРОМЕНЕ У СИТУАЦИЈИ ДО 13 ЈАНУАРА
— 205 ЛБР 205 ЛАНДШТУРМСКА БРИГАДА
— 6 БРБР 6 БРДСКА БРИГАДА

